

8

КИЇВ-1972

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

У ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Зміни в соціальній структурі соціалістичного суспільства
- Сонячний Азербайджан в сузір'ї радянських республік
- Дружба трудящих Донбасу, Уралу й Кузбасу
- Роль вітчизняної історії в патріотичному вихованні трудящих
- Назустріч VII Міжнародному конгресу архівів
- Сіонізм на службі антикомунізму
- Мої зустрічі з А. Ю. Кримським. (Спогади)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи *М. И. Супруненко, академик АН УССР*. Изменения социальной структуры социалистического общества и возрастание руководящей роли рабочего класса. *Навстречу 50-летию образования СССР*. *А. А. Асадов*. Солнечный Азербайджан в созвездии советских республик. *А. С. Ткаченко*. Дружба трудящихся Донбасса, Урала и Кузбасса (1941—1942 гг.). *Материалы Всесоюзной конференции «Об опыте написания истории городов и сел, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР»*. *В. В. Волобуев*. Роль отечественной истории в патриотическом воспитании трудящихся СССР на революционных, боевых и трудовых традициях. *А. Г. Митюков*. Навстречу VII Международному конгрессу архивов. Сообщения. *Н. Ф. Мельник*. Деятельность КП Украины по развертыванию социалистического соревнования среди рабочих промышленности республики во второй пятилетке (1933—1937 гг.). *А. Н. Катренко*. Студенческое движение на Украине в конце 70-х — начале 80-х годов XIX ст. *В. А. Загоруйко*. Формирование и крах государственно-монополистического капитализма на юге Украины. *С. Ю. Бодян*. Об основных этапах и формах экономического и научно-технического сотрудничества между СССР и Румынией (1948—1970 гг.). *Эдвард Прус*. Антинародная деятельность украинских и польских буржуазных националистов накануне образования и в первые месяцы существования Народной Польши. *В. В. Добрецова*. Шпионизм на службе антикоммунизма. Заметки. В помощь преподавателю истории. Воспоминания. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *N. I. Suprunenko*. Changes in Social Structure of Socialist Society and Increase of the Working Class Leading Role. *On the 50th Anniversary of the USSR Formation*. *A. A. Asadov*. Sunny Azerbaidjan in a Constellation of the Soviet Republics. *A. S. Tkachenko*. Friendship of the Working People of the Donbas, Ural and Kuzbas (1941—1942). Proceedings of the All-Union Conference "On an Experience in Writting History of Towns and Villages, Factories and Plants, Collective Farms and State Farms of the USSR". *P. V. Volobuev*. Role of Fatherland History in Patriotic Education of the USSR Working People Based on Revolutionary, Fighting and Labour Traditions. *A. G. Mityukov*. On the 7th International Congress of Archives. Communications. *N. F. Melnik*. Activity of the Communist Party of the Ukraine on Developing Socialist Competition among the Republican Industrial Workers in the Second Five-Year Period (1933—1937). *A. N. Katrenko*. Student Movement in the Ukraine at the End of the 70's and at the Beginning of the 80's of the 19th Century. *V. A. Zagoruiko*. Formation and Break-up of the State Monopolistic Capitalism in the South of the Ukraine. *S. Yu. Bodyan*. On Main Stages and Forms of Economic and Scientific-technical Cooperation between the USSR and Rumania (1948—1970). *Edward Prus*. Anti-national Activity of the Ukrainian and Poland Bourgeois Nationalists on the Eve of Formation and during the First Months of Existence of People's Poland. *V. V. Dobretsova*. Zianism at the Service of Anti-Communism. Notes. Aid to the Teacher of History. Reminiscences. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letters to Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (137)
СЕРПЕНЬ
1972

РІК ВИДАННЯ
ШІСТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПрС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- М. І. Супруненко, академік АН УРСР — Зміни у соціальній структурі соціалістичного суспільства і піднесення керівної ролі робітничого класу . . . 3
Назустріч 50-річчю утворення СРСР
- А. А. Асадов (Баку) — Сонячний Азербайджан у сузір'ї радянських республік . 12
- О. С. Ткаченко (Донецьк) — Дружба трудящих Донбасу, Уралу й Кузбасу (1941—1942 рр.) . . . 23
- Матеріали Всесоюзної конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР»*
- П. В. Волобуєв (Москва) — Роль вітчизняної історії в патріотичному вихованні трудящих СРСР на революційних, бойових і трудових традиціях . . . 32
- * * *
- О. Г. Мітюков, начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР — Назустріч VII Міжнародному конгресові архівів . . . 43

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. Ф. Мельник (Миколаїв) — Діяльність КП України по розгортанню соціалістичного змагання серед робітників промисловості республіки у другій п'ятиріччі (1933—1937 рр.) . . . 49
- А. М. Катренко — Студентський рух на Україні наприкінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. . . . 57
- В. А. Загоруйко (Одеса) — Формування і крах державно-монополістичного капіталізму на Півдні України . . . 65
- С. Ю. Бодян — Про основні етапи і форми економічного та науково-технічного співробітництва між СРСР і Румунією (1948—1970 рр.) . . . 71
- Едвард Прус (Польща) — Антинародна діяльність українських і польських буржуазних націоналістів напередодні створення та в перші місяці існування Народної Польщі . . . 77
- В. В. Добрецова (Львів) — Сіонізм на службі антикомунізму . . . 85

ЗАМІТКИ

- Г. С. Островський — Соціалістичне змагання комсомольців на енергобудовах України (1959—1965 рр.) . . . 97
- Є. Ф. Безродний — Радянська Україна в міжнародному співробітництві СРСР в галузі спорту 1924—1928 рр. . . . 99
- В. Г. Сарбей — «Колокол» і Україна . . . 105
- Є. М. Добрушкін (Москва) — До історії походу руських князів на половців 1185 р. . . . 108
- І. П. Андрусyak (Ужгород) — Робітничий рух в Угорщині в період першої світової імперіалістичної війни (1914—1918 рр.) . . . 111

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- З. М. Шалік — До питання про ефективність комплексного використання екранних та звукових засобів на уроках історії . . . 116

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА», КИЇВ

СПОГАДИ

Ф. А. Редько (*Чернівці*) -- Мої зустрічі з А. Ю. Кримським 120

НАШ КАЛЕНДАР

- Є. О. Колесник — До 200-річчя від дня народження І. Ф. Тимківського . 123
 М. А. Якименко (*Полтава*) — З Кобзарем будив він волю (До 150-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака) . 125
 А. С. Островерхов (*Одеса*), І. Т. Черняков (*Одеса*) — Засновник Одеського археологічного музею (До 200-річчя від дня народження І. П. Бларамберга) . 127

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- О. В. Картунов, І. В. Шульга — Проти буржуазних фальсифікацій союзу робітничого класу та селянства . 129

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- І. С. Черненко — І. Н. Побережний. Боротьба В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму в міжнародному комуністичному русі . 136
 І. П. Кривой (*Дніпропетровськ*) — В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новомінський. Вища школа УРСР. Здобутки і перспективи (1966—1970) . 138
 Г. Г. Письменний — В. Ю. Омельчук. В ім'я захисту завоювань соціалізму . 139
 І. В. Бохан, В. Т. Єрмаков (*Москва*) — А. П. Вишгородов, С. А. Пиналов, Г. І. Чернявський. История культурно-просветительной работы в СССР, ч. I; М. С. Андреева, А. П. Вишгородов, С. А. Пиналов, Г. И. Чернявский. История культурно-просветительной работы в СССР, ч. II . 140
 В. О. Гавриленко (*Львів*), В. В. Зварич (*Львів*) — М. Ф. Котляр. Грошовий обіг на території України доби феодалізму . 144
 І. М. Гранчак (*Ужгород*), С. Ю. Прунція (*Ужгород*) — Добровольці. Збірник спогадів . 146
 А. А. Стрілко — А. И. Сизоненко. Очерки истории советско-латиноамериканских отношений (1924—1970 гг.) . 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- І. С. Слабеев — Всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР» . 149
 П. М. Калениченко — Всесоюзна наукова конференція «50 років розгрому інтервентів і закінчення громадянської війни в СРСР» . 152
 Ю. А. Дьяченко — Республіканська науково-методична конференція . 154
 П. М. Михайленко — На обласному семінарі викладачів суспільних наук у Києві . 155
 З. Г. Невідома — Товариство «Знання» до 50-річчя утворення СРСР . 156
 А. О. Гумановська, Є. П. Степанович — Про роботу юних істориків у Києві . 156
 Г. І. Гержод — Відзначення 70-річчя М. С. Гольнєва . 157

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Ф. Є. Лось, К. Г. Гуслистий — З приводу листа П. В. Комаренко . 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **М. І. Крячок**, **М. Н. Лещенко**, **І. В. Лупандин** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ятий**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: Київ, 5, вул. Горького, 3.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*

Коректор *З. І. Шуруєва*

БФ 01667. Здано до складання 28.VI 1972 р. Підписано до друку 14.VIII 1972 р. Папір друкарський № 2. Формат 70 × 108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовн.-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,54. Зам. К-102. Тираж 8941. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

М. І. СУПРУНЕНКО, академік АН УРСР

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА І ПІДНЕСЕННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ*

XXIV

з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу озброїв партію, весь радянський народ чіткою й надихаючою програмою у всіх напрямках комуністичного будівництва. Ленінський курс партії знайшов свій конкретний вираз у накресленнях з'їзду, прийнятих турботою про життєві інтереси радянського суспільства в цілому і про кожну людину зокрема. В планах партії передбачено органічно поєднати даліше могутнє піднесення економіки і культури країни, зростання народного добробуту, розвиток соціалістичних суспільних відносин, забезпечення умов для мирної творчої праці і зміцнення соціалістичного табору.

Соціальні заходи дев'ятої п'ятирічки пов'язані насамперед з далішим піднесенням добробуту народу, створенням ліпших умов для праці й відпочинку трудящих, вирівнюванням життєвого рівня усіх прошарків міського та сільського населення.

Партія дбає про те, щоб знання, професійна підготовка, загальна культура радянської людини відповідали вимогам сучасного розвитку соціалістичного суспільства в умовах науково-технічної революції.

Своє найголовніше завдання в галузі соціальної політики наша партія вбачає в неухильному підвищенні керівної ролі робітничого класу, зміцненні його союзу з селянством, згуртуванні всіх радянських людей, їх вихованні в дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму й непримиренності до будь-яких проявів націоналізму чи національної обмеженості.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії Л. І. Брежнев говорив: «Робітничий клас був і лишається основною продуктивною силою суспільства. Його революційність, дисциплінованість, організованість і колективізм визначають провідне становище його в системі соціалістичних суспільних відносин». Тому, продовжував Генеральний секретар, «зусилля партії і далі будуть спрямовані на те, щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його активність та ініціатива давали ще плодотвор-

* В основу статті покладено доповідь, виголошену на республіканській науковій конференції «Актуальні питання марксистсько-ленінської теорії в світлі рішень XXIV з'їзду КПРС».

ніші результати»¹. В зв'язку з цим необхідно підкреслити, що питання про керівну роль робітничого класу в розвитку суспільства перебуває нині в центрі сучасної гострої ідеологічної боротьби сил прогресу й соціалізму з силами регресу та капіталізму.

Ідеологи й пропагандисти імперіалізму, антикомуністи та «советологи» заперечують марксистсько-ленінське вчення про класи взагалі та всесвітньо-історичну роль робітничого класу зокрема. Вони твердять, нібито в країнах капіталу відбувається процес «розмивання» й навіть «ліквідації» робітничого класу. Американський економіст Гелбрейт, посилаючись на швидше зростання числа службовців і технічної інтелігенції порівняно з промисловими робітниками, заперечує зростаючу класову поляризацію в сучасному капіталістичному суспільстві. Австрійський правоопортуністичний ревізіоніст Фішер разом з троцькістами розглагольствує про втрату робітничим класом революційності і апелює до «нових молодих сил», які, на його думку, повинні замінити робітничий клас в ролі вождя революційного руху. Інший австрійський теоретик Марек також заграє з молоддю, яка бунтує, називаючи її, слідом за Троцьким, «барометром революції». Виключений з Французької компартії Гароді бере під захист «лівих» авантюристів і провокаторів.

«Ліві» ревізіоністи намагаються довести, що нині провідним і найреволюційнішим класом стало селянство, в теорії й на практиці протиставляють «світовому місту» «світове село», висувають тезу про «буржуазне переродження» робітничого класу і ставлять завдання «пролетаризувати робітничий клас».

Маоїсти хочуть витруїти з свідомості трудящих ідеї наукового комунізму, марксизму-ленінізму й замінити їх «ідеями Мао Цзе-дуна». Вони роблять усе, щоб позбавити робітничий клас суспільно-політичної активності, перетворити його представників у «дрібненькі гвинтики», які зроблять все, що буде завгодно «великому кормчому».

Отже, як бачимо, тезу про «буржуазне переродження» робітничого класу висувають не тільки «ліві», а й праві противники марксизму-ленінізму. Всі вони намагаються послабити в свідомості робітничого класу ідеї пролетарського інтернаціоналізму, братерські почуття до Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, розпалюють шовінізм і антирадянщину.

Ідеологи правого ревізіонізму відверто ігнорують робітничий клас, протиставляють йому інтелігенцію, роблять ставку на антисоціалістичні елементи в її середовищі. Найбільш яскраво це виявилось в чехословацьких ревізіоністів, які в ліквідації керівної ролі робітничого класу і його політичного авангарду — Комуністичної партії вбачали одну з ознак «нової моделі соціалізму». Твердження всіх ворогів марксизму-ленінізму, які намагаються заперечувати керівну роль робітничого класу та його політичного авангарду в суспільному розвитку, цілком заперечуються фактами минулого й сучасного суспільного розвитку.

Більш як піввіковий досвід СРСР, соціалістичне будівництво в інших країнах цілком підтвердили марксистсько-ленінське вчення про велику історичну місію робітничого класу, висновок В. І. Леніна, що лише робітничий клас може керувати всією масою трудящих у справі побудови соціалістичного суспільного й державного ладу.

Наочніше уявити зміни в соціальній структурі нашого суспільства допоможе невеличкий історичний екскурс. Дореволюційна Росія була типовою аграрною країною. В ній переважали дрібнобуржуазні маси

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 83—84.

(66,7%), насамперед селянство, хоча водночас країна мала і середній рівень розвитку промисловості. Робітників, які працювали на великих заводах і фабриках, налічувалось понад 3 млн. Однак за своїм класовим становищем більшість населення (64%)² була природним союзником робітничого класу, цього, за визначенням В. І. Леніна, «головного рушія комуністичної революції»³.

В. І. Ленін переконливо спростував опортуністичні «теорії» ревізійоністів з II Інтернаціоналу та російських меншовиків, які твердили, що соціалістична революція можлива лише тоді, коли пролетаріат у процесі економічного розвитку певної країни перетвориться на більшість нації. «...Було б глибокою помилкою думати,— писав вождь революції,— що потрібна «повна» пролетаризація більшості населення для здійсності такої революції»⁴. Жовтнева революція була першою історичною перевіркою правильності цього ленінського твердження. Хоча промисловий пролетаріат Росії в 1917 р. становив лише більше 10% загальної чисельності населення країни, але блискуче виконав свою історичну місію. Великий Жовтень цілком підтвердив ленінське положення, що «тільки пролетаріат,— в силу економічної ролі його у великому виробництві,— здатний бути вождем усіх трудящих і експлуатованих мас, які буржуазія експлуатує, гнітить, давить часто не менше, а дужче, ніж пролетарів, але які не здатні до самостійної боротьби за своє визволення»⁵.

Не можна обійти й того, що на початку ХХ ст. у Росії були міцні пережитки кріпосництва, на селі панувало поміщицьке землеволодіння. Відомо, що в 1905 р. тільки 30 тис. найбільших поміщиків Росії мали стільки землі (70 млн. десятин), як 10 млн. селянських дворів. На кожне велике поміщицьке господарство в середньому припадало 2300 десятин, а на селянський двір — лише 7.

У жовтні 1917 р. пролетаріат Росії в союзі з біднішим селянством знищив капіталістичний лад, встановив свою диктатуру, створив державу робітників і селян. Робітничий клас, ставши панівним класом, з допомогою своєї пролетарської держави під керівництвом Комуністичної партії організував соціалістичне будівництво. Його творчі зусилля були скеровані на ліквідацію багатокладності економіки країни. Як відомо, на той час у країні було п'ять укладів: 1) патріархальний або натуральний, 2) дрібнотоварний, який був тоді переважаючим у всій економіці країни, 3) приватногосподарський капіталізм, 4) державний капіталізм і 5) соціалізм — провідний уклад народного господарства країни.

Ленінська генеральна лінія Комуністичної партії на індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, розгортання культурної революції, здійснення перших п'ятирічок забезпечили ліквідацію багатокладності економіки країни, перемогу соціалізму.

Двадцять років соціалістичного будівництва докорінно змінили соціальну структуру населення Радянського Союзу. Клас поміщиків було ліквідовано ще в ході громадянської війни, а згодом — капіталістів у промисловості, купців і спекулянтів — у галузі товарообігу, куркулів — у сільському господарстві. Соціальну структуру населення царської Росії (1913 р.) і СРСР (1937 р.) видно з таблиці⁶.

² И. И. Минц. История Великого Октября в трех томах, т. I, М., 1967, стор. 17.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 82.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 24.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 365.

⁶ 20 лет Советской власти. Статистический сборник, М., 1937, стор. 7.

Соціалізм, що переміг у місті й на селі, стає єдиною соціально-економічною системою, на ґрунті якої створилося соціалістичне суспільство, що не породжує нових класів і в якому не має соціального ґрунту для класової боротьби. В соціалістичному суспільстві докорінно змінюють свою природу трудящі класи. Наприклад, у результаті перемоги Великого Жовтня і в процесі соціалістичного будівництва в СРСР змінив своє соціальне обличчя пролетаріат, який в капіталістичному суспільстві був позбавлений засобів виробництва і піддавався жорстокій експлуатації. Радянський робітничий клас, здійснивши соціалістичну революцію, став пануючим класом, господарем основних засобів виробництва, очолив державну владу, провів націоналізацію банків і промисловості, перетворивши їх у загальнонародну власність. Він тепер працює на себе і на суспільство, а не на капіталіста, робить значний внесок у створення матеріально-технічної бази комунізму. Працею радянських робітників створюються нові промислові підприємства, збільшуються сировинні ресурси країни. На відміну від пролетаріату в капіталістичному суспільстві соціалістичний робітничий клас справляє вирішальний вплив на організацію виробництва, що здійснюється в інтересах усього радянського народу. Цілком справдилася вказівка В. І. Леніна, що «...*організаторська* робота підсилю і *рядовому* робітникові і селянинові, який має грамотність, знання людей, практичний досвід. Таких людей в «простонародді», про яке звисока і зневажливо говорять буржуазні інтелігенти, *маса*. Таких талантів у робітничому класі і в селянстві непочате ще джерело і багатюще джерело»⁷.

Класи й прошарки	1913	1937
Робітники і службовці	16,7%	34,7%
В тому числі: робітники і службовці радгоспів і МТС	—	3,2%
Колгоспне селянство, кооперовані кустарі та ремісники	—	55,5%
Селяни-одноосібники (без куркулів) і некооперовані трудящі, кустарі та ремісники	65,1%	5,6%
Буржуазія (поміщики, велика і дрібна міська буржуазія, торговці, куркулі)	15%	—
В тому числі куркулі	12,3%	—
Інше населення (студенти, пенсіонери, армія тощо)	2,3%	4,2%
Р а з о м	100%	100%

Робітничий клас Радянського Союзу став новим класом не тільки за своїм керівним становищем у суспільстві. Він значно зріс кількісно. В 1937 р. лише промислових робітників — найбільш передового й активного загону робітничого класу — налічувалося вже 7,7 млн. чол., а будівельників, транспортників і сільськогосподарських робітників — 5,1 млн. чол.⁸ Значно підвищився виробничий і культурно-технічний рівень робітничого класу. Головне ж полягало в тому, що соціалістична ідеологія, поширювана ленінською партією з кінця XIX ст. серед

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 366.

⁸ Промышленность в СССР. Статистический сборник, М., 1964, стор. 84.

передових пролетарів, у соціалістичному суспільстві стала ідеологією всього робітничого класу.

До середини 30-х років, коли в СРСР переміг соціалізм, соціально змінився клас селянства, який цілком відрізнявся від старого, дореволюційного. Він уже не зазнавав куркульської експлуатації, не являв собою мільйони розпорошених господарств, а перетворився на соціалістичний клас, зв'язаний не тільки з загальнонародною власністю (земля — власність соціалістичної держави), а й з колгоспною, кооперативною власністю на засоби виробництва. Колгоспне селянство широко застосовує сучасну техніку, колективні методи праці. На основі колгоспного виробництва зріс загальний рівень радянського селянства, ліквідовано його культурну відсталість. Для колгоспного сільського господарства підготовлено кадри, яких не мало старе село. На початку 1938 р. в СРСР налічувалося близько мільйона трактористів, більше 200 тис. комбайнерів, 100 тис. шоферів, механіків, слюсарів. Це сприяло прискоренню ліквідації відмінностей між містом і селом. Головну роль у цьому відігравав робітничий клас, який через свій політичний авангард — Комуністичну партію — здійснював загальне політичне керівництво колективізацією сільського господарства. На допомогу селянству робітничий клас направив тисячі ремонтних бригад, 25 тис. кращих своїх представників, які сполучали виробничу роботу з масово-політичною.

За період побудови соціалізму радикально змінився й соціальний склад радянської інтелігенції, 80—90% якої були вихідцями з робітничого класу, селянства та інших прошарків трудящих. Майже 10-ти мільйонний загін радянської інтелігенції, що вийшла з народу і міцно була з ним зв'язана, відігравав значну роль у радянському суспільстві, подаючи дійову допомогу Комуністичній партії в державному, господарському й культурному будівництві.

Радикальні зміни в класовій структурі радянського суспільства мали величезне соціальне й політичне значення. Соціальним завоюванням історичної ваги було те, що в СРСР не стало ворожих, антагоністичних класів. Радянське суспільство, що склалося з дружніх соціалістичних класів — робітників і колгоспного селянства разом з інтелігенцією, не роздирали непримиренні класові суперечності. На соціалістичному ґрунті виникла морально-політична єдність радянського народу.

Неухильне здійснення ленінської національної політики, перемога соціалізму зробили наш робітничий клас справді інтернаціональним за своїм складом. Індустріалізація колишніх царських окраїн, що здійснювалася при активній допомозі російського робітничого класу, привела до зародження там національних загонів радянського робітничого класу. В Киргизії, Таджикистані, Туркменії та деяких інших східних республіках до Жовтневої революції фактично не було робітників з корінного населення, а на кінець 30-х років вони становили вже понад чверть усіх робітників.

Ця обставина мала дуже велике значення для формування соціалістичних націй, що остаточно склалися після перемоги соціалізму. В зв'язку з радикальними змінами класової структури населення в СРСР, соціалістичні нації за своєю соціальною природою, духовним обличчям, політичними прагненнями являють собою новий тип націй, що складаються з дружніх класів — робітників і селян. Взаємини соціалістичних націй будуються на основі пролетарського інтернаціоналізму, ленінської ідеології братерства й дружби між народами. Саме це сприяє зближенню та взаємозбагаченню національних за формою і соціалістичних за змістом культур, забезпечує зміцнення непо-

рушної дружби й братерського співробітництва між радянськими народами.

Всіх цих історичних успіхів радянський робітничий клас досяг під керівництвом Комуністичної партії, створеної великим Леніним, яка неухильно веде трудящих по ленінському шляху. Радянський робітничий клас в сучасних умовах перетворився на керівника всього народу в його боротьбі за побудову комунізму. В розвинутому соціалістичному суспільстві, яке створює матеріально-технічну базу комунізму, ще більше зростає керівна роль робітничого класу, очолюваного Комуністичною партією, як вирішальної продуктивної соціальної й політичної сили радянського суспільства. Про керівну роль робітничого класу в період комуністичного будівництва в Програмі КПРС говориться: «Оскільки робітничий клас — найбільш передова, організована сила радянського суспільства, він здійснює свою керівну роль і в період розгорнутого комуністичного будівництва. Виконання своєї ролі керівника суспільства робітничий клас завершить з побудовою комунізму, коли зникнуть класи»⁹. А до того часу керівна роль робітничого класу та його політичного авангарду — Комуністичної партії невинно зростатиме.

Виступаючи на XV з'їзді профспілок Радянського Союзу, Л. І. Брежнєв говорив: «Сучасний радянський робітничий клас відрізняється не тільки від дореволюційного пролетаріату, але й від робітничого класу 30-х років, коли було здобуто перемогу соціалізму в СРСР. Зросла його роль як провідної соціально-політичної та економічної сили суспільства. Він тепер і чисельністю — найбільший клас у нашій країні. За роки Радянської влади робітничий клас збільшився у разів і становить тепер близько 65 млн. чоловік, причому більше двох третин з них — це індустріальні робітники»¹⁰. Це свідчить про те, що Радянський Союз перетворився на могутню індустріальну державу з розвинутим і сільським господарством.

Із зростанням рівня механізації в сільському господарстві ще більше посиляться роль робітничого класу у виробництві сільськогосподарської продукції. Нині в аграрному секторі нашої економіки налічується понад 9 млн. робітників.

За прогнозами вчених, на 1980 р. робітничий клас становитиме приблизно 65% населення СРСР. Водночас чисельність колгоспного селянства в зв'язку з зростанням механізації сільськогосподарського виробництва на кінець 70-х років скоротиться до 11—12 млн. чол. (в 1965 р. ця цифра становила 18,9 млн. чол.)¹¹.

Зменшення чисельності селянства в СРСР відбувається не за рахунок його зубожіння, як в капіталістичних країнах. Соціалістична промисловість використовує лишки робочої сили, що утворюються на селі. Добробут колгоспного селянства зростає рік у рік, а союз робітничого класу й селянства дедалі міцніє і розвивається.

Разом з абсолютним зростанням робітничого класу, вдосконаленням технічного озброєння промисловості підвищується рівень кваліфікації робітників. Якщо в 1925 р. серед робітничого класу кваліфіковані й висококваліфіковані робітники становили 18,5%, то в 1961 р. їх було вже 64%. Слюсар — наймасовіша професія. 1969 р. тільки в промисло-

⁹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 374.

¹⁰ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р.

¹¹ В. М. Алексеева. Руководящая роль рабочего класса в строительстве коммунизма, Л., 1971, стор. 14—15.

вості їх налічувалося більше 3 млн. На другому місці йдуть верстатники по металу (більше 1,5 млн.). Ще наочніше можна простежити соціальні наслідки науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві. В 1966 р. кожний десятий колгоспник став механізатором. Значення цього важко переоцінити для справи зближення колгоспного селянства й робітничого класу.

«Провідна роль робітничого класу як будівника комунізму зміцнюється в міру того, як зростають його загальна культура, освіченість, його політична активність»¹²,— вказував Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії. Свідомий свого історичного покликання робітничий клас невинно підвищує свій загальноосвітній і професійно-технічний рівень. Дані двох останніх переписів населення показують, що в 1959 р. з кожної тисячі робітників вищу й середню освіту в Радянському Союзі мали 386 чол., а нині — 550. Отже, радянський робітничий клас є основною силою розвитку й використання наслідків науково-технічної революції.

Розвиваючи революційні традиції, соціалістичне ставлення до праці, робітничий клас виступив ініціатором соціалістичного змагання, в надрах якого народився стахановський рух. Його продовженням став масовий рух за комуністичну працю. Наочним виявом вирішальної ролі робітничого класу в суспільному виробництві є раціоналізаторство і винахідництво. Тільки в 1969 р. було реалізовано більше 3 млн. винаходів і раціоналізаторських пропозицій.

Невинно зростає керівна роль робітничого класу в державному, суспільно-політичному й культурному житті радянського народу. Протягом усіх років соціалістичного будівництва робітничий клас здійснював настанову-заповіт В. І. Леніна: «Пам'ятайте,— звертаючись до трудящих у перші ж дні Жовтневої революції, говорив вождь,— що *ви самі* тепер управляєте державою. Ніхто вам не допоможе, якщо ви самі не об'єднаєтесь і не візьмете *всі справи* держави в *свої* руки. *Ваші* Ради — віднині органи державної влади, повноважні, вирішальні органи [...] Беріть *усю* владу в руки *своїх* Рад. Бережіть, охороняйте, як зіницю ока, землю, хліб, фабрики, знаряддя, продукти, транспорт — все це віднині буде *цілком* вашим, загальнонародним добром»¹³.

Робітничому класові та його партії належить вирішальна роль у формуванні органів Радянської влади. Робітники М. І. Калінін і Г. І. Петровський, К. Є. Ворошилов і С. В. Косіор, М. К. Муранов і В. К. Аверін та багато багато інших були висунуті революцією на керівні державні посади. Вони під керівництвом великого Леніна зводили світлу будову Радянської соціалістичної держави.

В нашій країні неухильно й послідовно здійснюється курс на залучення робітників до активного державного будівництва. Якщо серед депутатів Верховної Ради СРСР другого скликання (1946 р.) робітників було 7,6% і колгоспників — 14,6%, то в складі Верховної Ради СРСР восьмого скликання (1970 р.) робітники становлять 31,7%, а колгоспники — 18,6%. В місцевих Радах доля робітників ще вища — 38,6%, а колгоспників — 22,7%, що разом становить 61,3%. Це один з яскравих доказів справжнього народоправ'я в нашій країні.

Керівна роль робітничого класу в будівництві комунізму реалізується насамперед через діяльність Комуністичної партії — політичного авангарду трудящих Радянського Союзу. «...Класами керують звичайно і в більшості випадків,— відзначав Ленін,— принаймні в сучас-

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 83.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 261.

них цивілізованих країнах, політичні партії...»¹⁴ Володимиром Іллічем Леніним була створена Комуністична партія — вища форма політичної організації робітників. З перших кроків своєї діяльності вона, будучи партією робітничого класу, відбивала не тільки інтереси робітничого класу, а й всіх трудящих. З перемогою соціалізму в нашій країні й докорінною зміною соціально-класової структури радянського суспільства почався новий етап розвитку самої Комуністичної партії, яка з партії робітничого класу почала перетворюватися в партію всіх трудящих, усього народу. Цей процес посилювався після завершення побудови соціалістичного суспільства (кінець 50-х — початок 60-х років). В Статуті КПРС, прийнятому XXII з'їздом партії, записано: «Соціалізм переміг повністю і остаточно. Комуністична партія, партія робітничого класу, нині стала партією всього радянського народу»¹⁵.

Але й тепер, і це треба особливо підкреслити, ставши політичним авангардом усього радянського народу, Комуністична партія продовжує зберігати свій класовий характер партії робітничого класу. І це цілком закономірно. Адже в соціалістичному суспільстві ще лишаються внутрішні соціальні відмінності між робітничим класом і селянством, між трудівниками міста і села та інтелігенцією. Робітничий клас був і залишається найбільш послідовним носієм комуністичних ідеалів. Тому у розвинутому соціалістичному суспільстві він зберігатиме за собою керівну роль до остаточної перемоги комунізму, коли відірвуть класи.

Важливим показником керівної ролі робітничого класу є значна його питома вага, що безперервно зростає, в соціальному складі Комуністичної партії: 1957 р. робітники становили 32%, а в 1971 р. вже — 40,1%. Л. І. Брежнєв підкреслював: «Після XXIII з'їзду до лав нашої партії прийнято 3 мільйони чоловік. З них майже 1 мільйон 600 тисяч, або більше половини, — це робітники, а в таких великих промислових областях, як Московська, Ленінградська, Свердловська, Горьковська, Донецька, Карагандинська, і деяких інших робітники серед прийнятих у кандидати партії становлять 60—70 процентів»¹⁶. Отже, вказівку XXIII з'їзду КПРС, що «в соціальному складі партії робітники повинні і надалі займати провідне становище»¹⁷, — цілком виконано.

При своїй керівній ролі робітничий клас не протиставляється ні селянству, ні інтелігенції. Комуністична партія широко залучає до комуністичного будівництва всі народні таланти — робітників, селян, інтелігенцію. І справді, більше 80% нинішніх секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів, голів Рад Міністрів, крайових і обласних виконкомів і близько 70% міністрів і голів державних комітетів СРСР починали свою діяльність робітниками і селянами. Серед директорів найбільших промислових підприємств країни більше половини в минулому були робітниками. Майже 1,2 тис. передових робітників було обрано делегатами XXIV з'їзду КПРС. Все це наочно підтверджує дедалі зростаючу роль партії робітничого класу в комуністичному будівництві.

Невпинне зростання економічної могутності Радянського Союзу, дальше зміцнення моральної й політичної єдності радянського народу, підвищення загального культурного рівня радянських людей з усією наочністю доводить, що КПРС «твердо йде ленінським курсом, з честю

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 23.

¹⁵ Матеріали XXII з'їзду КПРС, стор. 405.

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 105.

¹⁷ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. II, К., 1966, стор. 296.

виконує роль політичного керівника робітничого класу, трудящих, усього радянського народу»¹⁸.

Але саме це і викликає шалену лютю у всіх ворогів комунізму. Вчення про керівну роль Комуністичної партії в будівництві нового суспільства перебуває тепер в центрі боротьби між марксистами-ленінцями й ревізіоністами різних форм і мастей. Заперечуючи керівну роль Комуністичної партії, виступаючи з різного роду пропозиціями про «демократизацію» й «лібералізацію» державного та суспільного ладу країн соціалізму, висуваючи вимогу відродження багатопартійності, наші вороги намагаються ідейно й організаційно роззброїти будівників комунізму, роз'єднати їх монолітні ряди й, користуючись з цього, добитися реставрації капіталізму.

Отже, рішуча боротьба КПРС за чистоту марксистсько-ленінського вчення про партію має міжнародне значення. Принципова позиція КПРС з цього питання знаходить широку підтримку в трудящих не тільки нашої країни. Розвиток революційного руху переконує їх у тому, що вони можуть досягти перемоги лише на основі теоретичних настанов марксизму-ленінізму, під керівництвом Комуністичної партії, творчо використовуючи революційний досвід першої країни соціалізму — Радянського Союзу.

¹⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 233.

Назустріч 50-річчю утворення СРСР

А. А. АСАДОВ

СОНЯЧНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН У СУЗІР'І РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК

Біля південних кордонів Союзу РСР розкинулася Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка, колись — безправна, відстала окраїна царської Росії, а нині вільний, квітучий край. Визначні успіхи Радянського Азербайджану, так само як і інших радянських республік Закавказзя та Середньої Азії, на шляхах соціалізму — наочний і запалюючий приклад для всього зарубіжного Сходу, який визволяється від колоніального рабства і стає на шлях нового, вільного життя.

Як підкреслив М. В. Підгорний у своїй статті «50-річчя Союзу РСР — єдиної багатонаціональної держави», «гігантські успіхи в розвитку суспільного виробництва значною мірою стали можливими завдяки всебічному обмінові між націями матеріальними і духовними цінностями, взаємодопомозі всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини і в першу чергу безкорисливій і щедрій допомозі великого російського народу»¹.

Рівна серед рівних союзних республік, Азербайджанська РСР за складом населення — при загальній переважаючій чисельності азербайджанців — є в повному розумінні цього слова інтернаціональною. Тут налічується близько 100 національностей. У будь-якому виробничому колективі — морському промислі нафтоуправління ім. XXII з'їзду КПРС чи Ново-Бакинському нафтопереробному заводі ім. Володимира Ілліча, Сумгайтському заводі синтетичного каучуку чи Азербайджанському трубопрокатному ім. Леніна — скрізь трудяться спаяні міцною робітничою дружбою азербайджанці, росіяни, вірмени, українці, грузини, татари, лезгіни, представники багатьох інших народів і народностей нашої великої країни.

Народне господарство Азербайджану відіграє визначну роль в економіці СРСР. Азербайджанська РСР, займаючи серед республік Радянського Союзу дев'яте місце за територією і сьоме — за кількістю населення, стоїть при цьому на третьому місці за видобутком газу, на четвертому — за видобутком нафти і випуском автомобільних покришок, сталі, прокату чорних металів, виробництвом електроенергії. Азербайджанові належить третє місце за виробництвом шовку-сирицю, четверте — бавовни-волокна, п'яте — бавовняних тканин².

Нафтові продукти Азербайджану широко відомі й за рубежом. Вони транспортуються в 40 країн світу. Безпосередньо з Баку і через порти Чорного моря продукція нафтопереробних заводів ім. XXII

¹ Н. В. Подгорный. 50-летие Союза ССР — единого многонационального государства. — «Коммунист», 1972, № 8, стор. 12.

² В единой семье братских народов, Баку, 1964, стор. 396.

з'їзду КПРС, ім. Караєва, ім. Джапарідзе та інших підприємств до-
ставляється в Європу, Азію та Африку.

Бакинський машинобудівний завод ім. Володарського — єдиний
постачальник машинних ключів буровим підприємствам країни. На
світовому ринку його продукція успішно конкурує з американськими
ключами «Байрон-Джексон», які на 73 кг важчі за наші. Тепер замов-
никами бакинців стало багато країн Європи, Азії та Африки³.

На дев'яту п'ятирічку по Азербайджанській РСР передбачено ще
вищий рівень розвитку народного господарства. В цілому обсяг вироб-
ництва промислової продукції має бути збільшений на 43—46%. При-
скореними темпами розвивається машинобудування, хімічна і харчова
промисловість і виробництво будівельних матеріалів. У галузі нафто-
вої промисловості особлива увага приділяється дальшому освоєнню
морських родовищ.

Виробництво мінеральних добрив у республіці заплановано збіль-
шити в 1,6 раза, приладів і засобів автоматизації — в 2, шерстяних
тканин — в 1,4, шовкових — в 1,4—1,6, шкіряного взуття і трикотаж-
них виробів — в 1,6, плодоовочевих консервів — в 1,7, виноматеріа-
лів — у 2,3, холодильників — у 4, меблів — у 2 рази.

Розпочато будівництво заводу кальцинованої соди в Нахічеван-
ській АРСР і Шамхорської ГЕС, споруджуються заводи приладобудів-
ної промисловості.

В 1975 р. виробництво бавовни-сирцю буде доведено до 380 тис. т,
введено в експлуатацію 33 тис. га зрошуваних земель. Для поліпшен-
ня меліоративного стану зрошуваних земель в Кура-Араксинській ни-
зовині здійснюється розсолення земель на площі 200 тис. га, а ще на
200 тис. га перебудовуються зрошувальні системи і підвищується водо-
забезпеченість; обводнюються пасовища на площі 400 тис. га, забезпе-
чується дальший розвиток тваринництва і зміцнення його кормової
базис, збільшується виробництво м'яса, молока, яєць і вовни⁴.

Трудящі Азербайджану досягли цих успіхів завдяки допомозі
всіх братніх республік Союзу РСР.

Уже в перші роки Радянської влади нашій республіці подали все-
бічну допомогу Росія та Україна.

На кінець 1920 р. в промисловості Баку склалося тяжке стано-
вище. Бакинська Рада змушена була звернутися з радіовідозвою:
«...Бакинський нафтовий район у небезпеці, загрожує катастрофа, як-
що не прийти вчасно на допомогу. Бакинська Рада настійно просить
Ради Росії: перше — провести мобілізацію всіх працівників нафтової
промисловості; друге — вжити надзвичайних заходів щодо задоволен-
ня в першу чергу вимог Нафтокому про відпуск необхідних для поста-
чання бакинської промисловості матеріалів; третє — забезпечити ро-
бітників промислів продовольством та одягом. Усій Радянській Росії
потрібна нафта. Ми її дамо, як уже дали, але ви повинні допомогти
нам. Рада робітничо-селянської Росії, на допомогу Червоному Баку!»⁵

У відповідь на звернення Бакинської Ради уряд Російської Феде-
рації за розпорядженням В. І. Леніна виділив необхідні кошти для
оплати праці нафтовиків бакинських промислів, а також мануфактуру
та спецодяг. Згодом Г. К. Орджонікідзе доповідав Першому Закавказь-
кому з'їздові комуністичних організацій: «Нам було асигновано й від-

³ «Вышка», 10 вересня 1965 р.

⁴ Див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 326—327.

⁵ Азербайджанская нефтяная промышленность за 10 лет национализации. Баку,
1930. стор. 489.

⁶ «Бакинський робітничий», 28 жовтня 1921 р.

пущено з України близько півтора мільйонів пудів хліба... А голодна Росія виділила 2 266 000 пудів хліба»⁷.

Братерська підтримка російського та українського народів допомогла нафтовикам Азербайджану продовжити свій наступ на фронті відбудовних робіт.

На VIII Всеросійському з'їзді Рад (1920 р.) В. І. Ленін говорив: «Тепер, при величезному ентузіазмі, який виявляють робітники в Азербайджанській республіці, при дружніх відносинах, які у нас встановилися, при вмілих керівниках, даних Раднаргоспом, справа з нафтою йде добре, і ми починаємо ставати на власні ноги і з паливом»⁸.

Ленінські документи того часу — телеграми й розпорядження в Раду Праці та Оборони, ВРНГ, Головпаливо, Азнафту, керівникам молоді Азербайджанської Радянської республіки — на багато років наперед визначили основні шляхи якнайшвидшої відбудови, реконструкції та розвитку нафтової промисловості.

Партія та уряд направляли на роботу в Азербайджан найкращих працівників. У 1921 р. в Баку прибув С. М. Кіров, який багато зробив для відбудови й технічної реконструкції нафтової промисловості республіки. Великий вклад у цю справу внесли також О. П. Серебровський, О. О. Нікішин, М. В. Нікітін, А. П. Петерсон, Я. В. Лаврентьев.

Під керівництвом Комуністичної партії та Радянського уряду нафтовики справилися з поставленим завданням — відновили нафтодобувну промисловість і почали її технічну реконструкцію. Вже у 1928 р. видобуток нафти досяг рівня 1913 р.

Радянська Росія забезпечувала нафтовиків обладнанням і матеріалами. Із Сормова в Баку надходили верстати для обертового буріння, з Таганрога — залізо, з Петрограда — бурові інструменти. Над виготовленням нафтового обладнання трудилися особливі групи ударників. Бакинські робітники писали: «Наші промисли, вся армія нафтовиків Баку зв'язана найтіснішими узами змагання з пролетарями міста Леніна, які першими підняли прапор Рад. Здавна зміцнювався цей зв'язок наших міст. І тепер ленінградські пролетарі беруть гарячу участь у наших боях за нафту»⁹.

Велике значення для дальшого розвитку нафтової промисловості Азербайджану мали геолого-розвідувальні роботи, широко розгорнуті з допомогою російських учених та спеціалістів.

Радянський Азербайджан і донині одержує на сотні мільйонів карбованців обладнання, сировини, матеріалів, товарів народного споживання з РРФСР, України, Казахстану, Вірменії, Грузії, Латвії, Білорусії та інших республік.

Економічні зв'язки між Азербайджаном та братніми союзними республіками знаходять своє відображення і в багатьох інших формах. Це і взаємна допомога в освоєнні нових виробництв, і обмін досвідом та кваліфікованими кадрами, і науково-технічна співдружність. Багато міст Російської Федерації та Української РСР подали неоціненну допомогу Азербайджанові в розвитку хімічної та електромашинобудівної промисловості, нарощуванні енергетичних потужностей, створенні чорної та кольорової металургії.

В містах і селах республіки використовуються легкові та вантажні автомобілі, що зійшли з конвеєрів Горьковського, Московського, Мінського автозаводів. Підприємства РРФСР постачають нашої рес-

⁷ Первый Закавказский съезд коммунистических организаций. Стенографический отчет, Тифлис, 1922, стор. 53.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 456.

⁹ П. А. Азизбеков. Един наш дом, един наш труд, едино наше торжество, Баку, 1965, стор. 165.

публіці тисячі тракторів, автомобільних і тракторних причепів, тракторних плугів і сівалок, культиваторів. Жителі наших міст і сіл їздять в автобусах і тролейбусах з маркою підприємств Російської Федерації.

Велику допомогу Азербайджанові подає братня Україна. Нині з підприємств цієї республіки надходить до нас металопрокат, сталеві та чавунні труби, кольорові метали, кабельні вироби, автомашини, силові трансформатори, електродвигуни, вантажне та підйомно-транспортне обладнання, екскаватори, бульдозери, будівельно-шляхові механізми, обладнання для харчової промисловості, насоси та компресори, радіовимірювальні, контрольно-вимірювальні та електровимірювальні прилади. Донецьк, Макіївка, Кривий Ріг, Запоріжжя, Жданов, Єнакієве, Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ постачають нам металопрокат; Дніпропетровськ, Новомосковськ, Жданов, Харцизьк, Ворошиловград — сталеві труби, а Макіївка — ще й чавунні; Харків, Артемівськ, Донецьк — кольорові метали; Кривий Ріг, Жданов, Кадіївка — чавун. Кременчук направляє вантажні автомобілі, Запоріжжя — легкові, Львів — автобуси, Харків — трактори. Машинобудівники нашої республіки більше 70% усього металу одержують із Запоріжжя, Макіївки, Дніпродзержинська, Нікополя. Мартенівські печі Азербайджанського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна завантажуються коксом, чавуном, феросплавами з України.

У зміцнення економічних зв'язків і співробітництва народів Радянського Союзу чималий вклад вносить і Азербайджан. Його підприємства постачають братнім республікам нафту і нафтопродукти, газ і залізну руду, етиловий спирт і каучук, труби, автомобільні шини, цемент, йод, бром, металеві вишки, газову сажу, алюміній і десятки інших видів промислової продукції. Братня Україна одержує від нас велику кількість різного нафтопромислового обладнання, трубопроводів та бурових агрегатів, приладів та іншої продукції. Бакинські прилади відправляються в Київ, Донецьк, Харків, Львів, Черкаси. Україна одержує третину азербайджанських електродвигунів, трансформаторів, світильників, мікроелектродвигунів та іншої електротехнічної продукції. Чималу допомогу подають українцям і наші шинники¹⁰.

Все міцніючою традиційною дружбою і братерською взаємодопомогою зв'язані між собою народи Закавказзя. Перетинаючи ріки, долини й гірські хребти, з'єднали Азербайджан, Грузію та Вірменію лінії електропередач Мінгечаурської та Алі-Байрамлинської ДРЕС. Електрика, народжена в Азербайджані, сталевими дротами тече на підприємства і в житлові будинки Грузії, в міста і села братньої Вірменії.

Для раціонального використання природних та економічних ресурсів Азербайджанської, Грузинської та Вірменської РСР особливо велике значення мало поліпшення паливно-енергетичного балансу Закавказзя. Будівництво газопроводу Азербайджан — Грузія — Вірменія дозволило перевести на дешевий природний газ, що використовується як технологічна сировина, ряд великих підприємств Тбілісі, Єревана, Руставі, Кіровабада, Мінгечаура, налагодити постачання газом населення. Будівництво газопровода, що проліг від Карадага до Тбілісі, тривало менше року і завершилося на 2 місяці раніше строку, встановленого урядом. Нову магістраль назвали Трасою дружби. З введенням у дію на повну потужність Закавказького газопроводу щорічна економія досягла величезної суми — 58,7 млн. крб. Було збережено близько 5 млн. т вугілля, мазуту, дров¹¹.

¹⁰ «Баку», 23 грудня 1967 р.

¹¹ «Бакинський рабочий», 7 листопада 1959 р.

Виступаючи на мітингу, присвяченому завершенню будівництва газопроводу, перший секретар ЦК КП Грузії В. П. Мжаванадзе заявив: «Сьогодні трудящі нашої республіки, радіючи з нової трудової перемоги, глибоко вдячні братнім республікам, представники яких внесли свій значний вклад у будівництво газопроводу Карадаг — Тбілісі, особливо Центральному Комітетові Компартії Азербайджану та в його особі всьому братньому азербайджанському народові, з яким ми зв'язані багатовіковою дружбою і з території якого йде до нас газ. Ми ніколи не забудемо цієї братерської допомоги і, в свою чергу, завжди будемо готові зробити для них усе, що треба для нашої спільної справи — побудови комунізму в нашій країні»¹².

«Важко переоцінити, — відзначалося на XXIV з'їзді Компартії Вірменії, — значення природного газу, одержуваного з братнього Азербайджану. Він служить найважливішою сировиною для хімічної промисловості, у великих масштабах використовується на теплоелектростанціях і в побуті»¹³.

Азербайджан одержує з братньої Грузії металопрокат, сталеві та чавунні труби, феросплави, кольорові метали, цемент, бензол, вугілля, аміак, кабельні вироби, вантажні автомашини, металообробні верстати, обладнання для харчової промисловості. З Вірменії надходить цемент, шифер, аміак, автомашини, кабельні вироби, металообробні верстати, ковальсько-пресове обладнання, насоси і компресори, силові трансформатори, електродвигуни, радіовимірвальні прилади, шкіртовари тощо.

ЦК КПРС та союзний уряд повсякденно піклуються про створення хімічної промисловості Азербайджану. Значну допомогу подають також братні республіки. Будовам великої хімії Азербайджану посиляли технологічне, транспортне, енергетичне обладнання та апаратуру сотні машинобудівних заводів країни: уральський, пензенський, тамбовський, узбецький заводи хімічного машинобудування, московські заводи «Борець» та компресорний, Невський машинобудівний завод у Ленінграді, казанський «Теплоконтроль», Харківський електромашинобудівний і новосибірський «Сибелектромотор» і т. д. Різна апаратура, котли, компресори, насоси та інше обладнання прибувало в Сумгаїт більш як із 100 міст СРСР.

У свою чергу, ешелони різноманітної продукції, виготовлюваної на підприємствах Сумгаїта, вирушають у Москву, Ленінград, Київ, Таллін, Томськ, Ярославль, Стерлітамак, Ташкент, Єреван, Бобруйськ, Ригу, Черкаси — майже у 50 міст країни, а також у Чехословаччину, на Кубу, в Болгарію.

Економіка Союзу РСР, яка об'єднує всі радянські соціалістичні республіки, являє собою взаємозв'язаний народногосподарський комплекс, що розвивається за єдиним планом спільними зусиллями всіх народів СРСР. Тепер, коли остаточно ліквідовано економічну відсталість тих чи інших республік і районів країни, коли усунуто колишню нерівність народів, на новій основі вирішуються питання їх дальшого економічного розвитку.

Уважно вивчаючи потреби окремих республік та економічних районів, ЦК КПРС і Радянський уряд спрямовують значну частку капіталовкладень туди, де в цьому є найбільша необхідність з точки зору інтересів народного господарства СРСР. Цьому, зокрема, сприяє практика перерозподілу загальнодержавних коштів. Якщо у союзній республіці недосить власних ресурсів для фінансування заходів, передбачених на-

¹² «Бакинский рабочий», 10 листопада 1959 р.

¹³ «Коммунист» (Єреван), 5 березня 1966 р.

родногосподарським планом, їй передається частина надходжень від загальносоюзних прибутків.

Братерська взаємодопомога народів нашої країни, нерушима дружба і співробітництво соціалістичних націй є вирішальним фактором у зростанні індустріальної могутності Радянського Азербайджану. Нові індустріальні центри республіки, створені працею представників усіх народів Радянського Союзу, стали справді інтернаціональними містами. В Сумгаїті єдиною братерською сім'єю живуть і трудяться представники більш як 50 національностей¹⁴. Такими ж інтернаціональними за складом населення є Мінгечаур, Дашкесан, Алі-Байрамлі.

Немає, мабуть, у нашій країні такої національності, представники якої не брали б участі в спорудженні Кіровабадського алюмінієвого заводу. Його будувала вся країна. Тут працювало більше 8 тис. будівельників різних національностей. Підприємства 256 міст країни виготовляли для Кіровабадського алюмінієвого заводу хімічне, технологічне стандартне і нестандартне обладнання.

Технологію комплексної переробки алунітової руди розробляли співробітники Всесоюзного алюмінієво-магнієвого інституту під керівництвом кандидата технічних наук Г. В. Лабутіна. В проектуванні заводу взяли участь інженери Москви, Ленінграда, Баку, Ростова, України, Сибіру. Споруджений спільними зусиллями народів-братів, завод-гігант уперше в світовій практиці почав комплексно переробляти алунітову руду.

З допомогою 60 промислових підприємств Російської Федерації, України, Білорусії та інших республік споруджувався шинний завод в Баку¹⁵. Братні народи допомагали не лише обладнанням, а й спеціалістами. В будівництві заводу брали участь інженерно-технічні працівники Запоріжжя, Томська, Харкова, Краснодар, Ташкента, Оренбурга, Саратова, Курська, Куйбишева, Новосибірська, Свердловська, Тбілісі, Єревана та інших міст. З допомогою братніх народів споруджувалася Алі-Байрамлінська ДРЕС потужністю 1,2 млн. квт.¹⁶

Братні народи нашої країни постійно вчаться один у одного. Коли створювався Сумгаїт, споруджувався КіРАЗ, тисячі азербайджанських юнаків і дівчат — вчорашніх виноградарів, бавовнярів, чабанів, доярок — виїздили в інші республіки для опанування нових професій, яких раніше не знав Азербайджан. А першими вчителями татарських, башкирських і куйбишевських нафтовиків були буровики та промисловики найстаріших нафтопромислів Баку і Грозного. «В освоєнні цих нових родовищ,— писала газета «Правда»,— велику допомогу подали нафтовики Баку. Вони направили туди своїх найкращих спеціалістів і кваліфікованих робітників, які багато зробили для організації добування нафти, навчання і передачі досвіду місцевим кадрам нафтовиків. У цьому ще раз виявилася висока сила дружби народів Радянського Союзу, ідеї соціалістичного інтернаціоналізму...»¹⁷

Легендарне місто в морі — Нафтові Камені — викликає заслужене захоплення всіх, хто побував там. Освоєння морських нафтових і газових родовищ Каспія мало велике значення не тільки для нашої республіки, а й для інших районів Радянського Союзу, і, головним чином, для Туркменії, Дагестану, Казахстану.

¹⁴ «Партийная жизнь», 1966, № 8, стор. 54.

¹⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 349, спр. 26, арк. 300.

¹⁶ Див. Д. Кудратов, Н. Гусейнов. Дружба и сотрудничество между советскими народами, Баку, 1965, стор. 10.

¹⁷ «Правда», 28 квітня 1960 р.

Підготовка кадрів спеціалістів для різних галузей народного господарства інших союзних республік завжди стояла в центрі уваги партійних організацій Азербайджану. А братні республіки, передусім РРФСР та Українська РСР, завжди подавали і подають велику допомогу нашій республіці в підготовці спеціалістів. Це — одна з найважливіших форм братерського співробітництва, інтернаціональної єдності.

Сотні й тисячі молодих робітників Азербайджанської РСР проходять виробниче навчання на підприємствах Москви, Ленінграда, півдня України, Уралу, оволодіваючи досвідом російських та українських робітників, інженерів і техніків. Наприклад, у Вознесенську пройшли школу навчання кадри працівників хімічної промисловості, а в Дніпродзержинську — майбутні металурги Азербайджану. Молоді шинники Баку успішно оволодівали складною професією на споріднених підприємствах Ярославля, Воронежа та Єревана. 34 виробничники Кіровабадського алюмінієвого заводу вчилися за путівками підприємства в різних вищих учбових закладах країни — Ленінградському та Уральському політехнічних, Дніпропетровському металургійному, Північнокавказькому гірничо-металургійному та інших інститутах¹⁸.

Азербайджан теж не залишається в боргу перед народами-братями. Міністр нафтодобувної промисловості СРСР В. Д. Шашин писав: «Баку здавна вважався нафтовою академією Радянського Союзу. ...Досвід Баку такий всеохоплюючий, що, мабуть, нема такого нафтового району, де б він не знайшов застосування. Азербайджанських спеціалістів і майстрів, які пройшли хорошу бакинську школу, можна зустріти на розвідках і промислах Мангишлака, Туркменії, України, Західного Сибіру, Башкирії, Татарії, Куйбишева і Краснодару. В тому, що у нас з'явилися другі й треті Баку, які випередили свого старшого тезка, певною мірою «винуваті» самі бакинці»¹⁹.

Азербайджанська партійна організація, нафтовики Баку пишаються тим, що їх вихованці очолюють центральні нафтові організації та інститути в Москві і працюють майже в усіх нафтових районах країни. Певно, нема в Радянському Союзі такого нафтопромисла, заводу, контори буріння, управління, тресту, де не працювали б бакинські робітники, майстри, інженери, техніки, вчені, господарські та партійні працівники. Вихованці Азербайджанського інституту нафти й хімії ім. Азізбекова трудяться в багатьох районах країни — на промислах і нафтопереробних заводах Татарії та Заволжя, Туркменії та Далекого Сходу, Сибіру та України, Білорусії та Сахаліну.

Ще 10 років тому близько 10 тис. азербайджанців з вищою та середньою спеціальною освітою, або 8,7% загального числа спеціалістів-азербайджанців, трудилося в братніх союзних республіках, у тому числі 2,3 тис. — в Російській Федерації²⁰.

«...Мені, як старому бакинцеві-нафтовику, — говорив заступник голови Ради Міністрів СРСР М. К. Байбаков, — особливо приємно відзначити видатну роль азербайджанських нафтовиків у розвитку цієї галузі.

Азербайджан є колискою нафтової промисловості країни. Кадри нафтовиків, виховані бакинською партійною організацією, внесли великий вклад у створення нових нафтових районів країни»²¹.

¹⁸ «Вышка», 4 вересня 1964 р.

¹⁹ «Бакинский рабочий», 25 серпня 1967 р.

²⁰ В единой семье братских народов, Баку, 1964, стор. 33.

²¹ «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1964, № 9.

Минуло більше 40 років відтоді, коли встановилися дружні виробничі зв'язки між бакинськими нафтовиками і донецькими шахтарями. В роки перших п'ятирічок ця дружба відіграла величезну роль у збільшенні видобутку вугілля. Коли Донбас опинився у прориві, профспілка працівників нафтової промисловості Азербайджану послала туди загін з 20 найкращих ударників бакинських промислів. Вони побували на 4 відстаючих шахтах, допомогли поліпшити там організацію соцзмагання. В 1938 р. було підписано перший договір про змагання колективів Єнакіївського тресту «Орджонікідзевугілля» у Донбасі та нафтопромислового управління «Орджонікідзенафта» в Баку. З того часу не припиняється братерська дружба бакинських нафтовиків та єнакіївських шахтарів. Вони регулярно листуються, обмінюються делегаціями, підводять підсумки змагання.

Дружба українського та азербайджанського народів скріплена кров'ю спільної боротьби за свободу і незалежність нашої Радянської Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни. «Так само, як сибіряки, москвичі, волжани билися за Кавказ,— писала газета «Правда»,— билися й продовжують битися за Ленінград, за Україну, за Білорусію азербайджанці, грузини, узбеки та інші сини народів Радянського Союзу. Єдиною волею, єдиним помислом — остаточно розбити ворога — охоплені всі народи нашої країни»²².

Азербайджанці прихистили у себе українців, які змушені були тимчасово залишити рідну землю, загарбану ворогом. У тяжкі дні 1941 р., коли з України разом з багатьма підприємствами були евакуйовані МТС, три з них були направлені в Азербайджан. Великобілозерська та Новогригорівська МТС, евакуйовані з Запорізької області, розмістилися в Ахсуїнському та в Агдамському районах, а Чкаловська — в Дивичинському. Азербайджанці зустріли українських трактористів, як рідних братів. Їм надали найкращі приміщення, забезпечили продуктами харчування, створили всі умови для роботи. А українські трактористи, працюючи в Азербайджані зі своєю технікою, побратньому допомагали нашим колгоспникам у проведенні всіх сільськогосподарських робіт, виявляючи при цьому зразки самовідданої праці²³.

Повернувшись на рідну землю, працівники Великобілозерської МТС Української РСР писали колгоспникам і колгоспницям Азербайджанської РСР: «У співдружності з іншими братніми республіками Радянського Союзу, з їх допомогою Україна залікує рани німецької окупації. Донецьке вугілля, криворізька руда і наша пшениця знову потечуть широким потоком в усі кінці країни»²⁴.

ЦК КП(б) Азербайджану схвалив і підтримав ділові зв'язки, що встановилися між трудящими Великобілозерського району УРСР і Кюрдамирського та Шемахинського районів АзРСР. Така ж міцна ділова співдружність єднає й трудящих Агдамського району Азербайджанської РСР та Чернігівського району Запорізької області УРСР²⁵.

29 жовтня 1943 р. гірники шахти «Новомушкетове» звернулися до шахтарів Донбасу з закликом поновити традиційне соціалістичне змагання з нафтовиками Баку. Заклик гірників був гаряче підхоплений нафтовиками 9-го промислу тресту «Леніннафта» Азербайджанської

²² «Правда», 28 листопада 1943 р.

²³ «Бакинский рабочий», 23 липня 1944 р.

²⁴ «Бакинский рабочий», 28 квітня 1944 р.

²⁵ Партархів Інституту історії партії ЦК КП Азербайджану, ф. 1, оп. 129, спр. 65, арк. 163.

РСР. «Кров, пролита синами Радянського Азербайджану в боях за Всесоюзну кочегарку,— писали нафтовики в листі до робітників Донбасу,— ще більше зблизила і згуртувала український та азербайджанський народи, зв'язані узами багаторічної братерської дружби»²⁶.

На початку 1944 р. в Донбас прибула делегація нафтовиків Баку і на зльоті стахановців вугільної промисловості в Донецьку уклала договір про поновлення змагання з шахтарями Донбасу. Для найкращої шахти було встановлено перехідний Червоний Прапор ЦК КП(б) та РНК Азербайджану. На ознаменування братерської дружби народів двох республік 28 квітня 1945 р.— день 25-річного ювілею Азербайджанської РСР — оголошувався в Донбасі днем підвищеного видобутку вугілля.

До Великої Вітчизняної війни на Україні нафту і газ видобували тільки в Прикарпатті. А після війни українські нафтовики мусили починати буквально з нуля: всі промисли були зруйновані гітлерівцями. І в ті тяжкі роки на допомогу їм прийшли брати з сонячного Азербайджану. З Баку надходили ешелони з обладнанням, приїздили спеціалісти. В Баку виїздили сотні прикарпатських робітників — перучуватися. Тоді й народилося соціалістичне змагання між прикарпатськими та бакинськими нафтовиками. Трудівники Азербайджану стали поруч зі своїми українськими товаришами, коли треба було відроджувати з попелу й руїн визволені міста і села. Бакинці взяли найактивнішу участь у відбудові зруйнованих ворогом бориславських промислів. Одразу ж після визволення Прикарпаття до бориславців приїхала з берегів Каспія група інженерів і майстрів. Серед них були Ага Акперов і Петро Харченко, які перед цим більш як по 20 років працювали в Баку. Вони не тільки подавали приклад справді ударної праці, сміливого новаторства, а й навчали інших. Серед їхніх колишніх учнів-бориславців — майстер нафтодобування Василь Янків, керуючий 4-м промислом Михайло Огар, інженер Богдан Даньків і багато інших²⁷. Вже понад 20 років Ага Акперов працює в Бориславі. Його бригаді ще 7 років тому було присвоєно звання колективу комуністичної праці²⁸. Нині наш земляк очолює цілу дільницю.

«Ми зробили все необхідне для повного відродження прекрасного творчого життя братнього українського народу»²⁹,— писали робітники Азербайджану трудящим України.

Дружба нафтовиків Азербайджану та України постійно міцніє і розвивається. З допомогою карадагських нафтовиків бориславці успішно впровадили на своїх старих промислах гідравлічний розрив пласта, вторинні методи експлуатації та інші способи інтенсифікації видобутку, освоїли швидкісні методи турбінного буріння³⁰.

Видобуток нафти одразу з двох пластів однією свердловиною до недавня був проблемою. Її вперше розв'язано в Баку. Досвідом бакинських нафтовиків стали цікавитися колеги з України. Об'єднання «Чернігівнафта» звернулося по допомогу до Бакинського бюро конструювання, дослідження і впровадження обладнання для роздільної експлуатації нафтових свердловин. Бакинці відрядили на Україну спеціальну бригаду³¹. Інженери Абдулманаф Рагімов і Кадар Рахманов уздовж і впоперек сходили нафтопромисли, розташовані на тери-

²⁶ «Бакинський робочий», 26 січня 1944 р.

²⁷ «Коммунист» (Баку), 17 грудня 1967 р.

²⁸ «Вышка», 6 вересня 1967 р.

²⁹ «Вопросы истории», 1965, № 7, стор. 23—24.

³⁰ «Вышка», 22 березня 1967 р.

³¹ «Вышка», 22 грудня 1967 р.

торії Чернігівської та Сумської областей, разом з українськими друзями успішно розв'язали проблему подвоєння дебіту свердловин. Нині цей досвід широко застосовується на нафтопромислах Чернігівщини.

Бакинці діляться з друзями також обладнанням. Наприкінці 1967 р. вони відправили в управління «Долинанаша» 6 комплектів устаткування для роздільної експлуатації.

Тісне співробітництво встановилося й між працівниками інших галузей народного господарства братніх республік.

Так, мистецтва металургії — цього нового для Азербайджану виробництва — закавказці навчалися у російських та українських майстрів — на Уралі, в Донбасі, на півдні України. Справді братерську допомогу в створенні й розвитку металургії в Азербайджані подали колеги з Дніпропетровська. Майстри та інженери Сумгаїта пройшли дуже корисну школу виробничого навчання у нікопольських трубників. На Сумгайтському трубопрокатному заводі разом з азербайджанцями працювало чимало українців. Майстер П. Степанець, досвідчені сталевари П. Підгорний, А. Савченко, П. Плохий завоювали заслужену повагу і вдячність колективу як відмінні знавці своєї справи і хороші вчителі молодих фахівців.

Мартенівці Азербайджану добре пам'ятають українського сталевара Петра Плохого. Разом з піонером азербайджанської металургії Мурадом Зейналовим він брав участь у пуску першого мартена АзТЗ, виховав у Сумгаїті чимало учнів, які тепер працюють самостійно.

На початку вересня 1967 р. в нашій республіці були проведені дні Української РСР. Керівник делегації, секретар ЦК КП України О. А. Титаренко говорив: «Нас зворушили надзвичайна сердечність, щирий вияв почуттів дружби і поваги наших братів-азербайджанців до великого російського та українського народів, до всіх братніх народів нашої країни. Ми побачили, яку велику, різнобічну і цілеспрямовану роботу проводить Центральний Комітет Компартії Азербайджану, вся партійна організація республіки щодо інтернаціонального виховання трудящих»³². Дні Української РСР в Азербайджані сприяли дальшому зміцненню братерських зв'язків між народами двох братніх республік, нерушимої співдружності всіх народів Радянського Союзу.

Робітники, селяни та інтелігенція Радянського Азербайджану — учасники грандіозних перетворень, здійснених нашою республікою з допомогою російських та українських, грузинських і вірменських братів, усіх народів Радянського Союзу. Ми з особливою гордістю згадуємо про те, що разом з росіянами, українцями, білорусами та народами Закавказзя першими виступили за створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і нині вносимо свій гідний вклад у зміцнення його багатства й могутності. Радіючи з досягнутого нами, ми водночас радіємо й з успіхів наших братів і друзів, бо знаємо, що в їх праці є частка й наших зусиль.

Дальший економічний і культурний розквіт радянських республік немислимий без ще тіснішого і всебічного зближення націй. Про це сказано і в Програмі КПРС: «Будівництво матеріально-технічної бази комунізму веде до ще тіснішого об'єднання радянських народів»³³. У Постанові ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р. підкреслюється, що в «братерському єднанні з надзвичайною повнотою розкрилася

³² «Бакинський робочий», 12 вересня 1967 р.

³³ XXII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. III, М., 1962, стор. 313.

будівнича енергія, творчі здібності, таланти всіх націй і народностей Радянської держави»³⁴.

Націлюючи трудящих на боротьбу за розвиток продуктивних сил усієї країни, зміцнення економічних зв'язків між радянськими республіками, Комуністична партія вчить, що шлях до комунізму прокладається об'єднаними зусиллями всіх народів СРСР.

Життя радянських республік ще й ще раз підтверджує висновок XXIV з'їзду КПРС про те, що за роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ. Народилися нові гармонійні відносини між класами та соціальними групами, націями та національностями — відносини дружби й співробітництва. Наші люди спаяні спільністю марксистсько-ленінської ідеології, високими цілями будівництва комуністичного суспільства³⁵.

Розроблені XXIV з'їздом нашої партії плани на дев'яту п'ятирічку відкрили широкий простір новому могутньому піднесенню економіки всієї країни в цілому і кожної радянської республіки — зокрема. XXIV з'їзд КПРС вирішив і надалі неухильно проводити ленінський курс на зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, послідовно добиваючись дальшого розквіту всіх соціалістичних націй та їх поступового зближення³⁶.

Радянський народ іде назустріч знаменному ювілеєві — 50-річчю утворення СРСР. Сьогодні увесь світ бачить, що наша багатонаціональна держава є зразком єдності, дружби і братерського співробітництва всіх націй і народностей, які входять до його складу.

³⁴ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 15.

³⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. I, М., 1971, стор. 101.

³⁶ Там же, т. II, стор. 232–233.

ДРУЖБА ТРУДЯЩИХ ДОНБАСУ, УРАЛУ Й КУЗБАСУ (1941—1942 рр.)

Незабаром радянський народ, все прогресивне людство відзначатимуть знаменну дату — 50-річчя утворення СРСР. Сила Радянської багатонаціональної держави перевірена більш як піввіковим досвідом її існування і з особливою силою підтвердилася в роки Великої Вітчизняної війни. Дружба та морально-політична єдність радянських народів найяскравіше виявилися під час евакуації підприємств і установ України в тил і відновлення на Сході промислового виробництва. «Народи СРСР,— зазначається в постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— в єдиному строю героїчно бились і самовіддано працювали в ім'я захисту своєї соціалістичної Вітчизни, спільної перемоги над ворогом, показали світові чудеса стійкості і мужності»¹.

Український народ вніс значний вклад у розгром німецько-фашистських загарбників. Про це, зокрема, свідчила самовіддана праця робітничого класу Донбасу на Сході країни. Під керівництвом партійних організацій українські металурги, машинобудівники, шахтарі, хіміки, енергетики не тільки швидко встановлювали на нових місцях устаткування перебазованих заводів і фабрик, а й брали активну участь у будівництві інших промислових об'єктів, насамперед оборонних, готували кваліфіковані кадри, випускали продукцію для потреб фронту.

Центральний Комітет партії і Радянський уряд постійно піклувалися про правильне розміщення та якнайшвидше відновлення роботи евакуйованих підприємств. 25 жовтня 1941 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) доручили заступникові Голови Раднаркому М. О. Вознесенському добитися, «щоб у найкоротший строк були пущені в дію заводи, евакуйовані на Волгу, Урал і Сибір». Через кожні 5—6 днів він мав надсилати в Москву зведення про хід відновлення роботи заводів і фабрик оборонної промисловості. 9 листопада 1941 р. ДКО затвердив графіки введення в дію перебазованих на Волгу, Урал і Сибір військових підприємств².

З прифронтової зони на Схід країни було вивезено багато людей, зокрема лише з України більше 3,5 млн. чол. Так, з підприємств Наркомату чорної металургії Сталінської області виїхало майже 13 тис. кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників, з Ворошиловградської області — 12 тис. Для зміцнення партійного ядра вугільної промисловості Казахстану за путівками ЦК ВКП(б) з Донбасу прибуло 49 відповідальних працівників³.

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 12.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, М., 1961, стор. 149; ІМЛ при ЦК КПРС. Документи і матеріали Відділу історії Великої Вітчизняної війни, інв. № 9612, арк. 19а—20, 25—25а.

³ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 280, 287; ІІП ЦК КП України. Документи групи історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 15, арк. 49; од. зб. 11, арк. 46, 67.

Сотні донецьких інженерів, майстрів видобутку вугілля, техніків, удостоєних почесних звань і нагороджених орденами та медалями, очолили великі заводи і фабрики, вирішальні ділянки виробництва, бригади і проявили себе як здібні організатори та керівники. Наприклад, заступником начальника комбінату «Кузбасвугілля» працював евакуйований з Донбасу і направлений за путівкою ЦК ВКП(б) Т. М. Белевцев. Головного інженера комбінату «Сталінвугілля» Г. П. Забродського було призначено на цю ж посаду на комбінаті «Кемерововугілля», а відомий український спеціаліст-вугільник С. М. Потапов передавав свій багатий досвід на шахті «Північна» (Кемерово). В трест «Прокоп'євськвугілля» прибули з Донбасу 964 спеціалісти⁴. Начальниками 14 шахт (з 15) тресту «Ленінвугілля» та 8 (з 10) тресту «Кіроввугілля» були донбасівці. Серед них — відомі інженери Б. Л. Гринько, М. І. Гладченко, Г. П. Компанієць, С. С. Первухін та ін. Головні інженери 22 кузнецьких шахт, зокрема О. С. Васильченко, В. П. Запорощенко, О. А. Ілляшенко, К. С. Млодецький, О. І. Нікольченко та ін.⁵

Багато партійних і радянських керівників, які прибули з Донбасу, очолили парткоми великих підприємств, райкоми, міськкоми та обкоми партії, виконкоми районних, міських і обласних Рад депутатів трудящих. Значний вклад у розвиток важкої промисловості Сходу внесли перший секретар Кемеровського обкому партії С. Б. Задіонченко, секретарі Карагандинських обкому та міськкому Л. Г. Мельников і М. Ю. Ігнатів, секретарі райкомів П. Я. Зверев і П. С. Локтіонов та багато інших.

Про вирішальну роль донбасівців, зокрема українських комуністів, у налагоджуванні виробництва на підприємствах Уралу, Сибіру та Казахстану свідчив такий факт. На Чусовському металургійному заводі працювало 430 енакіївців, з них на керівних посадах — 28 чол. (14 комуністів, 4 комсомольці і 10 безпартійних). Колишній обер-майстер Енакіївського металургійного заводу ім. Орджонікідзе член ВКП(б) І. О. Зубарев став майстром доменного цеху, змінний диспетчер комуніст О. Я. Худосенко та змінний майстер М. О. Ельцов — горновими. Комуністи — начальник прокатного стану «500» Г. М. Золочевський, механік електроцеху Ф. М. Іпатов та головний інженер Ю. М. Локшин — були призначені керівниками вирішальних ділянок виробництва в Нижньому Тагілі, диспетчер З. О. Головкін — у Серові, кандидат у члени ВКП(б) начальник відділу організації праці В. І. Швицьов — у Магнітогорську. З 490 евакуйованих з Донбасу на Урал спеціалістів-металургів майже половину становили комуністи та комсомольці, більше 300 з них працювали в основних цехах і очолювали провідні ділянки металургійного виробництва⁶.

Завдяки героїчним зусиллям робітничого класу багато промислових підприємств, перебазованих з Донбасу, наприкінці 1941 р. почало давати продукцію для фронту. Вже в жовтні змонтовано й пущено в експлуатацію найбільший в країні бронепрокатний стан, перевезений з Маріупольського заводу ім. Ілліча на Магнітогорський металургійний комбінат. Незабаром прокатували метал для потреб фронту на товстолистовому стані «1250» прокатного цеху № 8⁷. Обладнання Де-

⁴ ЦК КП України. Документи групи історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 19, арк. 12; од. зб. 36, арк. 13, 14, 118—119.

⁵ Там же, од. зб. 11, арк. 89.

⁶ Донецький обласний державний архів, ф. Р-3446, оп. 1, од. зб. 41, арк. 47; од. зб. 43, арк. 3—32; од. зб. 44, арк. 263—264.

⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, стор. 151, 153; Д. Грушевский. Именем Ильича. Из истории ордена Ленина Ждановского завода им. Ильича, Донецк, 1966, стор. 102.

бальцівського, Слов'янського та інших підприємств повністю використовувалося на новому місці наприкінці 1941 р. На початку 1942 р. після перебазування Ворошиловградського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції в Омську почали випускати бойову техніку та озброєння. Провідні цехи нового підприємства очолили досвідчені спеціалісти Г. Андреев, М. Блох, І. Боряк, В. Костін та ін.⁸ Через короткий строк після евакуації в південноуральському місті Копейську почав працювати Горлівський завод гірничого машинобудування ім. С. М. Кірова. Його розмістили на території невеликого рудоремонтного підприємства, і тому деякий час робітникам доводилося по черзі стояти біля верстатів і будувати приміщення для цехів. Суворозима не перешкодила їм у кілька разів перевиконувати виробничі завдання. В такому ж становищі опинилися робітники та інженерно-технічні працівники Дружківського машинобудівного заводу. Незважаючи на сорокаградусні морози, військові замовлення виконувалися вчасно. Як і повсюди, приклад трудового героїзму показували комуністи. Вони йшли на найважчі ділянки виробництва і самовідданою працею надихали інших на справжні подвиги.

Восени 1941 р. в країні не вистачало вугілля, оскільки ворог наближався до Донбасу, і багато шахт не працювало. А після захоплення басейну німецько-фашистськими загарбниками видобуток вугілля в СРСР становив лише 75,5 млн. т, або 46% від рівня 1940 р. Це призвело до різкого зменшення виплавки чавуну, сталі, видобутку залізної руди, виробництва прокату, металорізальних верстатів тощо. До того ж, у 1942 р. у Кузнецькому басейні було видано на-гора тільки 20,9 млн. т вугілля (1941 р.—25,1 млн. т)⁹. Через брак палива працювало тільки 11 мартенівських печей (з 19) і 4 прокатних стани (з 10) Магнітогорського металургійного комбінату, 5 печей (з 17) Челябінського феросплавного заводу і т. д.

Партія та уряд вжили заходів для збільшення темпів видобутку вугілля на Сході країни. Шахтарі Уралу, Кузбасу та Караганди мали підвищити його середньодобовий видобуток з 180 тис. т у листопаді 1941 р. до 220 тис. т у першому і 265 тис. т у другому кварталі 1942 р. Намічалось також відкрити ще 44 шахти загальною потужністю 5120 тис. т на рік¹⁰. У Кузбас було доставлено важкі й легкі врубові машини та відбійні молотки. Відкрито багато курсів виробничого навчання. Шахтарський загін басейну поповнили 30 тис. чол., евакуйованих з Донбасу. Так, тільки в Анжеро-Судженськ наприкінці 1941 р. прибули 2704 робітники з тресту «Сніжнянськантрацит», а в Прокоп'євськ — більше 300 чол. з тресту «Орджонікідзевугілля»¹¹. Вони повинні були не лише виконувати й перевиконувати виробничі завдання, а й навчати шахтарської майстерності молодих робітників.

Справжньою школою підготовки майстрів видобутку вугілля стала шахта № 31 комбінату «Карагандавугілля», начальником якої був О. Г. Стаханов. Більше 100 донбасівців, зокрема такі відомі всій краї-

⁸ Г. А. Докучаев. Сибирский тыл в Великой Отечественной войне, Новосибирск, 1968, стор. 58; Г. Жданов, З. Компаниец. В коммуне остановка, Донецк, 1967, стор. 84.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, стор. 507; Г. С. Кравченко. Военная экономика СССР 1941—1945 гг., М., 1963, стор. 160; Кузнецкий угольный бассейн. Статистический справочник, М., 1959, стор. 98—109.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5446, оп. 33, од. зб. 818, арк. 64—68; ІМЛ при ЦК КПРС. Документи і матеріали Відділу історії Великої Вітчизняної війни, інв. № 9612, арк. 64.

¹¹ «Правда», 25 лютого 1970 р.; Партийные организации Кузбасса в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, т. 1, Кемерово, 1962, стор. 90, 103.

ні шахтарі, як Дерябін і Кругляков, безпосередньо в забоях передавали свій багатий досвід молоді. Невдовзі молоді гірники Грищенко, Чернік, Черних і багато інших стали перевиконувати норми виробітку. На цій шахті було підготовлено більше 100 кваліфікованих вибійників. Видобуток вугілля за 9 місяців 1942 р. тут збільшився на 70%. Гірники Л. Барановкін, М. Солодкін і десятки інших систематично виконували змінні завдання на 200—300%.

Стахановці сусідньої шахти ім. Кірова навчили своєї професії більше 150 чол. Кожний машиніст врубової машини взяв шефство над двома новачками. Донбасівці Мединський і Сушков пишалися своїми учнями Інкабековим, Петуховим, Теулебаєвим, які за короткий строк досягли високої продуктивності праці. Загалом близько 5 тис. шахтарів Донбасу, які працювали в Караганді, передавали досвід молоді. Це дало змогу з початку 1942 р. підготувати більше 2 тис. кваліфікованих робітників¹².

На багатьох перебазованих підприємствах діяли також спеціальні курси та школи підвищення майстерності, на яких працювали досвідчені виробничники. Так, у Сибіру один з перших послідовників М. Ізотова, ініціатор впровадження нової техніки та прогресивних методів праці, вибійник горлівської шахти № 19—20 комуніст П. П. Гепалов навчив швидкісної виймки вугілля багатьох молодих гірників. Батьківщина високо оцінила працю шахтаря. Він був нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора та Червоної Зірки, багатьма медалями, удостоєний високого звання «Почесний шахтар»¹³. До кінця 1943 р. на 90 підприємствах, евакуйованих в Узбекистан, навчено нових професій 73 тис. чол.¹⁴. У стахановських школах передового досвіду, гуртках технімуму вчилася чимало виробничників.

Підготовка кваліфікованих кадрів, ліквідація плинності робочої сили, широке впровадження нової техніки та прогресивної технології, поліпшення культурно-побутових умов шахтарів позитивно вплинули на розвиток вугільної промисловості Сходу, дали змогу за короткий строк подолати її відставання.

Спрямовуючи творчу ініціативу робітників та інженерно-технічних працівників на успішне розв'язання грандіозних господарсько-політичних завдань, посилення воєнно-промислового потенціалу країни, Комуністична партія постійно приділяла велику увагу соціалістичному змаганням — одному з найяскравіших виявів новаторської активності трудящих. У квітні 1942 р. ЦК звернувся до всіх трудівників тилу з закликом збільшити допомогу фронтові, безперебійно постачати Червоній Армії бойову техніку, озброєння та продовольство¹⁵. У відповідь на цей заклик колективи Кузнецького металургійного комбінату та деяких інших підприємств запропонували розпочати Всесоюзне соціалістичне змагання за перевиконання державних планів випуску продукції.

Підтримавши патріотичну ініціативу трудящих, 8 травня 1942 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову про організацію Всесоюзного соціалістичного змагання між колективами танкових заводів, а також підприємств, на яких вироблялися різні деталі до танків¹⁶. Згодом у це

¹² «Комуніст», 29 вересня 1942 р.; ІІП ЦК КП України. Документи групи історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 19, арк. 75.

¹³ Правофланговые. Сборник очерков, Сталино, 1960, стор. 21—28.

¹⁴ ІІП ЦК КП України. Документи групи історії Великої Вітчизняної війни, № 17.

¹⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1972, стор. 493.

¹⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, стор. 496.

змагання включилися працівники всіх галузей промисловості. Серед перших його учасників були робітники та інженерно-технічний персонал підприємств, перебазованих на Схід, зокрема 170 тис. комуністів-українців. Вони боролися за якнайшвидше виконання замовлень фронту, за звання «Кращий вибійник», «Кращий сталевар», «Кращий доменщик», «Кращий фрезерувальник» і т. д. Лозунг партії «Все для фронту! Все для перемоги!» став для кожного робітника і службовця законом життя та боротьби. В ході змагання зародилося багато нових форм, серед яких найпопулярнішими були недільники, рух двохсотенників, тисячників, швидкісні методи праці, оволодіння суміжними професіями.

Влітку 1942 р. бригадир вибійників п'ятої дільниці кузнецької шахти «Коксова-1» Попов запропонував доручити виконувати допоміжну операцію — кріплення забою — окремому робітникові. Це нововведення (застосовуване ще до війни О. Стахановим) оприяло підвищення продуктивності праці, швидкому зростанню видобутку вугілля. В липні 1942 р. члени бригади Попова, працюючи за новим методом, видали на-гора 4164 т вугілля (138% плану). Незабаром вони видобували по 6 тис. т на місяць, тобто виконували два плани¹⁷.

Наполегливо боролися за збільшення видобутку вугілля гірники шахти «Північна» тресту «Кемерововугілля». В грудні 1942 р. зміна майстра Сергеева щоденно видавала на-гора 85 вагонів палива замість 45 за нормою. В комплексній бригаді Архипова всі робітники перевиконували виробничі завдання. З особливим піднесенням працював колектив шахти № 27 тресту «Коркінвугілля», в якому було немало донецьких вибійників. Грудневий план 1942 р. шахта виконала достроково і до 20 грудня видала понад норму 3 тис. т вугілля¹⁸.

Велике значення для мобілізації трудящих на виконання та перевиконання виробничих завдань, для розвитку трудової активності робітників мав рух тисячників. Їх було небагато на підприємствах, але вони задавали тон на виробництві, на них рівнявся весь колектив. Тисячники виконували найскладніші операції, які вимагали глибоких знань і високої майстерності. Деякі стахановці досягли рекордних показників. Так, знаменитий гірник країни, вибійник шахти «Коксова-1», лауреат Державної премії комуніст Ф. В. Миронов до червня 1943 р. видобув 12 понадпланових ешелонів вугілля¹⁹. Тисячники працювали на 29 шахтах, 226 дільницях, у 597 бригадах. На комбінаті «Кемерововугілля», де було багато донбасівців, у змаганні брало участь 89% робітників підземних професій, 99,6% бригад, 99% дільниць і 17 шахт²⁰.

Всесоюзне соціалістичне змагання розгорнулося напередодні знаменної дати в історії нашої Батьківщини — 25-річчя Радянської України. Трудові зусилля українських робітників зливалися з героїчною працею представників інших радянських республік. Саме на цьому наголошували у своїх виступах учасники другого антифашистського мітингу українців, який відбувся у вересні 1942 р. в Саратові. «Українські робітники, колгоспники, інтелігенція! — говорилося в його резолюції. — Радянський тил — це той же фронт. Де б ви не були, всі свої сили віддавайте самовідданої праці для допомоги фронтові»²¹.

¹⁷ «Труд», 6 серпня 1942 р.

¹⁸ «Советская Украина», 17, 22 грудня 1942 р.

¹⁹ «Кузбасс», 27 червня 1943 р.

²⁰ В. Е. С а в е л ь е в. Партийная организация Кузбасса — организатор трудового подъема шахтеров в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). — Партийные организации Сибири в борьбе за построение социализма и коммунизма. Материалы научной конференции, вып. II, Новосибирск, 1963, стор. 30.

²¹ «Література і мистецтво», 20 вересня 1942 р.

Евакуйовані робітники Донбасу у відповідь на цей заклик почали працювати з ще більшим напруженням і повною віддачею сил. Відомі гірники Криворіжжя О. Семиволос та І. Завертайло виступили зачинателями швидкісного багатозабійного буріння. Комуніст Семиволос у 10 разів підвищив продуктивність праці на видобуванні залізної руди. За 5 місяців 1942 р. прохідник Завертайло виконав 24 норми. За високопродуктивну працю та повнаторські починання обидва українські тисячники були удостоєні високого звання лауреата Державної премії. Застосувавши прогресивні методи буріння, розроблені українськими новаторами, уральські гірники стали обробляти за зміну 7—8 забоїв замість 2—3 за нормою²².

Донецький майстер видобутку вугілля П. К. Поджаров виступив ініціатором швидкісної виїмки вугілля і досяг високих виробничих показників. Працюючи вибійником на шахті № 2 «Капітальна» Кізеловського вугільного басейну, він запропонував новий метод проходження скатів на крутопадаючих пластах. Це дало змогу підвищити продуктивність праці в 15 разів (з 1,1—1,46 погонних метрів до 18 за зміну). Згодом цей метод застосували на багатьох шахтах Уралу, Кузбасу, Караганди.

По-стахановськи працювали на Уралі донецькі гірники М. В. Кадінцев, Г. Г. Мітасов, І. О. Скоморохов, М. З. Хабібুলін та ін. Найвищої продуктивності праці досягли О. В. Горохов, М. І. Судилівський, Д. М. Фесенко, В. М. Яссер. За роки війни вони видобули десятки ешелонів понадпланового вугілля²³.

Не тільки на Уралі гриміла слава про майстерність передових донецьких гірників. Про їх трудові подвиги знали вугільники інших басейнів країни. Відомий вибійник, один з перших стахановців Донбасу О. Степаненко, а також Г. Сидоренко, М. Бобков та його дружина Марія, В. Сиром'ятников та інші майстри видобутку вугілля показували приклади ударної праці на шахтах «Коксова» та ім. Сталіна.

В 1942 р. в країні було виплавлено значно менше металу, ніж у попередні роки. Враховуючи велике значення чорної металургії Уралу та Сибіру для забезпечення безперебійної роботи машинобудівної, насамперед оборонної промисловості, 7 лютого 1943 р. ДКО прийняв постанову, згідно з якою всі наркомати повинні були всіляко допомагати підприємствам чорної металургії, виконувати в першу чергу їх замовлення²⁴. Внаслідок вжитих заходів у 1943 р., порівняно з 1940 р., мартенівського обладнання було вироблено в 2 рази більше, а доменного — в 4²⁵. Поліпшувалися і вдосконалювалися технологічні процеси на металургійних підприємствах Сходу, запроваджувалися прогресивні методи виплавки металу, використовувався передовий досвід металургів Донбасу та Придніпров'я.

Металурги, машинобудівники та хіміки, які прибули на Схід з Донбасу, підхопили почин ініціаторів швидкісних методів праці в гірничорудній і вугільній промисловості. Так, донецький сталевар Амосов разом з російськими колегами Панковим, Ревнівцевим, Струговим та іншими розробив і впровадив на Златоустовському металургійному заводі новий технологічний процес швидкісної виплавки сталі. Це значно збільшило зйом сталі з квадратного метра поду мартенівської печі.

²² «Україна», 1943, № 12, стор. 43; «Советская Украина», 12 грудня 1942 р. і 14 жовтня 1943 р.

²³ «Радянська Донеччина», 19 листопада, 3 грудня 1969 р.

²⁴ Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, М., 1958, стор. 139.

²⁵ БСЭ, т. 7, М., 1951, стор. 179.

За роки війни лише бригада Амосова дала фронтові понад план більше 35 тис. т сталі²⁶.

З величезним піднесенням працював на Сході колектив Маріупольського трубопрокатного заводу. Завдяки високій трудовій активності робітників та інженерно-технічних працівників уже наприкінці жовтня 1942 р. це підприємство стало до ладу, і в перших числах листопада маріупольські трубопрокатники випустили першу продукцію — партію труб для нафтової промисловості. Вони зобов'язалися за короткий строк повністю освоїти проектну потужність усіх агрегатів відбудованого заводу і виконали це зобов'язання достроково²⁷.

Зразки високопродуктивної праці показував колектив заводу гірничошахтного устаткування ім. О. Я. Пархоменка, перебазованого в Караганду. Його успіхи досягалися завдяки повсякденній діяльності партійної організації. Всі 75 комуністів систематично виконували та перевиконували плани, їм належала авангардна роль на виробництві. Наприклад, слюсар І. О. Соколов виконував норми на 121%, М. М. Рассказов — на 125, М. М. Санунов — на 170%²⁸.

Донецьких металургів направляли на найвідповідальніші ділянки виробництва. Так, групі досвідчених спеціалістів було доручено відбудувати Петровсько-Забайкальський металургійний завод, запровадити на ньому швидкісні методи виплавки якісних сталей, змонтувати прокатний стан «350» і налагодити виробництво прокату. На Кузнецькому металургійному комбінаті з їх допомогою були достроково пущені три 30-тонні сталеплавильні печі та 10-тонна електропеч. На Гур'євському заводі збудовано феросплавний цех. На багатьох найбільших машинобудівних заводах Сибіру вводилися в дію ливарні цехи. В їх спорудженні брали участь кваліфіковані металурги Донбасу²⁹. Ефективно використовувалося промислове обладнання донецьких заводів на Магнітогорському та Кузнецькому металургійних комбінатах, на заводах ім. Куйбишева, ім. Серова та інших підприємствах чорної металургії.

На Уральському металургійному заводі ім. Куйбишева плідно працювала група доменщиків Макіївського заводу ім. С. М. Кірова. Включившись у Всеоюзне соціалістичне змагання, за перші три-чотири місяці вони скоротили втрати чавуну в 5 разів, зекономили за місяць 1500 т коксу, руди та вапняку. На Верхньо-Уральському заводі майстер Сойников на «карликовій» домні в 100 м³ досяг коефіцієнта 0,9³⁰.

На Уралі крामаторські металурги споруджували домни й мартеїни, монтували прокатні стани, будували робітничі містечка в Челябінську. На будівництві особливо відзначилися В. Д. Кругляков і П. Є. Ковальов. Змагаючись між собою, земляки досягли високої якості будівельно-монтажних робіт. На підприємствах прославилися героїчною працею кадрові робітники Г. К. Бугай, Г. Ф. Куликов, нагороджені орденами Леніна, Ф. В. Старовойтов (пізніше голова Сталінського

²⁶ Челябинская область за 40 лет Советской власти, Челябинск, 1957, стор. 233; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 307; М. Кравчук. Трудові подвиги робітничого класу Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., К., 1967, стор. 15—16.

²⁷ «Комуніст», 30 жовтня, 3 листопада 1942 р.

²⁸ ІІІ ЦК КП України. Документи групи історії Великої Вітчизняної війни, од. зб. 11, арк. 18, 75.

²⁹ Г. А. Докучаєв. Назв. праця, стор. 98—99.

³⁰ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 11, од. зб. 43, арк. 99.

міськвиконкому), потомствений машинобудівник В. І. Зоненко³¹. Донбасівця В. О. Архангельського було призначено начальником будівництва алюмінієвого заводу в Кемеровській області, відомих донецьких металургів О. І. Царицина, Л. Г. Шумакова³², інженера В. І. Мітасова — начальниками доменного і мартенівського цехів. Під їх керівництвом досвідчені українські сталевари Бедний, Голишев, Мусихін швидко налагодили виплавку нових марок легованих сталей у звичайних мартенівських печах, тоді як раніше вони виплавлялися лише в електропечах.

Донбасівці брали активну участь у спорудженні двох домен Магнітки — найбільшої в Радянському Союзі п'ятої доменної печі (продуктивність 1400 т чавуну на добу, збудована за 7—8 місяців)³³ і шостої (збудована за 4 місяці). В роки війни ударно працювали на Уралі українські будівельники М. Фесенко, А. Тищенко, Г. Лубенець (нині — міністр будівництва підприємств важкої індустрії УРСР), заступник начальника доменного цеху Магнітки, автор проекту домен обсягом 2100 м³ та важливого винаходу — охолодження шахт доменних печей з допомогою вертикально-горизонтальних холодильників В. О. Сорокін (нині — заслужений винахідник УРСР, професор, доктор технічних наук), металурги І. Г. Коробов та інженер В. А. Полстяной. В освоєнні нової технології виплавки металу робітникам Серовського металургійного заводу допомагали 6 тис. їх колег з Сталіно³⁴.

В дні перемоги Червоної Армії під Сталінградом журі підбило підсумки Всесоюзного соціалістичного змагання і присудило колективу Горлівського машинобудівного заводу ім. С. М. Кірова перехідний Червоний прапор ВЦРПС і Наркомату вугільної промисловості СРСР. На мітингу, присвяченому врученню заводу цієї високої нагороди, його директор І. Т. Катеринич запевнив Комуністичну партію та Радянський уряд, що колектив підприємства докладе всіх зусиль для закріплення цього успіху і донесе Червоний прапор до рідного Донбасу. Завдяки масовому трудовому ентузіазмові робітничого класу, всіх трудящих до осені 1942 р. Червона Армія була, по суті, технічно переозброєна. Радянська воєнна економіка створила необхідні матеріально-технічні передумови для розгрому ворога³⁵.

Перебуваючи в східних районах країни, евакуйовані з Донбасу робітники, службовці, інженерно-технічні працівники разом з усім радянським народом відзначили знаменну дату — 25-річчя встановлення Радянської влади на Україні. 25 грудня 1942 р. в Москві відбулось урочисте засідання Президії Верховної Ради та РНК УРСР, присвячене цьому славному ювілеєві. Урочисті засідання та пленуми міських Рад пройшли також у Ташкенті, Саратові, Енгельсі, Свердловську та інших містах. Президія Верховної Ради УРСР, РНК і ЦК КП(б)У звернулися з відозвою «До українського народу», в якій закликали його віддати всі сили боротьбі з фашистськими загарбниками. «Робітники українських заводів, евакуйованих у радянський тил! — говорилося в зверненні. — Куйте зброю для Червоної Армії! Пам'ятайте,

³¹ Н. Древятняк. Прошлое и настоящее завода (О Краматорском машиностроительном заводе), К., 1950, стор. 122; «Социалистический Донбасс», 6 вересня 1968 р. і 14 лютого 1969 р.

³² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, стор. 294.

³³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1970, стор. 183.

³⁴ Зарево над заводом. История Макеевского металлургического завода им. С. М. Кирова, Донецк, 1965, стор. 90—91; Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 10, од. зб. 30, арк. 83.

³⁵ «Коммунист», 1971, № 8, стор. 121.

що праця ваших рук — це священна праця самовідданих борців за щастя і свободу народу»³⁶.

Натхнений перемогами Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни, робітничий клас брав дедалі активнішу участь у достроковому виконанні та перевиконанні державних планів, створенні фонду понадпланової продукції. З травня 1943 р. робітники, службовці та інженерно-технічні працівники Кузнецького металургійного комбінату зобов'язалися достроково завершити план ДКО щодо виробництва високоякісного металу. Їх почин першими підтримали гірники шахти «Коксова-1», на якій працювало багато донбасівців. Колективи передових підприємств Кузбасу зобов'язалися значно підвищити продуктивність праці, перевиконувати індивідуальні змінні норми³⁷. Першість серед вибійників на Прокоп'євському руднику завоював робітник шахти № 3-біс, донбасівець І. О. Голубцов, який виконав річну норму за 5 місяців. Його приклад наслідувало багато гірників³⁸.

Підприємства, евакуйовані з Донбасу, на нових місцях давали більше продукції, ніж напередодні війни. Вже до середини 1942 р. всі перебазовані з України заводи й фабрики працювали на повну потужність³⁹. Це було великим вкладом українського робітничого класу в зміцнення воєнно-економічного потенціалу країни.

Внаслідок величезної організаторської діяльності партії, героїчних зусиль і творчої ініціативи робітничого класу в 1942 р. валова продукція промисловості СРСР зросла, порівняно з 1941 р., більш як у 1,5 раза, а продуктивність праці — на 18% (в машинобудуванні — на 34%). Зросла потужність електростанцій, збільшилися видобуток вугілля, випуск хімічної продукції, виплавка сталі. В країні споруджувалося більше 10,3 тис. промислових підприємств⁴⁰.

Радянський народ та його передовий загін — робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії не лише подолав величезні труднощі першого року війни, а й за короткий строк створив на Сході складне військове господарство, забезпечив безперерйне постачання Червоної Армії бойовою технікою, озброєнням і боеприпасами. «Не можна не захоплюватися подвигом радянських робітників, інженерів, командирів виробництва, залізничників, — підкреслював Л. І. Брежнев, — які забезпечили евакуацію на Схід багатьох сотень великих підприємств і більш як 10 млн. чол. По суті, цілу індустріальну країну було переміщено на тисячі кілометрів. Там, на необжитих місцях, часто під відкритим небом машини і верстати буквально з залізничних платформ пускалися в діло... Так могли працювати тільки люди, які в трудовому служінні Батьківщині в годину грізної небезпеки бачили мету і смисл свого життя»⁴¹.

В суворі роки Великої Вітчизняної війни, працюючи пліч-о-пліч з росіянами,казахами, башкирами, киргизами, узбеками, грузинами та представниками інших народів Радянського Союзу, робітники Донбасу, як і всієї України, разом переживали гіркоту тимчасових невдач і радість визволення радянських земель від фашистських окупантів. Їх братерська дружба й непохитна єдність допомогли відстояти честь, свободу і незалежність Радянської Вітчизни.

³⁶ «Правда», 26 грудня 1942 р.; 25 років Української Радянської Соціалістичної Республіки, 1943, стор. 41.

³⁷ «Кузбасс», 3, 5 травня 1943 р.

³⁸ Труды Сталинского пединститута, т. III, Сталинск, 1960, стор. 59—60.

³⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 481.

⁴⁰ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг. Краткая история, стор. 187.

⁴¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 128—129.

Матеріали Всесоюзної конференції „Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР“

П. В. ВОЛОБУЄВ

РОЛЬ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ СРСР НА РЕВОЛЮЦІЙНИХ, БОЙОВИХ І ТРУДОВИХ ТРАДИЦІЯХ

Розробляючи програму комуністичного будівництва і мобілізуючи радянський народ на боротьбу за її здійснення, Комуністична партія приділяє величезну увагу політичному вихованню мас, піднесенню культурного рівня народу. «Велику справу — будівництво комунізму неможливо рухати вперед без всебічного розвитку самої людини. Без високого рівня культури, освіти, суспільної свідомості, внутрішньої зрілості людей комунізм неможливий, як неможливий він і без відповідної матеріально-технічної бази», — говориться у звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії¹.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства першорядного значення набуває формування наукового світогляду у всіх трудящих. Завданням нашого суспільства у цьому напрямку є виховання у громадян матеріалістичного світогляду, комуністичних ідеалів, вироблення на цій основі міцних переконань у всіх членів суспільства. Ось чому центральною ланкою всієї ідеологічної роботи Комуністичної партії є пропаганда марксистсько-ленінських ідей, їх життєвої сили і непереможності.

Велика армія вчених нашої країни бере активну участь у вирішенні складного комплексу проблем політичного, морального, культурного і естетичного виховання сучасної радянської людини на базі найновіших наукових досягнень. Серед суспільних наук важливе місце тут належить історичній науці. Будучи однією з основ наукового керівництва суспільством, історична наука водночас виконує важливу виховну функцію, що включає в себе ідеологічне, етичне та естетичне виховання і, в кінцевому рахунку, формування наукового, комуністичного світогляду.

Цілісність і конкретність історичної науки надзвичайно розширюють сферу її впливу на свідомість і почуття людей, роблять цей вплив ефективним. Конкретний і яскравий фактичний матеріал історичної науки, доступний широким колам читачів, дає змогу дохідливо розкривати й пояснювати їм найважливіші закономірності й тенденції суспільного розвитку, закони класової боротьби та її особливості в сучасних умовах. Сила радянської історичної науки полягає в тому, що вона виховує в народі не тільки правильне, наукове розуміння проблем сус-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 94.

пільного розвитку, але й цілий комплекс морально-етичних якостей, що є невід'ємними рисами характеру радянської людини — ознаками комуністичної свідомості. Розкриваючи героїчні сторінки минулого, розповідаючи про подвиги поколінь революційних борців, показуючи славні трудові діла радянського робітничого класу і селянства, звертаючись до життя та діяльності видатних людей, історична наука дає достойні приклади для наслідування, зразки поведінки відповідно до норм комуністичної моралі й етики.

В радянській історичній науці провідна роль за правом належить вітчизняній історії. Ознайомлення трудящих з історією героїчного минулого нашої країни, з боротьбою її народів проти іноземних загарбників, з революційним минулим, з видатними пам'ятниками народної творчості, історією науки та культури не просто підносить їх культурний рівень (що дуже важливо в умовах сучасної науково-технічної революції), але, насамперед, виховує в масах почуття гордості за героїчне минуле свого народу, розуміння спадкоємності поколінь, зв'язаних спільною революційною боротьбою за соціальне визволення й побудову безкласового суспільства, свідомість спільності комуністичних ідеалів усіх народів СРСР, усіх його класів і соціальних груп. В історії своєї великої Батьківщини радянські люди знаходять підтвердження правильності обраного ними соціалістичного шляху розвитку, могутній стимул і джерело натхнення в боротьбі за перемогу комунізму.

Радянські історики — активні учасники політико-виховного процесу. Своїми дослідницькими, науково-популярними працями, нарисами та статтями, виступами по радіо, телебаченню й безпосередньо перед трудящими вони сприяють вихованню наукового, марксистсько-ленінського світогляду, піднесенню культурного рівня радянського народу, вихованню громадян СРСР у дусі радянського патріотизму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Ця діяльність є органічною частиною ідеологічної роботи Комуністичної партії. Своїми постановами з суспільних наук і багатьох ідеологічних питань, прийнятими останніми роками, ЦК КПРС націлює радянських істориків на те, щоб вони ще активніше допомагали партії озброювати радянських людей, особливо молодь, науковим розумінням історії.

Виховання радянського патріотизму висунуте зараз нашою партією як одне з найголовніших завдань. При цьому йдеться про виховання любові до соціалістичної Батьківщини, піднесення творчої ініціативи, політичної і трудової активності та енергії трудящих мас, зміцнення їх ідейної переконаності, рішучості в боротьбі проти буржуазної ідеології, в захисті життєвих інтересів соціалістичного суспільства.

Немає й не може бути абстрактної любові до Батьківщини. В кожній людини вона виражається в прив'язаності до свого міста, району, села, виробничого колективу. Ознайомлення з історією краю, міста, села, заводу, колгоспу має поглиблювати це природне почуття прив'язаності до рідних місць, виховувати почуття гордості за свій край, підприємство, колгосп, їх трудівників. На близьких людині прикладах з історії міста, села, заводу або фабрики наочно розкриваються досягнення соціалістичного ладу, що сприяє прогресу всіх сторін життя народу, ще раз переконує у величезних перевагах соціалістичного суспільства.

Але конкретний історичний матеріал з історії рідного краю використовується ще недостатньо. Тому великий інтерес радянських людей до історії, її пам'яток і видатних діячів не завжди задовольняється. Знання з історії рідного краю нерідко є надбанням лише окремих

шкільних гуртків, місцевих істориків, учителів, ентузіастів-краєзнавців. Великий інтерес у плані ознайомлення широких мас з історичним минулим Батьківщини становить «Історія міст і сіл УРСР», над створенням якої працюють українські історики. Це починання великого наукового й виховного, державного значення.

Найхарактернішою рисою радянського патріотизму є його органічна єдність з пролетарським інтернаціоналізмом. В соціалістичному суспільстві почуття патріотизму переростає кордони, окреслені національною приналежністю, і наповнюється новим змістом. Тому, якою б важливою в політичному відношенні не була історія рідного краю, виховання радянських патріотів-інтернаціоналістів потребує неодмінно виходу за рамки історії окремих республік і областей, звернення до всесоюзного матеріалу. У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» спеціально зазначається, що народи нашої країни віками спільно боролися проти царизму, соціального і національного гноблення². Під керівництвом Комуністичної партії в класових битвах зароджувалося, міцніло й гартувалося бойове товариство пролетаріату всієї Росії. Піввікова ж історія Радянського Союзу — багатющий літопис чудових звершень всіх народів нашої країни на шляху соціалізму й комунізму, яскраве свідчення їх братерства і дружби, торжества ленінської національної політики КПРС. Успіхи кожної республіки це — наслідок взаємодопомоги, економічного і культурного співробітництва всіх республік, всіх народів СРСР. Ось чому для виховання радянських людей у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму величезне значення має насамперед пропаганда ленінської національної політики та її досягнень у галузі державного будівництва, економічного, культурного та соціального життя.

В своїх працях, особливо з історії республіки, країв, областей, міст тощо, історики повинні вміло поєднувати сюжети загальносоюзної та місцевої історії, яскраво показувати благодетельність спільних зусиль трудящих усіх націй і народностей нашої країни, велику силу дружби народів Радянського Союзу. Відступ від цього принципу, на що, подекуди, хибують праці окремих істориків, неминуче призводить до применшення загальних досягнень, до місництва, національної обмеженості.

Виховання радянського патріотизму зараз має специфічні особливості, що ставлять підвищені вимоги до істориків. Зараз понад 80% населення нашої країни становлять люди, які народилися після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вони лише з книг знають про капіталістичне минуле, буржуазно-поміщицький лад. Ось чому необхідно, щоб радянські люди, особливо молодь, знали про тяжке життя людей праці під гнітом кріпосницької та капіталістичної експлуатації, про героїчну боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення. Тоді повніше і яскравіше постане велич революційного подвигу народів нашої країни, що скинули царизм і капіталізм, грандіозність соціалістичних перетворень, що змінили обличчя Батьківщини. Знаючи й пам'ятаючи про жертви, що їх зазнали старші покоління, наші сучасники цінитимуть все, що досягнуто дорогою ціною, прагнутимуть примножувати, будуть готові відстояти здобутки Великого Жовтня.

Радянські історики накопили багатий досвід пропаганди історичних знань серед широких мас трудящих, їх патріотичного вихован-

² Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, стор. 5.

ня. Відразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, коли на перше місце стали завдання політичної освіти мас, пояснення суті та значення подій, що відбувалися, виховання любові й відданості молодій соціалістичній Батьківщині, готовності захищати її від ворогів, впевненості в міцності нового ладу, перед величчю радянські історики. Саме тоді було покладено початок створенню широкої мережі музеїв революції, історико-революційних виставок, краєзнавчих музеїв і товариств.

Величезну роботу провели радянські історики у передвоєнні роки. Будучи активними учасниками будівництва соціалізму, вони популяризували успіхи перших п'ятирічок, зверталися до героїчних сторінок Великої Жовтня та громадянської війни, показували досягнення ленінської національної політики. Створення літератури з історії громадянської війни в умовах дедалі зростаючої загрози фашистської агресії сприяло вихованню радянського народу в дусі радянського патріотизму й готовності захищати соціалістичну Батьківщину від фашистських агресорів.

Велику роль відіграла розпочата у 30-ті роки з ініціативи О. М. Горького, підтримана ЦК ВКП(б) робота щодо вивчення історії фабрик і заводів, в ході якої було знайдено ефективну форму виховання в робітників гордості за свій завод і своїх братів по праці, піднесення їх культури, свідомості, трудової активності.

Розроблені у 20—30-х роках форми та методи патріотичного виховання радянського народу на бойових, трудових і революційних традиціях пройшли серйозну перевірку й довели свою життєвість у горнилі Великої Вітчизняної війни. За закликом Комуністичної партії радянські історики стали активними учасниками загальнонародної боротьби проти фашизму. Вже в 1941 р. Академія наук СРСР видала серію науково-популярних брошур про героїчні сторінки вітчизняної історії. Звернення до бойового минулого народів СРСР знайшло свій вияв у виданні великої кількості популярних брошур з історії Великої Вітчизняної війни 1812 р., боротьби слов'янських народів проти німецьких інтервентів у XII—XV ст., про Льодове побоїще, про розгром німецьких агресорів у 1918 р. Було створено велику кількість літератури про видатних полководців і воєначальників О. Невського, К. Мініна, Д. Пожарського, Д. Донського, О. Суворова, М. Кутузова, Б. Хмельницького. Було опубліковано популярні нариси про героїв громадянської війни. Героїчне минуле служило вихованню радянського патріотизму, вселяло віру в неминучість перемоги над гітлерівською Німеччиною.

У політико-виховній роботі воєнного часу брали активну участь відомі радянські історики О. М. Ярославський, Є. О. Космінський, П. М. Поспелов, Г. М. Панкратова, Є. В. Тарле, М. М. Тихомиров, М. М. Дружинін, В. І. Пічета, Б. Д. Греков, М. В. Нечкіна, А. Л. Сидоров, С. В. Бахрушин, М. С. Державін, І. І. Мінц та ін., які створили чудові зразки військово-патріотичної науково-популярної літератури. Ці праці відіграли значну роль в ідеологічній роботі Комуністичної партії під час Великої Вітчизняної війни, допомагали виховувати радянський народ, боротися з людиноненависницькою ідеологією фашизму.

Загоївши рани війни, радянський народ приступив до поступового розв'язання завдань комуністичного будівництва. На новому етапі величезну роль у патріотичному вихованні мас відіграло відзначення таких ювілейних дат, як 300-річчя возз'єднання України з Росією, 50-річчя першої російської революції, 150-річчя Вітчизняної війни 1812 р., 25-річчя перемоги над фашистською Німеччиною. Як всенародне свято,

вся країна відзначила 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Партійні документи, видані у зв'язку з відзначенням славних ювілеїв, піднесли на новий, ще вищий ступінь історичну самосвідомість радянського народу, яскравим світлом осяяли пройдений ним нелегкий, але славний шлях боротьби й перемог. Велике науково-політичне значення мала в цей період публікація перших узагальнюючих праць з історії СРСР, союзних і автономних республік, книг з історії столиці нашої Батьківщини — Москви, а також Ленінграда, Києва, інших столиць союзних республік.

У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» вказується, що для патріотичного виховання трудящих «слід всебічно використовувати революційні, бойові і трудові традиції робітничого класу, трудящих усіх республік Радянського Союзу»³. Ці традиції — не тільки живі нитки, що зв'язують сучасні покоління з минулим, але й велике багатство, що безперервно поповнюється й примножується. Творчо сприйняті традиції мають велику мобілізуючу й творчу силу.

У науково-дослідницькій діяльності радянських істориків велике місце займають проблеми визвольного руху в Росії, пропаганда революційного минулого, багату традицій радянського народу.

Революційні вільнолюбні традиції народів нашої країни сягають доби народних рухів проти феодалного гноблення і пов'язані з іменами І. Болотникова, С. Разіна, О. Пугачова, С. Юлаєва, У. Кармалюка, С. Наливайка, О. Довбуша та ін. За останні роки видано чимало книг з цієї тематики.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що більшовики продовжували справу й традиції революційно-визвольного руху, який передував їм. Для розуміння ролі цих традицій багато зроблено останніми десятиріччями у зв'язку з конкретним дослідженням дворянського та революційно-демократичного етапів визвольного руху в Росії. У працях істориків ще яскравіше виявилися постаті великих революційних демократів В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Т. Г. Шевченка, які своєю дружбою та співробітництвом зміцнили бойовий союз народів Росії в боротьбі проти царського деспотизму.

У центрі уваги радянських істориків був і залишається пролетарський етап визвольного руху, історія трьох російських революцій, досвід і пропаганда якої має особливо значення. В. І. Ленін високо оцінював значення традицій революції 1905 р. в політичній підготовці перемоги Великого Жовтня, а патріотизм пролетаріату Росії він пов'язував насамперед з гордістю за те, що наша країна створила революційний клас, довела спроможність дати людству великі зразки боротьби за свободу і за соціалізм.

У розробці історії революцій останніми роками зроблено чимало. Серйозним вкладом у науку, а, отже, у висвітлення революційних традицій були видані останніми роками великі монографічні праці з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, виконані як на загальносоюзному матеріалі, так і на матеріалі окремих центрів і районів нашої країни — Ленінграда, України, Білорусії, Прибалтики, Середньої Азії, Казахстану, Закавказзя, Уралу, Поволжя. Велике місце питання революційного руху займають у книгах з історії

³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 24.

міст і сіл, заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів. Виклад питань історичного минулого тут характеризується, як правило, багатством і новизною документальної бази, прагненням авторів показати конкретні особливості боротьби, участь у ній місцевих революційних діячів, передових робітників тощо. Слід відзначити позитивний досвід висвітлення революційних традицій у книгах з історії деяких заводів і фабрик Ленінграда, Москви, Києва, Уралу.

На черзі — створення багатомної праці з історії трьох російських революцій. Особливу увагу слід при цьому звернути на розкриття всесвітньо-історичного значення революційного досвіду і традицій російського пролетаріату і його авангарду — Комуністичної партії.

Радянський народ має чудові традиції міжнародної пролетарської солідарності. Закладені в роки революцій, збагачені в рухах солідарності з в'язнями капіталу та борцями проти фашизму, вони зараз яскраво виявляються в гарячому співчутті та підтримці справедливої справи в'єтнамського народу, революційно-визвольної боротьби всіх народів світу. Вивчати і пропагувати ці традиції — почесний обов'язок радянських істориків.

Велике значення для виховання радянського патріотизму мають книги про видатних революціонерів, діячів більшовицької партії. Пам'ять про них служила для В. І. Леніна також закликом до того, щоб виконати їх заповіти, щоб всю увагу звернути на необхідність наполегливо працювати над створенням комуністичного суспільства.

Література про видатних діячів революційного руху нашої країни надзвичайно багата і постійно поповнюється новими виданнями. Останніми роками вийшли книги про декабристів, у тому числі про тих, які діяли на Україні, про кореспондентів ленінської «Искры», про багатьох діячів більшовицької партії, соратників В. І. Леніна. Важливе місце в цій літературі належить біографічній серії «Жизнь замечательных людей», що виходить у Москві та союзних республіках. На Україні видається, зокрема, історико-біографічна серія «Борці за велику справу», що розповідає про відомих діячів Комуністичної партії України, активних учасників подій Великого Жовтня.

Слід, однак, відзначити, що у справі видання таких книг немає належної системи. Багато видавництв припускаються дублювання й різнобою. В ряді книг трапляються помилки історичного характеру. Мало видається книг про революціонерів-робітників, у тому числі про соратників В. І. Леніна. Яскравіше слід висвітлювати подвиги революційних борців, а також масовий героїзм робітників і у книгах з історії міст і сіл, заводів і фабрик, колгоспів і радгоспів.

Постійно поповнюється число спогадів відомих діячів революційного руху. Їх особливе значення для патріотичного виховання визначається емоціональністю впливу, великою силою живого прикладу. Але такої літератури видається недостатньо, до того ж багато з виданих мемуарів хибують на суб'єктивізм та історичні неточності.

У зв'язку з цим особливо великого значення набувають науково-популярні історичні праці. Вони більш за все необхідні тим, хто безпосередньо займається вихованням і патріотичною пропагандою, — викладачам і великій армії лекторів. Зараз випущено велику кількість науково-популярних праць, але вони подекуди вузькі за змістом. Науково-популярні праці з історії революційного руху в Росії, написані на широку загальносоюзну, республіканську або місцеву тему, а тим більше — на основі монографічних досліджень, є рідкістю. Було б непогано, наприклад, створити «Бібліотечку вчителя», «Бібліотечку школяра» тощо з виділенням головних питань вітчизняної історії в їх сучасній

трактовці. Науково-популярні історичні праці, в тому числі з історії міст, фабрик і заводів, допоможуть громадянам постійно засвоювати й поповнювати знання про революційні традиції партії та народу.

Останніми роками значно поживалося вивчення славного революційного минулого, збирання і узагальнення матеріалу про революційні, бойові й трудові традиції, створення історико-краєзнавчих і шкільних музеїв, шкільних історичних гуртків тощо. Революційні традиції нашого народу стали частіше, хоч і недостатньо, висвітлюватися й на сторінках науково-популярних і літературно-художніх журналів.

Другий важливий напрямок виховання радянського патріотизму — пропаганда воєнно-історичних знань серед населення. Розкриваючи смисл найвищого патріотичного обов'язку громадян СРСР, XXIV з'їзд КПРС вказав, що одним з найважливіших завдань і далі повинно залишатися всебічне зміцнення обороноздатності країни, виховання радянських людей у дусі високої пильності, їх готовності віддати всі сили для розквіту соціалістичної Батьківщини, захистити завоювання соціалізму. У виконанні цієї загальнодержавної справи важлива роль належить радянським історикам.

В роки громадянської війни та воєнної інтервенції, Великої Вітчизняної війни Комуністична партія, радянський народ та його доблесні Збройні Сили вписали в історію яскраві й героїчні сторінки. Звернення до них допомагає успішному військово-патріотичному вихованню радянських людей, особливо молоді, воїнів армії і флоту в дусі славних бойових традицій.

Військово-патріотична тема займає значне місце в сучасній радянській історіографії. У різноманітній за жанром літературі — спеціальних дослідженнях, брошурах, статтях, спогадах, опублікованих останнім часом, першорядна увага приділяється ленінському вченню про захист соціалістичної Батьківщини, розкривається сила радянського патріотизму і дружби народів нашої країни, вірність радянських людей ідеям комунізму, організуюча й керівна роль Комуністичної партії. Ці видання приносять велику користь в ідеологічній роботі, допомагають виховувати патріотів і інтернаціоналістів, до кінця відданих Батьківщині та справі соціалізму й комунізму. «За останні роки, — говорив на XXIV з'їзді КПРС Л. І. Брежнєв, — у нас проведено значну роботу по вихованню у радянських людей почуття гордості за свою Батьківщину, за свій народ, за його великі звершення, почуття поваги до гідних сторінок минулого своєї країни»⁴. Розробка історії громадянської війни сприяє вихованню на славних бойових традиціях нових і нових поколінь радянських людей. З цієї теми вийшло чимало цінних наукових і науково-популярних праць, у тому числі в союзних і автономних республіках. На місцях література про громадянську війну, як ніколи, збагатилася великою персоналією, даними про військово-організаторську діяльність партії, Рад, профспілок, про подвиги революційних робітників і селян на полях громадянської війни, в продзагонах, на трудовому фронті. З різним ступенем повноти і авторського вміння висвітлюються ці сюжети у книгах з історії міст і сіл, фабрик і заводів.

Розгортання дослідницької роботи з історії громадянської війни із залученням широкого кола місцевого матеріалу сприяло підвищенню інтересу трудящих до революційного й бойового минулого радянського народу.

⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 96.

Але найширше героїко-патріотична тематика представлена працями про Велику Вітчизняну війну 1941—1945 рр. Безприкладний героїзм радянських людей у минулій війні — надихаючий приклад для молодого покоління громадян країни Рад, заклик до подвигу, наочний приклад, як треба боротися за щастя й майбутнє Батьківщини, як ненавидіти й бити ворога.

Потік літератури про Велику Вітчизняну війну не послаблюється. Радянські громадянські та військові історики створили ряд узагальнюючих об'єктивних праць про минулу війну. У цілому, в них подолані поширені ще в недалекому минулому об'єктивістські, односторонні оцінки подій Великої Вітчизняної війни. Історія ратного подвигу радянського народу в роки боротьби проти гітлерівського фашизму стала органічною частиною книг з історії міст і сіл, заводів, колгоспів і радгоспів.

Величезну кількість літератури про Вітчизняну війну становлять мемуари, насамперед, воєнні, що користуються великим попитом у читачів. І це не випадково. Виявляючи жвавий інтерес до героїчного минулого своєї Батьківщини, її доблесної армії, радянські люди прагнуть узнати про великий подвиг радянського народу від тих, хто був творцем і учасником великих звершень на фронті і в тилу в тяжкі часи війни. Все це говорить, з одного боку, про суспільну користь спогадів про минулу війну, а з другого, — про високу відповідальність їх авторів перед радянським читачем. Партийність, висока громадянськість воєнних мемуарів, їх історична достовірність, захоплююча, заснована на особистих спостереженнях розповідь про великий ратний і трудовий подвиг радянського народу та його армії — це та естафета, яку старше покоління передає молоді.

Популярністю у читачів користуються книги з історії військових з'єднань і частин. Тільки до 1969 р. було створено близько 90 таких книг, у тому числі — праці з історії Ленінградського, Київського, Прибалтійського, Закавказького військових округів, Тихоокеанського флоту, ряду армій, корпусів і дивізій. Відзначаючи певну специфіку цих видань, слід підкреслити, що вони мають багато спільного з літературою, присвяченою історії фабрик і заводів, міст і сіл, і виховне значення їх важко переоцінити.

Велике науково-пізнавальне і виховне значення мають публікації документів. Зокрема, високу оцінку партійної преси дістали збірники про прикордонні війська, опубліковані видавництвом «Наука».

Великою популярністю у читачів користуються нариси «Герои и подвиги», що друкуються Воєнвидавком, а також публікації місцевих видавництв про земляків — Героїв Великої Вітчизняної війни, повних кавалерів орденів Слави.

Комуністична партія розглядає героїко-патріотичне виховання як єдиний безперервний процес, що охоплює сім'ю, школу, піонерську організацію, виробництво, комсомол, учбові заклади, армію. Щороку зростають громадська ініціатива, народна самодіяльність у галузі вивчення і пропаганди воєнної історії. Ця діяльність набуває різноманітних форм: збирання спогадів учасників громадянської та Великої Вітчизняної воєн, організація воєнно-історичних музеїв, встановлення пам'ятників героям тощо. Обов'язок істориків полягає в тому, щоб посилити кваліфіковану допомогу на місцях у вивченні й узагальненні досвіду бойового минулого.

Трудові традиції робітничого класу та селянства своїм корінням сягають часів далекого минулого, коли, незважаючи на поміщицьку та буржуазну кабалу, народ своєю працею освоїв величезні простори нашої країни, звів міста й села, побудував перші заводи та фабрики.

Вже перше покоління радянських істориків активно включилося у вивчення історії робітничого класу та селянства, їх трудових традицій. Особливо слід відзначити книги з історії фабрик і заводів, робота над якими вперше почалася на початку 30-х років. О. М. Горький, з ініціативи якого виник цей масовий рух, невпинно підкреслював виняткову важливість книг, написаних з допомогою робітничих колективів, і, насамперед, для самих робітників та їх дітей.

Історикам належить заслуга у відтворенні історії ударницького та стахановського руху в промисловості, на транспорті та в сільському господарстві. Вони брали активну участь у збиранні, систематизації, оформленні та науковому осмисленні матеріалів, що сприяли виявленню та зміцненню трудових традицій робітничого класу, вихованню підрастаючого покоління в дусі відданості ідеям партії, гордості за свою Батьківщину. Історики зуміли показати, як стахановці-передовики змагання середини 30-х років переймали традиції у попереднього покоління ударників, причому не тільки в особистому спілкуванні, але й за допомогою книг, у тому числі написаних за участю передовиків праці.

Численні праці, створені про радянський робітничий клас та селянство, дали змогу зробити досвід передовиків надбанням широких мас трудящих.

Праці істориків дали змогу збагатити шкільні та вузівські підручники, які містять великий матеріал, що широко розкриває місце та роль трудящих, їх трудових традицій в історичному процесі, неухильне зростання провідної ролі робітничого класу.

Значну цінність становлять книги з історії окремих підприємств, опубліковані за останні 10—15 років. Вони цінні, насамперед, тим, що в них розкриті процес народження нового, соціалістичного ставлення до праці, утвердження та розвиток сучасних трудових традицій. Читач таких книг ніби переживає разом з героями книги народження нової людини. Традиції, розкриті в ході їх становлення, засвоюються легко, природно.

Книги та нариси з історії заводів, фабрик, колгоспів, і радгоспів важливі й тим, що показують роль трудового виробничого колективу як основного осередка соціалістичного суспільства, як творця й хранителя трудових традицій. Таким чином, у поєднанні з кіно, радіо, телебаченням та іншими засобами масової інформації книги з історії роблять свою добру справу, утверджуючи комуністичне ставлення до праці. Але інтереси патріотичного виховання трудящих, насамперед молодого покоління, потребують посилення уваги до трудових буднів мирного часу. Немає великих серйозних досліджень про стахановський рух, про рух п'ятисотенниць, про героїчну епопею довоєнних і післявоєнних п'ятирічок, що створили індустріальну могутність нашої країни. Слід подумати й про повне й пристрасне відтворення трудових подвигів будівників Братської та Красноярської ГЕС, металургів Захсибу, нафтовиків Тюмені, шахтарів Караганди, текстильників Іванова й Ташкента, робітників цілинних радгоспів Казахстану й Сибіру. Того, що зроблено в цьому напрямку, явно недостатньо.

Важливим напрямком роботи радянських істориків по вихованню радянського патріотизму є також пропаганда культурно-історичних знань. Останніми роками проведено велику роботу щодо ознайомлення широких верств трудящих з культурою народів нашої країни — з видатними досягненнями минулого в галузі науки, літератури, мистецтва, з діяльністю відомих письменників, учених, художників, артистів, з історією народних художніх промислів, з народною архітектурою, епо-

сом. Ця діяльність радянських істориків, мистецтвознавців, музейних працівників допомагає партії виховувати всебічно освічених і інтелектуально розвинених людей, які знають минуле народів своєї країни, пишаються їх культурою.

Виховання радянського патріотизму на революційних, бойових і трудових традиціях потребує постійної роботи серед усіх верств населення. Ось чому важливе значення має найрізноманітніша за характером історична література. Що ж до виховання патріотизму в молоді, то воно насамперед зв'язане з засвоєнням систематичних знань з вітчизняної історії. І тут велике значення мають шкільні та вузівські учбові посібники з історії та її викладання, над поліпшенням яких треба наполегливо працювати.

У нашій країні створені всі умови для того, щоб робота по вихованню комуністичного світогляду та комуністичної свідомості була успішною та ефективною. На жаль, історики не завжди досить відповідально ставляться до цієї важливої функції радянської історичної науки, забуваючи часом про інтереси й запити масового читача, його зрослий культурний та суспільно-політичний рівень. Авторами науково-популярних історичних праць нерідко виступають люди, які незадовільно знають історію, досягнення радянської історичної науки. Ефектна літературна мова і зовнішня цікавість не компенсують головних недоліків. Такі праці не можуть бути основою сучасного виховного процесу. Малозмістовні, нудні, написані сухою, шаблонною мовою, популярні історичні праці не приваблюють уваги радянського читача до історичної літератури, не виховують у нього інтересу до чудового минулого народів нашої Батьківщини, а, отже, слабо впливають на весь процес виховання.

Партія доручила радянським історикам важливу й відповідальну справу ідейного виховання радянського народу, і вони повинні з честю виконати її. В цьому буде полягати найважливіший внесок радянської історичної науки у справу будівництва комуністичного суспільства.

Прагнучи піднести свою роль у комуністичному вихованні трудящих, радянські історики повинні посилити підготовку актуальних наукових праць з вітчизняної історії, які могли б, завдяки своєму високому ідейно-теоретичному та професіональному рівню служити надійною основою пропаганди історичних знань. Слід піднести якість, тобто ідейно-теоретичний і професіональний рівень книг з історії, впорядкувати видання науково-популярної літератури. Такі книги потрібно видавати планомірно й серійно, на теми, які формують патріотичні прагнення радянських людей і цікавлять широкі читацькі маси. Необхідно повніше задовольняти попит радянських людей, особливо молоді, на літературу з військово-патріотичної тематики, уникаючи при цьому захоплення детективами.

Слід розібратися у вже виданій літературі з історії міст і сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, проаналізувати її позитивні якості й недоліки, намітити заходи щодо поліпшення роботи в цій галузі. Враховуючи великі ідейно-виховні можливості літератури такого роду, слід вирішити питання про координацію наукової та видавничої діяльності в країні, в республіках і великих містах, оголосити рішучу війну низькопробним, нецікавим і беззмістовним виданням, що не відповідають сучасним ідейним і науковим вимогам, частіше виступати з принциповою критикою подібних видань.

Радянські історики повинні активніше брати участь у пропаганді революційних, бойових і трудових традицій радянського народу, використовуючи при цьому всі засоби масової інформації, систематично

проводити цю роботу серед усіх верств населення, особливо серед молоді. Історики повинні допомагати радянським письменникам, художникам, журналістам, кінематографістам, драматургам створювати історично правдиві, високоідейні твори, що сприяють вихованню комуністичної свідомості радянського народу.

Допомоги радянських істориків потребують і працівники музеїв, архівів, краєзнавці, Товариства охорони пам'ятників історії та культури, шкільні історичні гуртки, учителі-історики, яким потрібні кваліфіковані консультації, поради та рекомендації щодо поліпшення пропаганди історичних знань, що сприяло б спрямуванню їх роботи в спільне русло.

Робота по ідеологічному вихованню трудящих має багато в чому залежить від того, наскільки добре історики знають радянського читача, рівень його розвитку, культурні запити, коло інтересів у галузі історії. Ця робота не може бути ефективною та успішною, якщо не будуватиметься на точних і конкретних наукових характеристиках сучасного читача. Мабуть, слід провести ряд соціологічних обстежень з метою вивчення запитів робітників, селян, інтелігенції, молоді (студентів, школярів, солдатів), щоб знати, що вони читають з історії, чим цікавляться, як оцінюють прочитане.

Узагальнення досвіду величезної роботи великого загону радянських істориків у патріотичному вихованні трудящих послужить новим могутнім стимулом розвитку важливої для нашої країни справи.

НАЗУСТРІЧ VII МІЖНАРОДНОМУ КОНГРЕСОВІ АРХІВІВ

У серпні 1972 р. в Москві відбудеться VII Міжнародний конгрес архівів, на якому обговорюватимуться актуальні питання теорії та практики архівної справи на сучасному етапі. В роботі конгресу візьме участь і делегація нашої республіки у складі 29 чол.

Міжнародні конгреси є найбільш представницькими форумами архівістів, об'єднаних у всесвітню Міжнародну раду архівів (МРА) при ЮНЕСКО. МРА було створено в 1948 р., а її статут затверджено на I Міжнародному конгресі організації в 1950 р. в Парижі.

З 1956 р. архівні установи Союзу РСР, Української та Білоруської РСР є членами Міжнародної ради архівів і беруть активну участь у її діяльності. В 1968 р. віце-президентом Виконкому МРА обрано начальника Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР.

Міжнародна рада з 1951 р. видає французькою, англійською, німецькою, італійською та іспанською мовами щорічник «Archivum», який друкує документи конгресів, статті спеціалістів. При МРА з 1953 р. діє регіональна Європейська організація «Круглий стіл архівів». В її роботі беруть участь керівники архівів європейських країн та працівники відповідних установ. Конференції «Круглого столу архівів» відбуваються щороку (крім тих років, коли відбуваються конгреси)¹.

Міжнародні конгреси скликаються раз на 4 роки. Вони забезпечують тісне співробітництво установ різних країн світу в галузі теорії та організації архівної справи, є трибуною для широкого обміну думками й досвідом роботи. Починаючи з 1950 р., проведено шість таких конгресів. На останньому, VI Міжнародному конгресі, що відбувся 1968 р. в Мадриді, Генеральна асамблея МРА прийняла рішення про проведення чергового, VII Міжнародного конгресу архівів у Москві. На пленарних і секційних засіданнях буде заслухано 8 доповідей і 40 співдоповідей з широкого кола питань: взаємовідносини державних і відомчих архівів; впровадження нової техніки в архівну справу; діяльність спеціальних архівів літератури й мистецтва, архітектури, кіно-фотоархівів; архіви країн, що розвиваються. Дві доповіді — «Взаємовідносини між державними і відомчими архівами» та «Архіви літератури й мистецтва» — виголосять представники Радянського Союзу.

Для архівістів України, як і для всього Радянського Союзу, наступний конгрес є важливою подією, оскільки він стане своєрідним міжнародним оглядом наших досягнень в архівному будівництві за роки Радянської влади.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії та уряду республіки, архівісти України за останні роки досягли певних успіхів у забезпеченні зберігання, комплектування та всебічному використанні документів Державного архівного фонду. Значно поживавилася публі-

¹ Інформацію про засідання останньої, XIII Міжнародної конференції «Круглого столу архівів» див. у № 1 науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України» за 1972 р.

каційна та науково-дослідна робота в галузі архівознавства, діловодства і спеціальних історичних дисциплін².

Зберігання документів — одна з основних проблем у цій галузі. Саме цьому й підпорядковується широка програма будівництва сховищ. Лише протягом минулої п'ятирічки (1966—1970 рр.) в республіці введено в експлуатацію 5 нових приміщень республіканських і обласних державних архівів загальною площею 32,5 тис. м² і місткістю 10,7 млн. справ (в їх числі головний корпус комплексу споруд центральних державних архівів УРСР у Києві, Донецький, Миколаївський, Сумський і Черкаський обласні державні архіви).

У новій п'ятирічці значно збільшуються обсяги будівництва сховищ, поліпшується їх технічне оснащення, мікрофільмування, реставрація і ремонт документів. Уже до кінця 1972 р. повинно завершитись будівництво Ровенського та Кримського облдержархівів, кожний місткістю 1,2 млн. справ, Дніпропетровського та Запорізького — по 2 млн., другого сховища з службовими приміщеннями Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів УРСР. У 1973 р. завершиться реконструкція приміщення Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (колишньої бурси на території Софійського заповідника в Києві). Розпочнеться також будівництво сховищ обласних архівів місткістю 3 млн. справ у Закарпатській, Київській і Чернігівській областях, на 2 млн. — у Ворошиловградській та 1,5 млн. — у Кіровоградській. Буде завершено проектування другого корпусу комплексу споруд центральних державних архівів УРСР у Києві. Всього протягом 1971—1975 рр. планується ввести в дію сховища загальною площею 77 тис. м². На це Урядом республіки асигновано 12 млн. 700 тис. крб.

У поточній п'ятирічці вирішуватиметься й така проблема, як створення страхового фонду мікрофільмів на найцінніші архівні фонди. З цією метою в центральних та обласних державних архівах республіки передбачається виготовити 18,3 млн. кадрів мікрофотокопій. Для централізованого проявлення та обробки негативів і виготовлення позитивів мікрофільмів уперше організовуються 9 зональних лабораторій³. Це дасть можливість ефективніше використати апаратуру та обладнання, якісніше обробляти плівку.

Останнім часом значно поліпшилось технічне оснащення державних архівів. Тільки протягом минулої п'ятирічки вони одержали більш як 300 одиниць різноманітного устаткування та апаратури. Підвищення рівня технічного оснащення архівів дало можливість розширити використання матеріалів у наукових, культурно-освітніх та народно-господарських цілях, розширити реставрацію, ремонт, консервацію та опрацювання документів.

В республіці досягнуто певних успіхів у поліпшенні комплектування Державного архівного фонду, створенні повноцінної джерельної бази з історії Радянської України. Цьому значною мірою сприяла перебудова експертизи цінності документів та відбору на державне зберігання найцінніших документів провідних республіканських і місцевих установ та організацій⁴. Зокрема, в Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва (далі — ЦДАЖР)

² А. Г. Митюков. Некоторые итоги работы и задачи архивистов Украины. «Советские архивы», 1971, № 4, стор. 12.

³ Матеріали про створення зональних лабораторій по обробці мікроплівки в державних архівах УРСР, К., 1972 (ротапринт).

⁴ Огляд по експертизі наукової цінності документальних матеріалів і комплектуванню державних архівів Української РСР (1958—1965 рр.), К., 1967, (ротапринт).

УРСР, особливо після переведення його в 1970 р. з Харкова до Києва, систематично надходять документи Ради Міністрів УРСР, Держплану УРСР, ЦСУ УРСР, міністерств і відомств республіки. Планомірне комплектування державних архівів створило можливість зосередити в їх сховищах понад 30 млн. справ, більше половини з яких — документи радянського періоду.

П'ятирічним планом у республіці передбачено значно збільшити прийом на державне зберігання кіно- фото- фономатеріалів та науково-технічної документації: якщо за останні 25 років було прийнято 15 тис. фотодokumentів, то тільки протягом поточного п'ятиріччя планується прийняти 50 тис. справ. У 1971 р. розпочав комплектування новостворений Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР у Харкові.

Поряд з цим розробляються наукові принципи комплектування державних архівів матеріалами радянського періоду з окремих галузей народного господарства. Так, у 1970 р. було завершено вивчення складу її змісту, а також розроблено проект переліку тих документів установ, організацій і підприємств системи сільського, лісового, водного господарства УРСР та «Укрсільгосптехніки», які підлягають прийому до державних архівів; вивчається службова документація установ народної освіти і культури та підприємств вугільної промисловості.

З метою поліпшення якісного складу документів державних архівів, вивільнення сховищ від матеріалів, що не мають наукової і практичної цінності, здійснюється комплексна експертиза їх цінності.

Одним з відповідальних завдань є створення і вдосконалення науково-довідкового апарату до документів Державного архівного фонду. З цією метою провадиться тематична розробка фондів, удосконалення описів. Створено систему каталогів — тематичних, іменних та географічних, які включають понад 3,6 млн. карток⁵. Вони розкривають зміст матеріалів всіх основних фондів і полегшують їх використання дослідниками.

В новій п'ятирічці передбачається підготувати і видати путівники по фондах 10 державних архівів, планується також значно розширити і поліпшити видання описів фондів, каталогів, оглядів тощо. Протягом п'ятиріччя буде закінчено підготовку довідника «Історія державних установ на Україні». Важливим доробком є створення схеми класифікації документів дорадянського періоду. Це дасть змогу створити єдину схему, яка буде науковою основою організації каталогів і сприятиме впровадженню механізованого пошуку інформації⁶.

Багато зроблено в республіці для широкого використання документів в агітаційно-пропагандистських, наукових і культурно-освітніх цілях. Особливо плідним був щодо цього період підготовки і проведення ювілейних наукових конференцій, сесій і семінарів, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Виявлено і взято на спеціальний облік понад 7 тис. документів про діяльність В. І. Леніна, втілення його ідей у життя, увічнення його пам'яті⁷.

⁵ С. Кукреш. Деякі підсумки і завдання каталогізації документальних матеріалів у державних архівах Української РСР. — «Архіви України», 1971, № 5, стор. 3.

⁶ Т. П. Власова. До питання про створення перфокаталогів в архіві і механізації пошуку інформації; Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Перша секція. Архівознавство, К., 1968 (рогтапринт).

⁷ О. Мітюков. Архівні установи України до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. — «Архіви України», 1970, № 2, стор. 5—14.

Протягом 1966—1970 рр. організовано 460 документальних виставок, 350 теле- і 1120 радіопередач, опубліковано в періодичній пресі більше 3 тис. статей і добірок документів. За цей період у читальних залах державних архівів республіки працювало більше 33 тис. дослідників, серед яких 110 чол.— із зарубіжних соціалістичних країн. Вони використали 900 тис. справ.

Підготовка до 50-річчя утворення Союзу РСР значно активізувала діяльність архівних установ. Розроблені й успішно здійснюються різноманітні заходи: наукові конференції, семінари та засідання наукових рад, підготовка видань, організація виставок, публікація статей і документальних добірок у періодичній пресі, передачі по радіо і телебаченню. При цьому широко використовуються матеріали про об'єднавчий рух українського народу за утворення СРСР, яких уже виявлено більше 1500. На сторінках «Архівів України» систематично друкуються добірки за цією тематикою.

Науково-дослідна робота в галузі архівознавства та діловодства характеризується практичним спрямуванням. Проводилися дослідження з 7 проблем. Зокрема, вивчалися принципи комплектування державних архівів документами радянського періоду; створення і вдосконалення науково-довідкового апарату⁸; єдина державна система діловодства; використання та джерелознавчий аналіз документів; українська радянська археографія, історія розвитку і сучасна організація архівної справи на Україні. Розроблено 8 тем з цієї проблематики, зміст яких висвітлено в 397 наукових статтях і доповідях.

У п'ятирічному плані на 1971—1975 рр. науково-дослідна і методична робота розглядається як одна з найважливіших сторін діяльності архівів. Важливим фактором, що забезпечить здійснення наукових досліджень і методичних розробок та сприятиме підвищенню їх ефективності, є координаційний план науково-дослідної роботи архівних установ республіки на 1971—1975 рр. До плану включено 5 наукових проблем, які висвітлюють основні напрями діяльності щодо комплектування, створення та вдосконалення науково-довідкового апарату, поліпшення діловодства на базі загальних принципів ЄДСД (Єдина Державна Система Діловодства), організації архівної справи в республіці⁹.

Певних успіхів досягнуто в республіці і в справі публікації документів. За останні 15 років підготовлено і видано 118 документальних збірників у 143 томах загальним обсягом понад 4 тис. друк. арк. Провідне місце серед них належить збірникам з історії радянського суспільства (їх видано 89, тобто 76% загальної кількості).

В новій п'ятирічці підготовка та видання документальних публікацій і праць науково-довідкового характеру значно розшириться. Передбачається видати близько 50 збірників документів, путівників, описів, каталогів загальним обсягом більш як 1600 друк. арк.¹⁰

Головна увага приділятиметься розробці фондів радянського періоду. Провідними темами публікацій будуть: об'єднавчий рух українського народу за утворення Союзу РСР; історія промисловості й ро-

⁸ Ш. С. Людковський. Деякі питання каталогізації документальних матеріалів.— «Архіви України», 1967, № 4, стор. 49; М. Д. Делеган. Деякі особливості каталогізації документальних матеріалів дорадянського періоду на Закарпатті.— «Архіви України», 1969, № 1, стор. 54.

⁹ Науково-дослідну роботу архівних установ на рівень нових завдань.— «Архіви України», 1972, № 2, стор. 9.

¹⁰ О. Мітюков. Завдання архівних установ щодо підвищення ідейно-політичного та наукового рівня документальних публікацій і праць науково-довідкового характеру у світлі вішень XXIV з'їзду КПРС.— «Архіви України», 1972, № 3, стор. 12.

бітничого класу; історія колективізації сільського господарства; культурне будівництво. 50-річчю утворення СРСР присвячується збірник «Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу за утворення СРСР (листопад 1917—1924 рр.)», підготовлений спільними зусиллями працівників обласних державних архівів, ЦДАЖР УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України.

В поточній п'ятирічці завершиться робота над серійним виданням «Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр.», продовжуватиметься підготовка томів із серії «Промисловість і робітничий клас Української РСР». Завершення публікації таких великих документальних праць дасть змогу архівним установам республіки приступити до підготовки наступних серійних видань, передбачених 15-річним перспективним планом. Це, насамперед, публікації «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» у п'яти томах, «Культурне будівництво в Українській РСР (1917—1970 рр.)» у п'яти томах, «Суспільно-політичний рух на Україні в 60-х — 90-х рр. XIX ст.», «Запорізька Січ в документах і матеріалах (40 рр. XVI ст.— 1775 р.)» тощо.

Постійна увага приділяється документальній частині діловодства, роботі архівів міністерств, відомств та організацій республіки. Протягом п'ятирічки надавалася допомога 15 республіканським міністерствам і 12 відомствам у підготовці інструкцій з організації діловодства. Архівними установами розроблено взірцеві номенклатури справ для місцевих органів влади, установ освіти, охорони здоров'я, лісового господарства, будівельних організацій, профспілок тощо.

Для підвищення кваліфікації працівників, що займаються діловодством в апараті міністерств і відомств, у республіці створено мережу постійно діючих курсів, які функціонують у Києві та 9 областях України. Протягом 1966—1970 рр. їх закінчило понад 950 чол.

Важливе місце в діяльності архівних установ республіки належить розширенню та організаційному зміцненню госпрозрахункових відділів і груп. Тепер такі відділи й групи працюють у 24 областях республіки. За минулу п'ятирічку вони впорядкували близько 2 млн. справ постійного зберігання. За цей же період організаціями та підприємствами Української РСР внесено до описів і затверджено експертними комісіями близько 8 млн. справ постійного зберігання; 24 866 установ та організацій упорядкували свої документи за визначені роки.

Проте сучасний стан розвитку архівної справи вимагає перебудови роботи з відомствами, ще більшої уваги до вдосконалення організації діловодства в установах. Цьому значною мірою сприятиме ряд організаційних і практичних заходів. Зокрема, готуватиметься типова інструкція з організації діловодства в республіканських міністерствах і відомствах, розроблятимуться методичні посібники щодо раціоналізації цієї справи. В Архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР буде створено методичний кабінет, в якому зосереджуватимуться зразки обладнання для механізації діловодства та оргатехніки. Починаючи з 1971 р. в науково-інформаційному бюлетені «Архіви України» введено спеціальну рубрику «Діловодство», де регулярно вміщуються матеріали з цих питань для працівників канцелярій у відомствах.

Велике значення матиме створення об'єднаних відомчих архівів окремих систем установ. Вже розроблено і розіслано в усі області республіки відповідне типові положення та рекомендації¹¹. Цей захід

¹¹ Типове положення про об'єднаний відомчий архів та методичні настанови про порядок створення і організацію роботи об'єднаних відомчих архівів міністерств і відомств Української РСР, К., 1971 (ротاپринт).

створює значні переваги при зберіганні, опрацюванні й використанні документів в установах та організаціях, розширює можливості для подання їм допомоги з боку архівних установ у вдосконаленні роботи над документами, а також в організації внутрішнього контролю за їх станом.

Протягом п'ятиріччя створено два значних республіканських державних заклади: Центральний державний архів-музей літератури й мистецтва УРСР у Києві та Центральний державний архів науково-технічної документації УРСР у Харкові, Харківський міський архів з перемінним фондовим складом перетворено на державний — з постійним складом документів. Організовано за цей період 82 районних державних архіви.

Однак проблема вдосконалення мережі й структури цих установ вимагає свого дальшого вирішення. Надзвичайно актуальним є завдання вдосконалення районних та міських державних архівів з перемінним фондовим складом. Одним з шляхів розв'язання цього завдання буде створення у великих промислових центрах республіки міських архівів з постійним фондовим складом.

За останні роки значно розширилися дружні зв'язки та обмін досвідом архівістів України з зарубіжними колегами, особливо з країн соціалістичного табору. Представники республіки брали участь у роботі Міжнародних конференцій «Круглого столу архівів» у Бухаресті та Бонні, відвідали споріднені установи ПНР, СРР, УНР і ЧССР. Щоб ознайомитися з досвідом роботи українських архівістів, приїздили працівники відповідних установ з НДР, ЧССР, СРР, УНР, СФРЮ.

Напередодні VII Міжнародного конгресу архівісти нашої республіки досягли певних успіхів. Основні свої завдання надалі вони вбачають, насамперед, у вдосконаленні форм і методів наукового та організаційно-методичного керівництва державними й відомчими архівами, в поліпшенні комплектування державного фонду, технічного оснащення архівів та зберігання документів, у дальшому піднесенні науково-видавничої та науково-дослідної роботи.

Повідомлення

ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ ПО РОЗГОРТАННЮ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ СЕРЕД РОБІТНИКІВ ПРОМИСЛОВОСТІ РЕСПУБЛІКИ У ДРУГІЙ П'ЯТИРІЧЦІ (1933—1937 рр.)

М. Ф. МЕЛЬНИК

Партія та уряд у своїй діяльності по керівництву боротьбою радянського народу за побудову соціалізму і комунізму в нашій країні постійно приділяли увагу розгортанню масового соціалістичного змагання, вдосконаленню його форм. Узагальнення історичного досвіду партії в справі керівництва соціалістичним змаганням, виявлення найбільш дієвих форм і методів цього керівництва набуває особливого значення на сучасному етапі комуністичного будівництва. У вересневі (1971 р.) постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання» сказано, що необхідно «вжити заходів до поліпшення практики узагальнення конкретного досвіду і глибшої теоретичної розробки проблем дальшого розвитку соціалістичного змагання, руху за комуністичне ставлення до праці»¹.

Діяльність партійних організацій України по розгортанню соціалістичного змагання робітничого класу в роки другої п'ятирічки широко висвітлено в історико-партійній, економічній, філософській літературі. Праці довоєнного періоду (1933—1941 рр.) з даної проблеми — це, в основному, статті, брошури, нариси, авторами яких були переважно безпосередні учасники, організатори й керівники соціалістичного змагання². Ця література носила пропагандистський, науково-популярний і методичний характер, слабо розкривала керівну роль партії в розгортанні змагання, діяльність низових партійних організацій по розвитку трудової активності робітничого класу. Незважаючи на недоліки, ці праці відіграли позитивну роль у поширенні передових методів праці, створили джерельну базу і ввели в науковий обіг важливий фактичний матеріал.

¹ Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова Центрального Комітету КПРС, К., 1971, стор. 14.

² Изотов Никита. Моя жизнь, моя работа, Харьков, 1934; А. Г. Стаханов. Рассказ о моей жизни, М., 1937; А. Г. Стаханов и В. В. Хмара. Шахтеры (Труд, быт шахтеров до революции, культурное строительство в угольных районах, стахановское движение), М., 1938; М. Мазай. Записки сталевара, М., 1940; С. Саркисов. Стахановское движение на шахтах Донбасса, К., 1936; Завдання вугільного Донбасу у зв'язку з стахановським рухом. — «Більшовик України», 1936, № 3; О лучших людях Луганского паровозостроительного, Луганск; Первый Вседонецкий слет стахановцев-мастеров угля 7—10 января 1936. Стенографический отчет, Сталино, 1936; 300 мастеров угля о своем опыте, Харьков — Киев, 1936; Обобщение стахановских методов на шахтах Донбасса, Харьков, 1940, та ін.

У літературі післявоєнних років на багатих конкретних прикладах розкрито об'єктивну закономірність розвитку соціалістичного змагання в роки другої п'ятирічки, дано його характеристику, висвітлено діяльність партійних організацій промисловості республіки по керівництву ним. Проте більшість досліджень присвячена лише певним періодам розвитку змагання, окремим галузям промисловості або економічним районам України³.

У даному повідомленні зроблена спроба простежити діяльність партійних організацій України по керівництву соціалістичним змаганням робітничого класу республіки в роки другої п'ятирічки, показати нові форми організаційної і партійно-масової роботи.

Друга п'ятирічка відкривала широкі перспективи для розвитку економіки і культури Української РСР, яка була головною вугільно-металургійною базою Радянського Союзу. Вона передбачала могутній розвиток усіх галузей промисловості, освоєння нових видів продукції, дальший розвиток сільського господарства, піднесення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих. Досить сказати, що капітальні вкладення в народне господарство республіки в даній п'ятирічці збільшилися в 2,3 раза у порівнянні з першою. Передбачалось подвоєння випуску валової продукції промисловості⁴.

Величні завдання другої п'ятирічки, всенародний розмах соціалістичного змагання породили тисячі й тисячі ударників, стахановців, передовиків виробництва, чий трудові подвиги ще й сьогодні є запалюючим прикладом для всього радянського народу, який працює над втіленням у життя накреслень XXIV з'їзду КПРС, Директив дев'ятого п'ятирічного плану. Завдання партійних організацій промисловості України полягало в тому, щоб направити творчу ініціативу трудящих мас в організоване русло, спрямувати їх на виконання найбільш важливих і актуальних завдань другої п'ятирічки.

³ Ю. В. Бабко. Проведення чистки рядів парторганізації України в 1933—1934 рр.—«УІЖ», 1964, № 3; його ж. Дванадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1962; його ж. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр., Вид-во Львівського університету, 1971; його ж. Виникнення і розвиток стахановського руху в промисловості республіки.—Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 23, Київ, 1968, М. В. Бельська. Виникнення і поширення руху новаторів у важкій промисловості України (1933—1937 рр.)—«УІЖ», 1960, № 5; Д. Беникова. Развитие социалистического соревнования в Донбассе в 1935 г.—Ученые записки Киевского политехнического института, 1956; С. Р. Гершберг. Руководство Коммунистической партии движением новаторов промышленности (1935—1941), М., 1956; Н. Д. Давидова. Комуністична партія—натхненник і організатор масового соціалістичного змагання на Україні в роки другої п'ятирічки.—Наукові записки Київського фінансово-економічного інституту, 1956; її ж. Комуністична партія України в боротьбі за виконання другої п'ятирічки в галузі промисловості (1933—1937 рр.). Із історії Комуністичної партії України.—Наукові праці кафедр суспільних наук вузів м. Києва, вип. 2, Київ, 1959; Ф. Жовтоніжко. Комуністична партія—організатор всемірного розвитку металургійної промисловості України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.)—Збірник наукових робіт викладачів історії КПРС вузів Української РСР, вип. 4, 1959; О. Івашченко. Розвиток соціалістичного змагання—найважливіший засіб піднесення культурно-технічного рівня робітників України в 1933—1935 роках.—Наукові записки Житомирського державного педагогічного інституту ім. Ів. Франка, т. 8, 1958; П. Лопата, О. Порохнюк. Развитие трудовой активности рабочих в тяжелой промышленности Украины в годы второй пятилетки.—Научные записки Одесского политехнического института, т. 15, вып. I, 1957; М. М. Матвійчук. Ріст трудової активності робітничого класу—результат завоювань Великого Жовтня.—Наукові праці Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XVI, вип. XI, 1957; його ж. Роль партійних організацій Криворізького залізничного басейну в створенні умов для виникнення нових форм змагання гірників в роки другої п'ятирічки.—Збірник статей викладачів історії КПРС вузів Української РСР, Львів, 1958; В. П. Сидоренко. Етапи розвитку соціалістичного змагання в промисловості України.—«УІЖ», 1969, № 7.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 189.

Значну роль у розгортанні соціалістичного змагання відіграла підготовка до Дня ударника. У постанові від 28 грудня 1932 р. «Про День ударника» Ворошиловський міськком КП(б)У Донецької області* зобов'язав партійні організації шахт, заводів, фабрик і будов широко роз'яснити робітникам підсумки першої і завдання другої п'ятирічки, контрольні цифри плану 1933 р. З цією метою пропонувалося використати всі форми і методи агітаційно-масової роботи — листівки, плакати, бесіди, десятихвилинні мітинги перед початком і в кінці роботи, радіо, кіно. Ця робота, говорилося в постанові, «повинна супроводжуватися зростанням кількості ударників..., безумовним виконанням програми по вугілю, коксу, металу, будівництву»⁵.

Для керівництва підготовкою і проведення Дня ударника на Україні відбувалися зустрічі відповідальних партійних, радянських, профспілкових працівників з робітниками підприємств. У м. Сталіно в цих зустрічах взяло участь 47 відповідальних працівників, у Києві — 160, у Харкові — 250⁶.

Значну роботу до Дня ударника провела партійна організація ударної будови Крамшазаводу. Тут відбулося 30 загальних зборів з участю 11 376 робітників, було проведено 133 бесіди. Для перевірки ударництва було виділено 320 самоперевірочних бригад у складі 960 чол., 17 ударних бригад взяло участь в радіоперекличці, присвяченій цьому питанню. В цехах і на дільницях було вивішено 500 лозунгів і випущено 4 стінгазети, присвячених Дню ударника⁷.

В ході підготовки до свята праці зростала кількість учасників змагання, які брали підвищені соціалістичні зобов'язання. На Харківському паровозобудівному заводі, наприклад, у ряди ударників влилося 646 нових робітників. На запорізькому заводі сільськогосподарського машинобудування «Комунар» у комбайновому цеху робітники взяли 50 підвищених соціалістичних зобов'язань, в ковальському — 26. А робітники механозбірного цеху харківського заводу «Серп і Молот» у День ударника на урочистих зборах оголосили себе ударниками другої п'ятирічки⁸. 1933 р. соціалістичним змаганням було охоплено 70% усіх працюючих республіки. В найважливіших галузях промисловості ця цифра була вище загальної: у машинобудуванні — 70,3%, сільськогосподарському машинобудуванні — 79,1%, залізорудній промисловості 79,4%, швейній — 72,1%⁹. Учасники змагання становили: на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Комінтерна — 89,5%, Миколаївському суднобудівному ім. 61 комунара — 90%, Петрівському цукровому заводі Київської області — 100%¹⁰ та ін.

Змагалися не тільки окремі робітники і бригади, але й цілі підприємства. Тільки на Дніпропетровщині в першому кварталі 1933 р. змагалось 52 підприємства, на яких працювало 30 475 робітників. Право називатися ударними завоювали 43 заводи і фабрики і 234 цехи. У гірничорудній промисловості республіки діяло 5 ударних підприємств і 48 цехів¹¹.

* Нині Комунарський міськком КП України Ворошиловградської області.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 1815, арк. 300.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 17, спр. 273, арк. 1.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2724, оп. 1, спр. 655, арк. 10.

⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 17, спр. 273, арк. 2—4, 8.

⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 400; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 83; оп. 1, спр. 2149, арк. 375.

¹⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 1942, арк. 25; ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5071, арк. 379; ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 18, спр. 189, арк. 153.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1832, арк. 12, 69.

Таким чином, ударництво, що виникло в період проведення індустріалізації і реконструкції народного господарства, стало постійною діючою формою соціалістичного змагання в роки п'ятирічок.

1933 р. в країні широкого розмаху набув ізотовський рух (підвищення кваліфікації молодих вибітників шляхом виробничого інструктажу на робочому місці), що виник у Донбасі ще в 1932 р. і відіграв велику роль у вихованні й підвищенні кваліфікації нового поповнення робітничого класу. Його підхопили трудівники всього Донецького басейну — металурги, машинобудівники, працівники легкої та інших галузей промисловості України і всієї країни. На харківських машинобудівних заводах ХТЗ і «Серп і Молот», наприклад, були введені «верстати інструктора», на яких кращі ударники навчали передовим методам праці відстаючих¹². На металургійних підприємствах республіки проводились Дні «ізотовців», ініціатором виступила партійна організація металургійного заводу ім. Ф. Е. Дзержинського. На змінних робітничих зборах кращі ударники, майстри, горнові, сталевари та інші фахівці ділилися досвідом роботи¹³. На початку 1934 р. на Нижньодніпровському заводі «Комінтерн» працювало 83 ізотовці, 918 ударників боролися за це високе звання, 4 тис. учасників соціалістичного змагання щомісяця виконували зобов'язання, а мартенівський цех заводу вийшов переможцем у Всесоюзному конкурсі металургів¹⁴. На Маріупольському заводі ім. Ілліча 55 ізотовців розробили 12 технічних інструкцій і організували ізотовські школи для малокваліфікованих робітників¹⁵.

Патріотичний ізотовський почин, його поширення в республіці і країні було свідченням беззавітної відданості радянських людей справі партії, справі соціалізму. Цей рух відобразив корінну відмінність людини соціалістичного суспільства з притаманною йому рисою товариської взаємодопомоги і підтримки від найманого раба капіталістичного ладу, де подібну ініціативу неможливо проявити із-за вовчих законів капіталістичної конкуренції.

На початку 1935 р. з ініціативи колективу заводу ім. В. Р. Менжинського виник рух за відмінну якість машинобудівної продукції. Нову форму соціалістичного змагання підтримала Комуністична партія і Радянський уряд. 28 квітня передовиків виробництва прийняв Нарком важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе, який від імені ЦК ВКП(б) і РНК СРСР високо оцінив ініціативу менжинців і вказав на швидке поширення їх досвіду роботи¹⁶.

Обкоми, міськкоми, райкоми КП(б)У зобов'язали партійні, комсомольські, профспілкові і господарські організації, керівників промислових підприємств підтримати цю важливу форму соціалістичного змагання, закріпити їх досягнення, скликати і проводити фабрично-заводські, районні та загальноміські конференції і зльоти ударників-відмінників¹⁷.

У червні 1935 р. на Україні відбулися конференції і зльоти, на яких учасники обмінялися досвідом роботи по підвищенню якості продукції і звернулися до всіх працівників та службовців підприємств промисловості активно включитися у боротьбу за розгортання руху

¹² ІА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2149, арк. 317.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 31, арк. 11.

¹⁴ Там же, спр. 350, арк. 212.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 18, спр. 189, арк. 148.

¹⁶ «За індустріалізацію», 29 квітня 1935 р.

¹⁷ З історії Одеської партійної організації. Нарисн. Одеса, 1962, стор. 334; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 179, арк. 2; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 195, арк. 249—250.

відмінників¹⁸. Цей заклик знайшов широкий відгук у республіці. З ініціативи партійних організацій створювалися бригади високої якості, заключалися договори на соціалістичне змагання відмінників між районами. На Одеському заводі ім. Жовтневої революції, наприклад, у серпні 1935 р. працювало 132 відмінники, на промислових підприємствах Кадіївського району на Донеччині — 5 тис. чоловік¹⁹.

Відмінники виробництва добивалися підвищення якості продукції за рахунок поліпшення асортименту, збільшення виходу продукції вищих сортів, зменшення браку. На Харківському електромеханічному заводі відмінники виробництва зменшили втрати від браку з 1,4% у 1934 р. до 0,9% у 1936 р., а на ХТЗ, вдосконалюючи конструкцію і методи обробки окремих деталей трактора, добилися значного підвищення його міцності, поліпшення експлуатаційних якостей. Бригада відмінної якості Харківської трикотажної фабрики при високій якості продукції протягом ряду років систематично виконувала виробничу програму на 118—127%²⁰.

Рух відмінників був зв'язаний із запровадженням нової техніки, зростанням рівня виробничої кваліфікації і технічної влучки передових робітників. У зверненні ВЦРПС «До шостої річниці соціалістичного змагання» було сказано, що відмінник — це «новий тип ударника епохи освоєння техніки»²¹.

Важливим етапом у розвитку соціалістичного змагання в роки другої п'ятирічки був рух за відмову від державних дотацій, за внутрішньо-промислові нагромадження і прибуткову роботу, ініціатором якого у січні 1934 р. виступили енакіївські металурги. У грудні 1934 р. на Все-союзній нараді металургів у Москві представники Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова зобов'язалися працювати в 1935 р. без державних дотацій. Колектив заводу уже в першій половині 1935 р. дав 371 тис. крб. прибутку, а в серпні — 1,5 млн. крб.²² Слідом за кіровцями без дотації почали працювати і шахтарі республіки.

Перехід промислових підприємств на рентабельну роботу активізував діяльність партійних організацій, колективів заводів щодо зниження собівартості продукції, поліпшення організації виробництва, усунення виробничих втрат, за більш повне використання механізмів та устаткування.

Діяльність партійних організацій промисловості УРСР по розгортанню масового соцзмагання, підтримка ізотовського руху, відмінників виробництва та руху за перехід підприємств на прибуткову роботу забезпечили успішне виконання виробничих планів у 1933—1934 рр., значно підвищилася продуктивність праці. Тільки в січні—серпні 1935 р. вона зросла у порівнянні з відповідним періодом 1934 р. у важкій промисловості СРСР на 16,4%²³. У 1934 р. вперше виконала річний план на 104,3% вугільна промисловість Донбасу.

¹⁸ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 176, арк. 146, 150; Миколаївський обласний державний архів, ф. р-823, оп. 1, спр. 92, арк. 57; спр. 217, арк. 15.

¹⁹ Харківський обласний державний архів, ф. р-1535, оп. 1, спр. 2, арк. 2; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 176, арк. 144, 151—153; З історії Одеської партійної організації. Нариси, стор. 340.

²⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 208, арк. 81; Харківський обласний державний архів, ф. р-1535, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

²¹ «Труд», 29 квітня 1935 р.

²² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 671, оп. 1, од. зб. 202, арк. 18—19; Н. Д. Давидова. Назв. праця, стор. 155; «Комуніст», 15 вересня 1935 р.; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 207, арк. 188.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 305, арк. 36; «План», 1935, № 19, стор. 2.

Оснащеність промисловості новою технікою, наявність технічних кадрів, дальше підвищення матеріального добробуту і зростання культурного рівня радянського народу — все це створювало необхідні умови для ще більш значного підвищення продуктивності праці в соціалістичній промисловості на основі дальшого розгортання змагання.

Вищою формою змагання став стахановський рух, підготовлений усією попередньою роботою партії. Його ініціатором виступив рядовий гірник донецької шахти «Центральна Ірміне» Кадіївського району О. Г. Стаханов, який у серпні 1935 р. чітко розподілив працю між вибійником і кріпильником і за зміну відбійним молотком нарубав 102 т вугілля, що становило 14 змінних норм. У ході змагання машиністів врубових машин, бригадирів вугільних бригад партійна організація шахти визнала кращим рекорд, установлений О. Г. Стахановим, і широко популяризувала його методи праці серед шахтарів. У результаті цього вже у листопаді 1935 р. по 2 норми і більше виконували 50% гірників шахти²⁴.

Питання соцзмагання обговорювались на бюро Кадіївського міськкому партії у січні, лютому, березні й серпні 1935 р.²⁵

На стахановські методи праці перейшли цілі дільниці і шахти. До 23 серпня за цим методом працювало 20 дільниць шахти № 1 «Кочегарка», всі шахти тресту «Чистяківвугілля»²⁶.

За почином спеціалістів відбійних молотків по-стахановськи почали працювати машиністи врубових машин і електровозів, бурильники, наваловідбійники, спеціалісти інших галузей промисловості республіки²⁷.

Донецький обком КП(б)У схвалив починання кращого вибійника басейну О. Г. Стаханова і закликав усіх гірників Донбасу наслідувати його приклад. 7 вересня 1935 р. обком партії прийняв постанову «Про видатних відмінників-вибійників, що досягли рекордної вирубки на відбійному молотку», запропонував усім райкомам партії широко популяризувати методи й досягнення вибійників Стаханова, Терехіна, Концедалова, Савченка та інших і обговорити це питання на чергових робітничих, партійних і комсомольських зборах, широко розгорнути соцзмагання і ударництво, залучаючи до цього всіх робітників²⁸.

Аналогічні постанови ухвалили 14 жовтня Харківський, 16 — Київський і Дніпропетровський, 27 — Одеський, 28 — Чернігівський і 13 листопада — Вінницький обкоми КП(б)У²⁹. 1935 р. питання про розгортання стахановського руху і партійне керівництво ним обговорювалося на бюро Одеського і Чернігівського обкомів по 4 рази, Київського — 5, Дніпропетровського — 8, Вінницького — 9, Харківського — 15 і Донецького обкому партії — 37 разів³⁰.

²⁴ «Партробітник України», 1935, № 23, стор. 20; Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 77.

²⁵ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 175, арк. 5, 22, 97, 121; од. зб. 177, арк. 64.

²⁶ «Комуніст», 23, 26 вересня 1935 р.

²⁷ «Комуніст», 12, 18, 20, 27 вересня 1935 р.

²⁸ Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 77, 78; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5180, арк. 243.

²⁹ Там же, од. зб. 5253, арк. 115; од. зб. 5008, арк. 32; од. зб. 4844, арк. 68; од. зб. 5083, арк. 6; од. зб. 5347, арк. 48; од. зб. 4755, арк. 139.

³⁰ Підрахунки зроблені автором на основі даних ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5088, арк. 153, 184; од. зб. 5089, арк. 44; од. зб. 5347, арк. 48, 125; од. зб. 5348, арк. 8, 50; од. зб. 5008, арк. 32, 141; од. зб. 5009, арк. 30, 94, 168; од. зб. 4844, арк. 68, 74, 80, 132, 149, 173, 221, 247; од. зб. 4755, арк. 139, 150, 162, 169, 210; од. зб. 4756, арк. 39, 50, 75; од. зб. 5180, арк. 243, 279, 280, 297, 298; од. зб. 5181, арк. 22, 24, 25, 31, 45, 49, 50, 77, 83, 93, 101, 102, 121, 160, 166, 183, 184, 199, 211, 222; 255, 264, 265, 292, 294; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 137, арк. 149; од. зб. 139, арк. 44, 45, 59, 178; од. зб. 141, арк. 359, 387; од. зб. 143, арк. 205, 206; од. зб. 145, арк. 7, 196; од. зб. 146, арк. 2, 8, 10, 11.

Партійні організації промислових підприємств України широко популяризували кращі зразки стахановської праці, перших новаторів. Парторги проводили бесіди серед робітників, агітатори — в цехах, відбувались партійні, комсомольські, профспілкові та робітничі збори, заводські й міські конференції і зльоти.

Партійні організації розгорнули роботу по залученню всіх робітників та інженерно-технічних працівників у соціалістичне змагання, спрямовували критику проти косності, неорганізованості і безкультурності в цехах і на робітничих ділянках.

Постійна увага партійних організацій, активність і особистий приклад комуністів, досягнення передових робітників сприяли дальшому розгортанню руху новаторів виробництва. На 1 листопада 1935 р. у машинобудівній і металургійній промисловості республіки стахановським рухом було охоплено 6% усіх робітників, у промисловості будматеріалів — 9%, легкій — 12%, харчовій — 5% ³¹.

Стахановські методи значно підвищили продуктивність праці. Якщо у Кривбасі в серпні 1935 р. на 170% виконували норму 2,4% робітників, то у вересні — 4,7%, жовтні — 8,4%, а листопаді — 10% ³². У Донбасі видобуток кам'яного вугілля збільшився з 14 100 тис. т у I кварталі 1935 р. до 16 921 тис. т у IV кварталі, а виробіток на 1 гірника відповідно з 16,7 т у I кварталі до 20,9 т у жовтні 1935 р. ³³

Велике значення для дальшого розгортання руху новаторів, для перебудови всієї господарської роботи й дальшого вдосконалення методів партійного керівництва розвитком творчої ініціативи трудящих мали перша Всесоюзна нарада стахановців (14—17 листопада 1935 р.) і грудневий Пленум ЦК ВКП(б) (21—25 грудня 1935 р.).

На Пленумі ЦК були проаналізовані перші підсумки стахановського руху, що означав організацію праці по-новому, раціоналізацію технологічних процесів, правильний розподіл праці на виробництві, вивільнення кваліфікованих робітників від другорядної підготовчої роботи, кращу організацію робочого місця, забезпечення швидкого зростання продуктивності праці й заробітної плати ³⁴.

Постійну увагу питанням розвитку стахановського руху в промисловості України приділяв також ЦК КП(б)У. Про розвиток цього руху в місцевій та вугільній промисловості республіки йшлося на пленумах ЦК КП(б)У 26—30 січня і 20—23 травня 1936 р. ³⁵

Травневий Пленум ЦК КП(б)У закликав інженерно-технічних працівників Донбасу і всієї України очолити рух стахановців, добиватися його поширення, забезпечити виконання і перевиконання плану всіма галузями ³⁶.

Виконуючи рішення Пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, партійні організації розгорнули роботу щодо піднесення авангардної ролі комуністів у русі новаторів шляхом організації звітів і обговорення роботи відстаючих на партзборах і партгрупах ³⁷.

Партійна група тов. Маляренка на ХТЗ, наприклад, залучила до стахановського руху 200 робітників конвейєру. За 8 комуністами-ста-

³¹ Ю. В. Б а б к о. Назв. праця, стор. 84.

³² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 4828, арк. 23; ПА ІП ЦК КП України, оп. 63, спр. 231, арк. 11.

³³ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 51, спр. 26, арк. 7.

³⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, т. 2, М., 1967, стор. 561—562.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, оп. 21, ф. 17, спр. 4668, арк. 1, 2, 118, 119.

³⁶ Резолюции Пленума Центрального Комитета КП(б)У 20—30 мая 1936 года, Партиздат ЦК КП(б)У, 1936, стор. 30.

³⁷ «Партробітник України», 1935, № 23, арк. 32.

хановцями цієї групи пішов увесь робітничий колектив стану № 2 прокатного цеху Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова³⁸.

З метою залучення робітників до стахановського руху парторганізації республіки провадили масовки, радіомітинги, радіопереклички, радіонаради, зльоти і конференції стахановців, господарських керівників, інженерно-технічних працівників, спеціалістів провідних професій³⁹.

У досліджуваній період вийшли брошури, написані новаторами виробництва. У газетах були введені Червоні дошки стахановців (Кадіївський міськом КП(б)У), проводилися семінари по вивченню нових методів праці, виробничі наради (Київський обком КП(б)У), громадські огляди роботи (Ворошиловградський міськом партії), діяв інститут інструкторів стахановських методів, було затверджено звання майстра відбійного молотка, майстра вугілля (Донецький, Дніпропетровський обкоми партії), організовувалася взаємоперевірка руху новаторів між заводами (Дніпропетровська міська парторганізація)⁴⁰.

В роки другої п'ятирічки в партійних організаціях республіки народилися нові форми агітаційно-масової роботи. Партійна організація шахти «Центральна-Ірміне», наприклад, виступила ініціатором організації стахановського агітколективу, який роз'яснював робітникам передові методи праці, організовував технавчання, займався ліквідацією неписьменності, передплатою на газети, журнали та художню літературу⁴¹. Партійна організація шахти ім. Ілліча проводила п'ятихвилинку, на виробничих нарадах підбивала підсумки роботи за зміну, викривала недоліки, накреслювала заходи щодо їх усунення. Бригада політп'ятихвилинників шахти ім. Абакумова виступала у робітничих гуртожитках і червоних кутках, на нарадах, конференціях і зльотах з піснями, в яких оспівувалися імена кращих шахтарів⁴². Почин абакумівців підхопили агітколективи інших шахт Донбасу.

На заводі ім. Г. І. Петровського Дніпропетровської області до окремих груп робітників (по 5—15 чол.) прикріплювали комуністів для проведення масово-політичної роботи серед них.

Внаслідок проведеної партійними організаціями промисловості республіки організаторської і масово-політичної роботи останні роки другої п'ятирічки ознаменувалися новими успіхами у розгортанні стахановського руху. На передові методи праці перейшли цілі колективи. Першим стахановським підприємством ще наприкінці 1935 р. стала горлівська шахта ім. газети «Кочегарка»⁴³.

1936 р., незважаючи на введення нових норм виробітку, на підприємствах республіки значно зросли ряди новаторів. Тільки у тракторній промисловості кількість передовиків збільшилася з 12 230 чол.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 297; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 890, оп. 1, од. зб. 59, арк. 225.

³⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 280; од. зб. 5181, арк. 160; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 496, арк. 1; од. зб. 488, арк. 88, од. зб. 492, арк. 71, од. зб. 491, арк. 303.

⁴⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 21, од. зб. 5180, арк. 298; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 235, арк. 333; од. зб. 267, арк. 226. Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. Одеса, 1969, стор. 218; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 177, арк. 173; од. зб. 357, арк. 8; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 2695, арк. 58—59.

⁴¹ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 288, арк. 155.

⁴² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 207, арк. 251; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 455, арк. 312; «Партробітник України», 1935, № 23, стор. 31.

⁴³ Історія Української РСР, К., 1967, т. 2, стор. 345.

у січні 1936 р. до 18 530 чол. наприкінці року. На Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Ф. Е. Дзержинського відповідно з 4245 до 6280 чол. Всього у промисловості України наприкінці 1936 р. стахановці становили близько 25 %, стільки ж було ударників ⁴⁴.

У роки другої п'ятирічки підвищилась продуктивність праці. 1936 р. тільки у промисловості вона зросла на 24,7% ⁴⁵. План другої п'ятирічки, як і першої, було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Соціалізм у нашій країні переміг повністю.

Партія і уряд високо оцінили трудовий героїзм передовиків соціалістичного змагання в роки другої п'ятирічки. Тисячі з них були нагороджені орденами і медалями Союзу РСР. Серед кращих — прославлені герої праці М. Ізотов, О. Стаханов, М. Дюканов, М. Мазай та ін. 23 вересня 1970 р. ініціатор руху, нинішній помічник головного інженера шахтоуправління № 2—43 комбінату «Торезантрацит» О. Г. Стаханов за великі заслуги в розвитку масового соціалістичного змагання, досягнення високої продуктивності праці і багатолітню діяльність по впровадженню передових методів праці у вугільній промисловості Указом Президії Верховної Ради СРСР удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці з врученням йому ордена Леніна і золотої медалі «Серп і Молот» ⁴⁶.

Високу оцінку соціалістичному змагання і стахановському рухові дав XXIV з'їзд КПРС: «Перемога соціалізму в нашій країні, — говорив Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їздові партії, — породила небачені раніше в історії людства прояви масового трудового ентузіазму — такі, як стахановський рух, рух за комуністичне ставлення до праці та інші» ⁴⁷.

Вивчення багатогранної діяльності Комуністичної партії України по розгортанню масового соціалістичного змагання серед робітників у промисловості, по мобілізації трудящих мас на боротьбу за побудову соціалізму допомагає при розв'язанні чергових завдань на новому історичному етапі комуністичного будівництва.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, од. зб. 25, арк. 36; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 1, од. зб. 4484, арк. 4; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, стор. 202.

⁴⁵ Ю. В. Бабко. Назв. праця, стор. 85; «Партійний організатор», 1937, № 10, стор. 3; ЦДАЖР УРСР, ф. 6605, оп. 4, 1, арк. 22; Н. С. Маслов. Производительность труда в промышленности СССР, М., 1949, стор. 37.

⁴⁶ «Известия», 24 вересня 1970 р.

⁴⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 95.

СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 70-х — НА ПОЧАТКУ 80-х РОКІВ ХІХ ст.

А. М. КАТРЕНКО

На межі 70—80-х років ХІХ ст. в царській Росії виникла друга революційна ситуація, що визрівала на ґрунті тогочасного соціально-економічного і політичного становища в країні. Невід'ємною частиною загального суспільного піднесення став студентський рух, який набув помітного розмаху і протікав дуже бурхливо.

Для з'ясування суті, спрямування і ролі студентських рухів у до-революційній Росії в зазначений час надзвичайно важливе значення

мають думки В. І. Леніна, висловлені ним у працях, де боротьба студентів розглядалася спеціально чи принагідно: «Віддача в солдати 183-х студентів», «Початок демонстрацій», «Ознаки банкрутства», «Завдання революційної молоді» та ін.

В 1903 р. Володимир Ілліч Ленін виділив серед студентства шість політичних груп, причому вказав на необхідну і неминучу наявність у студентстві тих груп, які є в суспільстві. На межі 70—80-х років XIX ст. існували подібні ж групи (крім, звичайно, соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, замість яких виступали революційні народники). До середини 90-х років особливо охоронялися студентське середовище, а будь-які гуртки й товариства серед студентської молоді, «які хоч би й переслідували тільки цілі матеріальної допомоги, запідозрювались у протиурядових цілях та ін.» Бо за вказаних часів «іншої верстви, тим менше класу населення, що становив би в очах уряду «дуже сприяливий ґрунт для протиурядової агітації» не було»¹.

Однак В. І. Ленін вважав, що «студентські безпорядки» є одним з багатьох суспільних чинників, які створюють напруження в країні і роблять можливим «революційний вибух», а в певні епохи, за певних умов «всяке зіткнення з урядом» (зокрема й «зіткнення студентів з урядом на ґрунті академічних вимог») може «розгорітися в загальний пожеж»². Володимир Ілліч зазначав, що студенти можуть добитися задоволення своїх вимог за умов підтримки народу і головним чином підтримки робітників, а щоб здобути таку підтримку «вони повинні виступати на боротьбу не за академічну (студентську) тільки свободу, а за *свободу всього народу, за політичну свободу*»³.

Студентський рух на Україні почав широко розгортатися наприкінці 1877 р.⁴ В університетських центрах — Києві, Харкові, Одесі виникають студентські заворушення. 28 січня 1878 р. київський цивільний губернатор повідомив міністра внутрішніх справ про те, що частина студентів Київського університету збирається на сходки для обговорення звернення петербурзьких студентів, які запрошували молодь надіслати міністрові юстиції графу Палену листа з протестом проти переслідування учасників народницького руху, з вимогою поліпшити умови життя політичних арештантів і засланих. Більшість погодилась з цією пропозицією і склала текст⁵.

У січні — лютому відбулися сходки в Харківському університеті, де також було складено протест. Його підписали близько 400 чол. Але спільного листа на ім'я Палена так і не подали, бо студентська демонстрація, під час якої мали це зробити, не відбулася. Проте цей проект, складений у Петербурзі, був підпільно надрукований у вигляді про-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 230.

² Там же, стор. 27, 304.

³ Там же, стор. 287.

⁴ Про студентський рух на Україні у вказаний період, йдеться, зокрема, в таких працях: Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), Харьков, 1906; О. Назаревський. «Березневий рух» київських студентів р. 1878.— За сто літ, кн. третя, ДВУ, 1928; Онуфрій Парасунько, Микола Рудько. Разом з робітничим класом. (Із історії революційного руху серед студентства Київського університету).— «Вітчизна», 1959, № 11; Історія Київського університету, К., 1959; Історія Києва, т. I, К., 1959; С. С. Симонів. Студенческое движение в Киевском университете в XIX веке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1964; О. Юрженко, З. Першина, Г. В'язовський. Одеському університету сто років, Одеса, 1965; А. К. Волощенко. Суспільно-політичний рух у період другої революційної ситуації на Правобережній Україні.— «УІЖ», 1966, № 1; Історія Одеського університету за 100 років, К., 1968.

⁵ ЦДА СРСР, ф. 1282, оп. 1, од. зб. 424, арк. 1—4; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, III експед., 1878 р., од. зб. 94, арк. 13—14.

кламації під назвою «Русская учащаяся молодежь министру юстиции графу Палену». Там розповідалося про жорстоке гоніння тих, хто поширював соціалістичне вчення, а молодь за співчуття народу і прагнення допомогти йому звинувачують у політичних злочинах і висилають на каторгу; висловлювалося «співчуття тим людям, які називають себе соціалістами», а міністрові ставилося запитання: «Чи визнаєте ви стосовно цих людей те, що називається невід'ємними правами особи, чи російське законодавство і далі буде розправлятися з соціалістами так, як башибузуки розправляються з болгарами?»⁶ Ця відозва розповсюджувалася й на Україні.

15 березня 1878 р. розпочався бурхливий виступ студентів Київського університету. Безпосереднім поштовхом до нього був арешт студента-медика М. І. Подольського, запідозреного властями у здійсненні замаху на товариша губернського прокурора Котляревського*. Студентська молодь активно виступила на захист медика і з протестом проти свавілля.

27 березня 1878 р. у доповідній записці київського, подільського і волинського генерал-губернатора начальникові III відділу хід заворушень у загальних рисах передавався так: 15 березня 200—300 студентів зібралися в лекторії для обговорення засобів, якими можна виручити Подольського. Дебати були надзвичайно темпераментними, тут проголошувались промови про безправ'я університетської молоді, утиски з боку поліції. 16—18 березня відбулися такі ж сходки; їх не могли припинити ні проректор, ні його помічники; студенти направляли для переговорів своїх посланців до ректора, попечителя київського учбового округу і генерал-губернатора; 20 березня молодь знову заповнила лекційний зал; ні умовляння, ні погрози університетського начальства не вплинули на них, тоді попечитель оголосив усіх присутніх винними в організації незаконних сходок і наказав переписати їх для притягнення до суду. Запису ніхто не уникав. Остання сходка проходила 21 березня. Наприкінці записки генерал-губернатор накреслив заходи для «заспокоєння» університету і зазначив, що треба наочним суворим прикладом покласти край «свавіллю учнівської молоді, яка проявляється щоденно із зростаючою сміливістю»⁷.

Університетський суд, що засідав 22—29 березня, вирішив виключити з університету 49 студентів на три роки, 75 — на 2 роки, 10 запропонував подати заяви про звільнення, 8 винесли сувору догану (шість осіб, правда, було виправдано)⁸. Серед виключених були зокрема: В. Й. Ізбицький (мав тісні стосунки з учасниками групи В. А. Осинського), Б. І. Костецький — майбутній учасник гуртка М. Р. Попова (1879—1880 рр.), П. Й. Іванов — згодом один з найактивніших членів Південноросійського робітничого союзу, О. М. Бах — один з ініціаторів створення народовольської організації в Києві (1882—1883 рр.), та ін. Частина виключених було вислано у віддалені губернії, частину — додому.

Березневий виступ студентів Київського університету і розправа над ними сильно збуджували революційно-демократичну молодь. У Києві відбулися стихійні масові проводи засланців у віддалені губернії⁹. 3 квітня 1878 р. вона гнівно протестувала проти спровокова-

⁶ Революционное народничество 70-х годов XIX века. Сборник документов и материалов в двух томах, т. II, 1876—1882 гг., М.—Л., 1965, стор. 130, 44—45.

* Замах було вчинено 23 лютого 1878 р. відомим революціонером-землевельцем В. А. Осинським.

⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 828, од. зб. 34, ч. 1, арк. 20—27, 1—4, 11—15.

⁸ Там же, арк. 33—37, 50 та ін.; од. зб. 34, ч. 2, арк. 22—25; О. Назаревський. Назв. праця; Історія Київського університету, стор. 266—267.

⁹ О. Назаревський. Назв. праця, стор. 115—116.

ної поліцією сутички з Охотнорядськими м'ясниками студентів Москви, що вийшли зустрічати киян. Свою думку з приводу цього побоїща, відгуків про нього в реакційних газетах демократична молодь висловила в нелегальній прокламації «Ответ московской учащейся молодежи «Московским ведомостям» — органу, який протягом тривалого часу «робив непристойні вилазки проти всього, що мало на собі відбиток нової думки, свіжого життя, благородних поривань». Своє співчуття київській молоді висловили на сходках студенти Новоросійського університету. Близько 200 молодих харків'ян зустрічали на станції окремих потерпілих киян¹⁰.

У листопаді — грудні 1878 р. відбулися заворушення студентів ветеринарного інституту в Харкові. А приводом до цього стала вимога професора анатомії Журавського (він не користувався репутацією хорошого науковця) обов'язково відвідувати його лекції і так звані «репетиції» для невстигаючих. 9 листопада під свист студентів викладач змушений був залишити аудиторію. Більше 200 студентів з'явилось до попечителя Харківського учбового округу з проханням прийняти і вислухати їх скарги. Справу про Журавського мав розглядати суд професорів інституту з його участю. Молодь знову звернулася до попечителя і просила передати справу на розгляд в університетський суд або ж, принаймні, виключити із складу суду самого Журавського. З аналогічним проханням виступили і студенти університету. Але ці вимоги були залишені без уваги. Побоюючись «безпорядків», харківський цивільний губернатор і попечитель дали розпорядження на час слідства припинити лекції. 15 листопада інститут було закрито, виставлено варту з 150 поліцейських, у резерві якої перебували дві роти солдатів і сотня козаків. 16 листопада в університеті відбулася сходка студентів обох закладів, на якій обговорювалися «ветеринарні справи»¹¹. Сюди прийшли ректор та попечитель і попросили молодь розійтися. А біля виходу з університету стояли напоготові наряди козаків.

30 листопада 1878 р. на знак солідарності з студентами Харкова відбулася сходка в Новоросійському університеті. 8 грудня звідси надіслано відозву до студентів Петербурзької військової медико-хірургічної академії з повідомленням про те, що одеські студенти вирішили вимагати від харківського попечителя зміни складу суду і слідчої комісії і висловили йому протест за виклик військ для «наведення порядку». Заявивши про свою рішучість до кінця захищати харківських студентів і про намір розпочати кампанію за здобуття для студентів права корпорації, права засідання в Раді університету і т. д., одесити закінчили відозву так: «Студенти-товариші! Ви завжди відгукувались на всілякі добрі починання, у вас завжди знаходили підтримку всі прагнення правди, добра і свободи; підтримайте ж тепер ветеринарів і хай буде це запорукою на майбутнє загальностудентського об'єднання для боротьби із злом та неправдою!»

Заворушення в Новоросійському університеті продовжувалося аж до середини грудня. 17 числа до ректора з'явилися уповноважені від студентів, сюди ж прийшов градоначальник, який вирішив будь-що припинити безпорядки. Делегати попросили довести до відома вищого начальства прохання всіх студентів про «дарування їм прав обговорювати і висловлювати свої потреби в межах правил і закону». Ректор і градоначальник не змогли довести «незаконність» їх дій¹².

¹⁰ Революционное народничество 70-х годов XIX в., т. II, стор. 62—64, 132.

¹¹ ЦДА СРСР, ф. 1282, оп. 1, од. зб. 425 арк. 6, 7, 15—16, 17.

¹² Там же, од. зб. 426, арк. 2, 15, 17, 18; ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, 1878 р., од. зб. 1255, арк. 1—2.

У підпільній друкарні організації «Земля і воля» було випущено прокламацію «Ко всем, кому ведать надлежит», де, зокрема, говорилося, що «нове зіткнення з начальством у Харкові привело петербурзьку молодь, яка навчається, до усвідомлення цілковитої непридатності діючого нового статуту вищих учбових закладів», йшлося про безправ'я російського студентства (заборона сходок, подачі колективних заяв, організації кас взаємодопомоги тощо) і проголошувався заклик до громадськості покінчити з пасивністю і підтримати студентів у їх боротьбі¹³.

У листопаді — грудні 1878 р. почалися заворушення студентів Петербурга, які вимагали зміни статуту. Вони закінчилися розправою, вчиненою козаками і жандармами. Звістка про події в столиці дійшла до Харківського університету, де знову поновилися сходки, на яких обговорювалися питання про те, як запобігти надалі подібним розправам. Молодь вирішила послати до цесаревича петицію про вимогу для себе права збиратися на сходки, посилати депутатів до начальства, організовувати каси взаємодопомоги, бібліотеки, читальні тощо. Цю вимогу вони вручили попечителеві учбового округу. Той відповів, що це — справа губернатора. Тоді 9 грудня майже 100 чол. пішло з петицією до губернатора, але дорогу їм перепинили солдати і козаки. Виконуючий обов'язки губернатора відмовився взяти петицію¹⁴.

Тимчасом сходки не припинялись. За розпорядженням міністра народної освіти Харківський університет було закрито. 14 грудня біля нього зібралися більше 300 студентів. За наказом виконуючого обов'язки губернатора частина з них розійшлась, а близько 100 чол. не підкорилися наказу. Їх почали арештовувати, але між ними і козаками відбулася сутичка. Козаки пустили в хід нагайки. Студенти розбіглися, та пізніше близько 50 студентів все ж було схоплено¹⁵.

28 грудня попечитель затвердив вирок суду над студентами ветеринарного інституту, причетними до справи професора Журавського: четверо було виключено без права вступу до інших вищих учбових закладів (Д. Монтвід, Е. Пекарський, О. Кузнецкий, П. Трофименко), 26 — на 1 рік (В. І. Жуков — згодом учасник київського гуртка М. Р. Попова, О. М. Кашинцев — через деякий час став активним народовольцем та ін.), 13 — запропоновано подати заяву на звільнення, 9 — винесено догану. Міністр внутрішніх справ дав розпорядження вислати під нагляд поліції в Архангельську губернію М. Сажина, у Вологодську — І. Калюжного, С. Яковлева, І. Кузьменка, «на батьківщину» — В. Лесевицького, решті зараховувалося в покарання перебування під арештом¹⁶.

Ці події викликали збудження не тільки серед молоді, а й серед прогресивної громадськості, сприяли, за свідченням народовольця Д. Т. Буцинського, розгортанню революційного руху¹⁷.

З приводу розправи над студентами Петербурга і для обговорення їх відозви (певно, землевольської прокламації «К обществу») та листа від московської студентської молоді 9 грудня 1878 р. у збірний зал Київського університету зійшлося близько 100 чол. Побоюючись псвто-

¹³ Революционное народничество 70-х годов XIX в., т. II, стор. 71—73.

¹⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 733, оп. 1, од. зб. 7, арк. 279; Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. II, стор. 73—76, 134; ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, од. зб. 425, арк. 49.

¹⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, од. зб. 425, арк. 54.

¹⁶ Там же, арк. 87, 89, 90, 107, 150—155.

¹⁷ Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. II, стор. 135; Розправа над студентами Харкова була однією з причин замаху на харківського губернатора, вчиненого 9 лютого 1879 р. Г. Д. Гольденбергом, членом групи В. А. Осинського.

рення «березневої історії», адміністрація погрозами намагалася не допустити сходок, але вони все ж відбулися 11 і 12 грудня. Лише після того, як ректор прийняв студентських депутатів і пообіцяв довести до відома вищого начальства їх вимоги (дозволити влаштувати окрему студентську касу, бібліотеку і т. д.), в університеті на деякий час запанував спокій¹⁸.

Політичне забарвлення мав протест студентів Новоросійського університету проти публічних наклепів професора Цитовича на представників революційного табору та прогресивних професорів І. М. Сеченова і О. С. Посникова. Про це свідчить, зокрема, їх лист до Цитовича. «Ви,— говорилося в тексті,— змішали з брудом пам'ять тих людей, які заплатили життям і свободою за свої переконання, тих людей, які всю душу поклали за боротьбу зі злом і неучтвом, що панують і тепер у російському житті, тих людей, яких не перестане поважати молоде покоління, незважаючи ні на які інсинуації професорів одного з вами табору»¹⁹. Студентів-одеситів підтримала московська студентська молодь. Цитович змушений був залишити університет.

Царський уряд разом з міністерством освіти вжив термінових заходів, основною метою яких було посилення інспекторсько-поліцейського нагляду за студентами, заборона всього того, що вело до розв'язання їх ініціативи²⁰. Оскільки проект нового університетського статуту, що готувався замість старого статуту (1863 р.), ще не був затверджений, то в 1879 р. нагально видається тимчасова інструкція для нагляду за студентами та нові правила для них²¹. Ці нововведення викликали незадоволення студентської молоді, яке вилилося у нових заворушеннях, але вже не таких бурхливих, як раніше, бо масові заслання представників прогресивної громадськості, ряд смертних покарань революціонерів-народників на Україні в 1879 р. подіяли на студентів.

У листопаді 1879 р. у відомостях III відділу було зафіксовано повідомлення про намір студентів Новоросійського університету протестувати проти введення нового університетського статуту шляхом організації страйку²². «Тільки-но,— записав 19 листопада у свій щоденник професор Київського університету О. Ф. Кістяківський,— був О. І. Сасько. Повідомив про сходку студентів, що відбулася сьогодні. Хвилюються з приводу правил. Зійшлося чоловік 300 в збірному залі. Хочуть подати адрес чи протест ректору. Зібрали підписів 80»²³. Але сходки відбувалися не довго. Вже 24 листопада О. Кістяківський записав, що студенти притихли, бо генерал-губернатор пригрозив розігнати їх з допомогою козаків²⁴.

Введення нового університетського статуту і відмова властей задовольнити вимоги, що неодноразово ставилися на сходках, на тривалий час стали основною причиною заворушень серед студентства.

У тижневій записці від 19—20 вересня 1880 р. київський цивільний губернатор повідомив міністрові внутрішніх справ, що між студентами університету «помітно останнім часом деякий рух», який проявився «в кількох часткових сходках у студентських квартирах, а також в університеті», де вони обговорювали питання свого становища²⁵.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 828, од. зб. 216, арк. 52—54.

¹⁹ Історія Одеського університету за 100 років, стор. 51.

²⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 829, од. зб. 237, арк. 14—15.

²¹ Історія Київського університету, стор. 44.

²² ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, 1879 р., од. зб. 1256, арк. 3.

²³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 263, оп. 1, од. зб. 16, арк. 141; С. С. Симонов. Назв. праця, стор. 12—13.

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 263, оп. 1, од. зб. 17, арк. 10.

²⁵ А. К. Волощенко. Назв. праця, стор. 86.

У жовтні 1880 р. відбулося заворушення серед студентів Харкова, яке почалося 8 числа під впливом одержаних відомостей про петицію, складену московськими студентами на ім'я міністра народної освіти, а також одержаного від київських студентів прохання підтримати їх ²⁶. Нарешті 20 жовтня відбулася велика сходка під головуванням П. Волгіна. Учасники її обговорили текст петиції, складеної у вигляді доповідної записки на ім'я ректора.

В цій записці студенти, пов'язавши питання про представницьку участь у виробленні законопроектів з питанням про необхідність надання студентству «корпоративних» прав, виклали свої вимоги, сформульовані в 12 пунктах. Вони вимагали для себе дозволу подавати колективні заяви про власні потреби, збирати сходки для обговорення і вирішення своїх справ, організовувати корпорації, видавати студентський друкований орган під наглядом одного з професорів, вибраного Радою університету, організовувати каси, читальні й бібліотеки, бюро пошуку роботи, кухмістерської, спільних квартир, влаштовувати концерти, спектаклі та інші публічні виступи, обирати власний суд честі, бути членами різних товариств поза університетом, Раді університету регулювати всі сутички студентів із зовнішньою адміністрацією та ін. Вимоги цієї петиції, звичайно, не були задоволені.

У середині жовтня 1880 р. відбулися також сходки в Новоросійському університеті. «Одержавши звістку про московську петицію,— писав невідомий з Одеси товаришам у Москву,— заворушився і наш мурашник. Ні я, ні Дорошевський, ні інші «старі горобці» не пізнаємо наших. Після трьох сходок під моїм головуванням у петиції виявилось 250* підписів (а у нас всього 325 студентів). Кількість підписів небувала. Ось що означає час, коли дух в університеті змінився». 15 жовтня студентські представники подали ректорові університету петицію на ім'я міністра освіти. Ректор відмовився прийняти її. Тоді студенти почали наполягати на тому, щоб про їх «незаконний» вчинок повідомили міністрові освіти, і як доказ, додали петицію. На це ректор погодився. На початку своєї вимоги, під якою стояло 240 підписів, студенти зазначали, що і без того важкі умови, в яких живе і навчається університетська молодь, стали ще гіршими через втручання адміністративних властей у внутрішнє життя університетів. Далі йшли домагання, сформульовані в семи пунктах. Наприкінці петиції студенти просили міністра освіти поклопотатися про полегшення долі і повернення в університет тих, хто потерпів, борючись за права, яких вони й самі добиваються ²⁷.

Як свідчить донесення попечителя Київського учбового округу генерал-губернаторові ²⁸, в Київському університеті весь час відчувався неспокій серед студентів, підтримуваний звістками про заворушення московських студентів та надіями на «скорі одержання відповіді на доповідну записку про дарування їм пільг». Все це вилилося у незвичайний протест. 12 грудня 1880 р. майже 150 студентів зібралися в збірному залі, де після дебатів, що тривали близько години, вибрали «делегатів», які, з'явившись на квартиру доцента Піхна, висловили йому незадоволення реакційним спрямуванням газети «Києвлянин» (Піхно був її редактором) і запропонували не надсилати її в студентський лекторій.

²⁶ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 1191, оп. 2, од. зб. 200, арк. 1—2, 4—7, 8—12.

* Їх було 240.

²⁷ Одеський обласний державний архів (далі — ООДА), ф. 5, оп. 1, од. зб. 52, арк. 126, 129, 134—135.

²⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 830, од. зб. 423, арк. 1—2; А. К. Волощенко. Назв. праця, стор. 86.

У 1881 р. серед студентів вищих учбових закладів України не було майже жодного відкритого виступу, якщо не брати до уваги тривалі «безпорядки», що виникли в Новоросійському університеті з приводу негативної рецензії професора Патлаєвського на уже схвалену професором О. С. Посниковим дисертацію одного студента, оскільки, на думку першого, «автор твору проникнутий соціально-комуністичними ідеями, які, очевидно, поділяє і Посников»²⁹.

Після цієї історії напружені відносини між консервативно і прогресивно настроєними професорами Новоросійського університету ще загострилися й призвели до того, що І. І. Мечніков вирішив залишити університет. Студенти виступили на його захист. 15 травня 1882 р. вони передали ректорові колективного листа за 95 підписами, в якому, зокрема, запропонували йому відмовитися від ректорства. Багато з них за це було виключено з університету. На знак солідарності з Мечніковим університет покинули прогресивно настроєні професори О. С. Посников і В. В. Преображенський³⁰.

У січні 1882 р. відбулося заворушення в Харківському університеті, викликане зіткненням радикально настроєних студентів Подольського, Мануйлова і Самецького з публіцистом Говорухою-Отроком (колишнім учасником народницького руху), що виникло «на ґрунті різних соціально-політичних розходжень»³¹. Воно закінчилося виключенням Подольського і Мануйлова з університету.

Бурхливі сходи студентів Київського університету відбулися аж у середині листопада 1882 р.³² 13 листопада проректора університету повідомили, що в Київ приїхали посланці від студентів Казані й Петербурга з метою викликати заворушення серед студентства. Щоб запобігти виступові, з наказу ректора було зроблене попередження, в якому вимагалось не порушувати спокій і порядок. Нехтуючи попередженням, частина студентів 15 листопада прийшли на сходку, яка тривала близько години. Наступного дня зібралося майже 300 студентів. Вони хотіли висловити свою солідарність з виступами студентів Казанського і Петербурзького університетів і протест проти вжитих засобів для їх «заспокоєння». Крім того, студенти засудили дії ректора і більшості професорської колегії свого університету. Суть цього осуду яскраво викладено в гектографованій відозві «Русскому обществу от студентов университета св. Владимира»³³. Передусім, у ньому висловлювалось обурення з приводу того, що багато професорів забувши свої святі обов'язки заради егоїстичної мети, перетворили «храм науки й істини в храм служіння мамоні», що вони виявляють абсолютний індеферентизм щодо студентських та громадських інтересів і прагнуть виключно до наживи. Разом з тим, заявлялось, що сказане вище не стосується тих небагатих професорів, які заслуговують на повагу завдяки своєму сумлінному ставленню до науки та інтересів студентів, а також засвідчили своє повне визнання принципу університетського самоуправління. Далі у відозві ректорові університету пропонувалося подати у відставку і залишити посаду голови в «Товаристві допомоги незабезпеченим студентам». Ця вимога була викликана тим, що ректор виступав на засіданнях товариства з промовами, які свідчили, що він «не тільки не співчуває студентам, які не мають достат-

²⁹ ООДА, ф. 5, оп. 1, од. зб. 278, арк. 200.

³⁰ О. Юрженко, З. Першина, Г. В'язовський. Назв. праця, стор. 41.

³¹ Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), стор. 232.

³² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 832, од. зб. 362, арк. 7, 19, 26—33; Історія Київського університету, стор. 268.

³³ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 143, од. зб. 162732, арк. 719—720.

ніх засобів, а навіть вважає великим злом для університету наповнення його синами дяків, селян та ін.».

Заворушення в університеті набрали такого гострого характеру, що міністр народної освіти Делянов зажадав вжити негайних заходів для їх припинення. Попечитель Київського учбового округу 17 листопада викликав поліцію і військо. Студенти змушені були розійтися.

Наведені вище факти дають підстави стверджувати, що студентські заворушення на межі 70-х — 80-х роках XIX ст. — не поодинокі випадки, а організовані масові виступи, в яких брала участь значна частина прогресивного студентства. Для виникнення того чи іншого конкретного виступу були різні причини, але в основі більшості їх лежало незадоволення студентської молоді (особливо різночинців) реакційною політикою царизму в галузі вищої освіти, разом з тим і тогочасними суспільними порядками, що обумовлювали його.

Студентський рух, хоч і мав здебільшого академічний характер, сприяв формуванню у молодого покоління прогресивних суспільно-політичних переконань. Проте радикально настроєні студенти намагалися внести у нього елементи протесту проти самодержавства, про що свідчать, зокрема, відозви і петиції з вимогами академічних свобод.

Рух студентів українських вищих учбових закладів Росії та України тісно переплітався. Під час заворушень виявилась солідарність студентства, прагнення координувати свої дії, організаційно оформляти свої зв'язки.

Студентський рух був тісно пов'язаний з революційно-народницьким рухом: перший розширював базу для другого, а другий сприяв виходові першого за рамки вимоги академічних свобод. Чимало активних учасників студентських виступів стали відомими членами народницьких гуртків. Студентський рух був складовою частиною суспільно-визвольного руху, а також важливим чинником другої революційної ситуації в Росії і на Україні.

ФОРМУВАННЯ І КРАХ ДЕРЖАВНО-МОНОПОЛІСТИЧНОГО КАПІТАЛІЗМУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

В. А. ЗАГОРУЙКО

Проблема виникнення, розвитку і краху імперіалізму в Росії вже має певну історіографію, хоч і не знайшла повного розкриття.

Виходячи з лєнінської теорії виникнення імперіалізму, як останньої, вищої стадії розвитку капіталізму, базуючись на цій теорії, радянські дослідники розкрили в основному процес монополізації народного господарства, зокрема П. І. Лященко в «Истории народного хозяйства СССР», т. II, Я. І. Лівшін в праці «Монополии в экономике России». Процеси формування капіталістичної формації знайшли відображення в працях О. П. Погребіньського «Государственно-монополистический капитализм в России» і К. М. Тарнавського «Формирование государственно-монополистического капитализма в годы первой мировой войны». Багатий матеріал, що характеризує процес монополізації металургійної промисловості Півдня Росії, міститься в монографії А. Л. Цукерника «Синдикат «Продамет». История основных монополистических объединений в текстильной промышленности» висвітлена в монографії В. Я. Лаверичева «Монополистический капитал текстильной про-

мышленности России (1900—1917)» та ін. В першій половині 60-х років вийшов кількома виданнями підручник для вузів і посібник для вчителів Є. Д. Черменського «История СССР. Период империализма (90 гг. XIX — март 1917 г.)».

Проблема формування й розвитку монополістичного капіталізму привернула увагу й українських радянських істориків. Так, питання концентрації робітничого класу висвітлені в монографії Ф. Є. Лося «Робітничий клас України в 1907—1913 роках». Оpubліковані ґрунтовні статті І. В. Фоліушевського «Тресты в промышленности дореволюционной Украины», П. Ф. Шацілло «Формирование финансового капитала в судостроительной промышленности Юга России», С. Й. Аппатова «Проникнення американського капіталу в економіку Півдня України» та ін.

В загальних історичних працях питання про розвиток фінансово монополістичного капіталу на Україні і державно-монополістичного капіталізму спеціально не висвітлювалося стосовно Півдня України.

Такий великий центр фінансово-монополістичного капіталу, який була свого часу Одеса, змальовується, частіше, як дрібнобуржуазне місто, де нібито панували маклери — «королі повітря». Кожен, хто торкався Одеси, немов би остерігався, щоб не протиставити її Донбасу чи Києву. Між тим, Одеса в період імперіалізму була чималим економічним центром фінансово-монополістичного капіталу на Україні.

Багатий матеріал, який ще майже не використаний істориками зосереджений в органі Одеського союзу фабрикантів і заводчиків журналі «Торговопромышленный юг» (1906—1917 рр.), в «Трудах съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района», різних звітах і протоколах конференцій капіталістів, довідкових книгах і в буржуазній пресі й насамперед в газетах «Южная мысль», «Одесский листок» та ін.

Розробляючи цей матеріал, критично використовуючи фактичні дані, автор робить спробу визначити хоча б контури формування, розвитку і краху державно-монополістичного капіталізму на Півдні України.

З перших днів світової війни 1914—1918 рр. російська буржуазія заявила себе претендентом на керівництво мобілізацією всього воєнного економічного потенціалу тилу. Відразу ж були створені союзи земств і міст («Земгор»), а в травні 1915 р. — Центральний воєнно-промисловий комітет і районні комітети в провінціях.

Росія була поділена на 12 економічних районів, у кожному з яких діяла, організована за принципом «особливих нарад», «Районна заводська нарада». На Україні склалося 4 економічні райони — Київський, Катеринославський, Харківський та Одеський¹, до якого входили Херсонська, Таврійська, Подільська та Бессарабська губернії.

Посилений розвиток капіталізму на півдні України спричинив велику концентрацію робітників у Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Херсоні та ряді інших міст. Херсонська губернія займала щодо цього перше місце на Україні, за нею йшли — Київська, Катеринославська (без Донбасу) й Харківська². С. К. Мельник пише, що в 1917 р. на 22 промислових підприємствах з кількістю понад 500 робітників працювало загалом 47 813 чол., тобто 52,7% всіх робітників Півдня України. Висока концентрація виробництва і робітничого класу була на суднобудівних (35,2%) та металообробних (40,3%) об'єктах³. Це засвідчують і дослі-

¹ Экономическое положение России накануне Великой Октябрьской социалистической революции, ч. II, М. — Л., 1957, стор. 18.

² Ф. Є. Лось. Робітничий клас України в 1907—1913 роках, К., 1962, стор. 32—33.

³ С. К. Мельник. Перемога Радянської влади на Півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.), К., 1966, стор. 16.

дження В. Ф. Майстренка, який називає акціонерні товариства «І. І. Ген», «Белліно-Фендріх», «Анатра», три цукрові заводи, залізничні майстерні та ін.⁴

1906 р. в Одесі відбувся з'їзд промисловців Херсонської, Подільської, Таврійської та Бессарабської губерній, який створив свій постійний орган «Раду з'їздів промисловців півдня Росії» та «Одеське товариство фабрикантів і заводчиків». У Києві, Харкові, Катеринославі такі товариства виникають лише після Лютневої революції⁵.

«Одеське товариство фабрикантів і заводчиків» об'єднало 1100 товариств і самостійних капіталістів⁶. На чолі його стала п'ятірка акціонерних компаній. Це, насамперед, «Російське товариство пароплавства і торгівлі» (РОПІТ), яке мало 54 агентства за кордоном, 42 пароплави, майстерні та доки. Займалося розробкою кам'яного вугілля в шахтах Донбасу і постачало антрацит у чорноморські, азовські й навіть у закордонні порти. В цю п'ятірку також входили акціонерні товариства «Руссуд», «Джон Грієвс і К^о» в Бердянську, «Р. і Г. Ельворті» в Єлисаветграді та Криворізьке залізорудне. Директори товариств складали «Раду з'їздів представників промисловості й торгівлі Півдня», яка стала верховним органом «Одеського товариства фабрикантів і заводчиків». У його правління входили представники обох товариств рафінадних заводів м. Одеси, «Анонімного товариства хімічних і маслобобних заводів», акціонерного «І. І. Ген» та ін.

«Одеське товариство фабрикантів і заводчиків» створило: експортну організацію «Восток», Одеське відділення Російсько-англійської торгової палати, товариство для нагляду за паровими котлами, довідкову контору про кредитоспроможність, товариство страхування від неплатежів⁷. Це був, по суті, найбільший на Україні синдикат.

1908 р. створюється «Товариство судновласників Чорноморського й Азовського морів». Разом з іншими воно об'єднувало такі акціонерні товариства, як «РОПІТ», «Російське товариство комерційного пароплавства «Океан» та «Російсько-Дунайське» (Херсон), «Азовсько-Чорноморське» пароплавство (Таганрог), «Донецький річковий комітет», «Російське товариство вивізної торгівлі» (Ростов-на-Дону), більше двадцяти приватних пароплавств (Фальц-Фейна, Річера, Шполянського, Розенштейна, Рабиновича і т. п.)⁸. В. І. Ленін розцінював подібні з'їзди і союзи як прошарки найбільшої буржуазії. «Ясно,— писав він,— що мова йде саме про організації великого капіталу і навіть, вірніше, найбільшого»⁹.

З початку 900-х років у Росії виникають специфічні форми монопольного об'єднання — синдикати. Більша частина їх крилася під вибіскою торгових акціонерних товариств і фірм. У 1914 р. в Одесі було більше 320 «торгових домів»¹⁰.

Свої справи синдикати вершили в глибокій таємниці. Існував, на-

⁴ В. Ф. Майстренко. Промышленность Одессы накануне Великой Октябрьской социалистической революции и национализации ее с установлением Советской власти.— Вопросы конкретной экономики, вып. I, К., 1964, стор. 119.

⁵ Нарождение промышленных организаций.— «Пролетар», 29 червня 1917 р.

⁶ Р. Общественная организация промышленности Одесского района.— «Торгово-промышленный Юг», 1912, № 7, стор. 37.

⁷ Там же, стор. 38—40.

⁸ Труды съезда судовладельцев Черноморско-Азовского района, Одесса, 1908: (I съезд); 1910 (II съезд); 1912 (III съезд); 1915 (IV съезд).

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 39.

¹⁰ Вся торгово-промышленная Одесса.— Адресно-справочная книга на 1914 год. Одесса, 1914, стор. 517—527.

приклад, прихований соляний синдикат, що об'єднував майже всіх солепромисловців півдня Росії. Синдикат джутових фабрик централізував продаж виробів 12-ти підприємств України, в тому числі й Одеської фабрики. На початку війни в харчовій промисловості було створено синдикат консервних фабрик, який збував продукцію 16-ти підприємств і метою якого було усунення конкуренції при поставках у казну та утримування високих цін на ринку¹¹.

1902 р. виник цукровий синдикат, два акціонерних товариства якого (Олександрівське й Степанівське) базувалися в Одесі. Про його існування в Росії стало відомо лише через 7 років з книги, виданої в Німеччині¹². Базою «Олександрівського акціонерного товариства» став організований ще в 1874 р. цукрово-рафінадний завод продуктивністю в 2,4 млн. пудів за сезон. В товариство входили ще 5 таких підприємств, продукція яких перероблялася на Одеському й Лебединському заводах¹³. Другий за величиною рафінадний завод в Одесі (продуктивністю в 2 млн. пудів) входив у «Степанівське акціонерне товариство» з такою ж приблизно сіткою заводів. У 1904 р. банкір Гопнер відкрив третій цукрово-рафінадний завод, акції якого розійшлися по всій Україні.

Царський уряд ревно оберігав інтереси цукрозаводчиків, різними заходами забезпечував їм неухильне зростання прибутків. В. І. Ленін підкреслював, що «цукровий синдикат показує нам наочно переростання монополістичного капіталізму в державно-монополістичний капіталізм»¹⁴.

Багато підприємств Одеського економічного району входило до все-російських синдикатів «Продамет», «Кровля» та ін. Але не всі монополії обмежувалися об'єднаннями синдикатного типу. Десятиріччя, що передувало війні, характеризувалося, по-перше, ростом банківського капіталу і біржової справи, по-друге, зрощуванням банкового й промислового капіталу, по-третє, проникненням іноземного капіталу.

Для торгівлі півдня України й, перш за все, Одеси був властивий ранній розвиток такої посередницької форми, як товарна біржа. В Одесі вона виникла в 1796 р.— через 93 роки після утворення Петербурзької та на 20 років раніше за Варшавську, 40 — Московську та 70 — Київську. І якщо в 1865 р., як писав Ф. Енгельс, «...біржа була ще *дургорядним* елементом в капіталістичній системі», то з розвитком капіталізму «...стає найвидатнішою представницею капіталістичного виробництва»¹⁵.

Біржова торгівля в Одесі, замінюючи ярмаркову, що існувала в багатьох містах України, на відміну від неї була переважно спекулятивною і використовувала щоденні коливання цін. Одеській біржі належала значна роль в організації експортних операцій — особливо хлібом і цукром. Її керівництво складали великі капіталісти. Діяльність біржового комітету не розголошувалася. Навіть буржуазна преса не могла проникнути в її таємниці. В роботі біржових органів брали участь також великі банки, страхові товариства, «Одеське товари-

¹¹ Г. А. Длхтяр. Внутренняя торговля в дореволюционной России, М., 1960, стор. 125, 112, 102.

¹² Die russische Zuckerindustrie, Leipzig, 1908.

¹³ И. В. Фолюшевский. Тресты в промышленности дореволюционной Украины.— Труды Харьковского института инженеров железнодорожного транспорта им. С. М. Кирова, вып. 37, Харьков, 1960, стор. 85.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 322.

¹⁵ Ф. Енгельс. Додатки до третього тома «Капітала».— К. Маркс. Капітал, т. 3, 1952, стор. 913.

ство фабрикантів і заводчиків», товариство судновласників і т. п. Одеська біржа була не тільки товарною, але й фондовою. Тут продавали акції та інші цінні папери. Весь банк купила група фінансистів Гессена і Демкіна, що заснувала великий пароплавний концерн. Банки відігравали тоді особливо велику роль в економічному житті країни і, зокрема, Одеського економічного району. Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін писав, що вони — «...центри сучасного господарського життя, головні нервові вузли всієї капіталістичної системи народного господарства»¹⁶.

В Одесі банки росли дуже швидко. Якщо до 1900 р. їх було тільки 6, то на 1914 рік — уже 24¹⁷. З них — 7 товариств взаємного кредиту. Але, крім того, було 40 страхових товариств і кілька банкірських контор. На початок війни в Росії склалися дві могутні банківські групи: одну очолював Російсько-Азіатський, другу — Петербурзький міжнародний банк¹⁸. Обидва вони мали відділення в Одесі, де останній заправляв провідними галузями металургійної та суднобудівної промисловості України¹⁹. Тісні контакти банків з промисловими монополіями підкріплювалися зв'язками з державним апаратом. Часто практикувалися підкупи чиновників і впливових парламентаріїв. До цього особливо вдавався Міжнародний банк.

Історія суднобудівних заводів на півдні України є класичним прикладом створення фінансовим капіталом великих підприємств з повною залежністю від банків і зрощення тих і других з державним апаратом. Однак у Росії були випадки створення фінансово-капіталістичних груп самими фабрикантами, що підкорили собі банки типу німецького концерну «Стіннес». На Україні було дві такі монополії. Група Ярошенка в цукровій промисловості, що заволоділа Київським комерційним банком, і група Гессена й Дьомкіна в Одесі, яка в 1916 р. купила Одеський купецький банк з капіталом в 3 млн. крб., створила великий пароплавний концерн, що об'єднав транспортні й пароплавні товариства Росії, за виключенням Балтійського і Білого морів. Сюди входили товариства «Океан», яке об'єднувало морське і річкове пароплавання на Далекому Сході, по Середземному, Чорному й Каспійському морях, по Волзі та інших річках, що охопило торгівлю нафтопродуктами й сіллю, а також товариства «Кавказ и Меркурий», «Русь», «Восток» та ін.²⁰

Розвиток суднобудівної промисловості на півдні України і створення вищого монополістичного об'єднання пароплавного концерну говорять про те, що в цій галузі промисловості вітчизняні монополісти були на висоті. «Одеське товариство фабрикантів і заводчиків» та Всеросійський з'їзд представників промисловості задовго до війни звернулися до уряду з проханням, щоб до будівництва військових кораблів «не були залучені іноземні заводи, а лише... вітчизняні». Рада міністрів прийняла цю пропозицію, за що Столпінський отримав від Ради з'їздів телеграму з «глибокою вдячністю»²¹.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 297.

¹⁷ Міські селища УСРР. Збірник стат-економічних відомостей. Харків, 1929, стор. 124.

¹⁸ Е. Д. Черменский. Назв. праця, стор. 363.

¹⁹ В. И. Бовыкин. Из истории сращивания банков с промышленностью в России. — Вестник Московского университета. Серия IX, История, 1966, № 1, стор. 50—68.

²⁰ И. Ф. Гиндин. Банки и промышленность в России до 1917 г., М., 1927, стор. 33—34, 125—269.

²¹ К. Ф. Шацкило. Иностраный капитал и военно-морская программа России накануне первой мировой войны. — «Исторические записки», 1961, № 69, стор. 76.

Однак царська Росія, зв'язана боргами з іноземними капіталістами, змушена була рахуватися з їх вимогами. Яскравою ілюстрацією цього служить становище в Одеському економічному районі. Так, 70% акцій Єлисаветградського машинобудівного і чавуноливарного заводу В. Яскульського належало німецьким капіталістам, 97% акцій товариства братів Ельворті — англійцям²². В Одесі на початок 900-х років було зареєстровано 27 акціонерних товариств і компаній іноземного походження. Багато з них мали свої правління в Парижі, Лондоні, Брюсселі та Нью-Йорку²³. Вони домовлялися між собою про сфери вкладання капіталів. Німецькі капіталісти Рестель, Белліно-Фендріх, Ген заволоділи машинобудівними підприємствами, Сенцебахер і Арпс — пивоварними... Бельгійське анонімне товариство захопило залізницю, англійське — водопровід²⁴.

Іноземні капіталісти, нарівні з російськими та українськими, використовували протекціоністську митну політику, а також щедрі привілеї та премії, що їх роздавав царизм. В. І. Ленін вказував, що «...в Росії з особливою силою позначається реакційність протекціонізму, який затримує економічний розвиток країни, служить інтересам не всього класу буржуазії, а лише купці олігархів-тузів, — бо свобода торгівлі означає прискорення того процесу, який несе засоби визволення від капіталізму»²⁵.

В «Одеському товаристві фабрикантів і заводчиків» перемогла вільна торгівля. На кожному з'їзді та в періодичній пресі ще задовго до війни велася пропаганда створення вільних гаваней в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Ізмаїлі й Рені²⁶. Голова товариства С. Соколовський* проголосив: «Весь південь, весь Чорноморсько-Азовський район є тепер не тільки житницею Європи — в ньому майбутнє всієї російської промисловості...»²⁷

У зв'язку з війною велика кількість заводів, що почали працювати на армію, об'єдналася з державою, яка розподіляла замовлення, постачала сировину й високо оплачувала готову продукцію. Це давало великі прибутки. Широкий розмах воєнного виробництва потребував відповідної кількості металу. Самі монополії, щоб не допустити зниження цін, затримували зростання випуску продукції металургійних заводів. Так, за рішенням «Продамету», в Одесі на початку війни було закрито завод Шполянського, причому його власникам синдикат продовжував виплачувати прибутки. Створюючи штучний «металевий голод», монополістичний капітал свідомо породжував розруху в господарстві країни. Слідом за металевою настала паливна криза, що поставила в критичне становище всю промисловість. Органи державно-капіталістичного регулювання неспроможні були створити в Росії злагожене господарство і врятувати його від криз, загального економічного розпаду, характерного для останнього періоду війни. В 1917 р., після повалення самодержавства і приходу до влади Тимчасового уряду, вплив капіталістичного монополізму на державні органи ще більше по-

²² И. В. Фолюшевский. Иностранный капитал в промышленности дореволюционной Украины. — Сборник научных работ кафедр политической экономии вузов г. Харькова. Вып. I, Харьков, 1960, стор. 207.

²³ Отчет Одесского комитета торговли и мануфактуры за 1899 г., Одесса, 1900, стор. 200—201.

²⁴ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 142, арк. 11.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 397—398.

²⁶ Труды съездов судовладельцев Черноморско-Азовского района. Одесса, 1910 (III съезд), 1912 (III съезд), 1915 (IV съезд).

* Політику великих монополій, виразником якої був Соколовський, опозиція називала «пан-саулізмом».

²⁷ Ар. Константинополь и Одесса. — «Одесские новости», 8 березня 1915 р.

силься. Щоб зберегти надприбутки капіталістам, буржуазний уряд так і не декретував 8-годинного робочого дня²⁸.

Фінансова верхівка, підтримувана імперіалістичними державами, в останній період існування Тимчасового уряду мобілізувала всі сили реакції для здійснення в країні державного перевороту й створення контрреволюційної генеральської диктатури. Коли ж їм не пощастило це зробити в Петрограді та Москві, всі зусилля були спрямовані на окраїни, в тому числі й на Одесу, яка була тоді цитаделлю монополістичного капіталізму на Україні*.

Та все відбулося за законами розвитку й занепаду імперіалізму, визначеними В. І. Леніним: **«Високий ступінь розвитку капіталізму, вже досягнений у банківій справі і в трестованих галузях промисловості, з одного боку, а з другого боку, розруха, яка створена імперіалістською війною і звідусіль викликає вимогу державного і громадського контролю за виробництвом та розподілом найважливіших продуктів, спонукає партію вимагати націоналізації банків, синдикатів (трестів) і т. п.»**²⁹

Історія блискуче підтвердила ленінську теорію економічного й політичного розвитку суспільства на останній стадії капіталізму, ленінське положення про те, що державно-монополістичний капіталізм є цілковитою матеріальною підготовкою соціалізму, переддвер'ям його, що між ним і соціалізмом уже *«ніяких проміжних щаблів нема»*³⁰.

Одеський економічний район був краєм розвинутого фінансового капіталу, що стало відображенням загального високого рівня розвитку капіталізму в Росії. А без останнього, як зазначав В. І. Ленін, була б неможливою перемога Жовтневої соціалістичної революції.

²⁸ П. В. Волобуєв. Политика Временного правительства в рабочем вопросе.— «Исторические записки», 1963, т. 43, стор. 151.

* На службу українським буржуазним націоналістам перейшов у 1918 р. і Саул Соколовський, який став міністром фінансів УНР. За часів гетьманщини він повернувся в Одесу і намагався перетворити Одеське товариство фабрикантів і заводчиків у регулюючий економічний орган.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 427.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 324.

ПРО ОСНОВНІ ЕТАПИ І ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОГО ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ СРСР І РУМУНІЄЮ (1948—1970 рр.)

С. Ю. БОДЯН

У братній сім'ї соціалістичних країн успішно розвивається Соціалістична Республіка Румунія. Під керівництвом Комуністичної партії, в тісному співробітництві й при активній допомозі країн світової системи соціалізму, і перш за все Радянського Союзу, румунський народ досяг значних успіхів у розвитку народного господарства, науки і культури, підвищенні життєвого рівня трудящих.

В радянсько-румунському економічному й науково-технічному співробітництві можна виділити три етапи.

Перший етап починається з 1945 р., тобто з моменту приходу до влади в країні першого демократичного уряду на чолі з Петру Гроза і до підписання в 1948 р. Договору про дружбу, співробітництво і взає-

модопомогу між СРСР і Румунією. Ці хронологічні рамки не включають початку зв'язків між країнами на ранньому етапі становлення нової Румунії¹.

Незважаючи на викликані війною величезні господарські труднощі, Радянський Союз подав значну матеріальну допомогу братній країні в подоланні наслідків післявоєнної розрухи й засухи: в 1945—1946 рр. у Румунію з СРСР надійшло 370 тис. т пшениці і кукурудзи², а також 60 тис. т зерна³ для продовольчих потреб і посіву. Для успішного проведення посівної кампанії всі раніше вивезені з Радянського Союзу трактори та інша сільськогосподарська техніка були залишені в країні⁴. Крім того, командування Радянських військ в Румунії виділило для потреб місцевого населення 21 тис. т картоплі тощо.

В 1948—1950 рр. у СРР завершився період відбудови народного господарства й переходу економіки країни до планового розвитку. Економічні зв'язки СРСР з Соціалістичною Республікою Румунією набувають більш вираженої організаційної двосторонньої основи. 20 лютого 1947 р. між Радянським Союзом і Румунією була підписана угода про торгівлю і судноплавство та про торгівлю й платежі, згідно з якою Радянська країна надала Румунії кредит на суму 10 млн. доларів (із розрахунку 3% на рік) для фінансування румунського імпорту з СРСР. Слід відмітити, що до того часу Румунія ніколи не одержувала кредитів на таких пільгових умовах. Сума товарних поставок з Радянського Союзу в 1947 р. дорівнювала 25 млн. доларів, з яких 68% було витрачено на купівлю промислової сировини, 9% — напівфабрикатів і 23% — готових виробів⁵. Це сприяло налагодженню виробничої діяльності промислових підприємств, розширенню їх потужностей. Поставки вугілля, залізної руди, коксу, бавовни та інших видів сировини дали можливість завантажити близько 70—90% виробничих потужностей металургії і 65—85% текстильних підприємств Румунії сприяли скороченню безробіття і поліпшенню умов життя трудящих країни⁶.

Важливу роль у відбудові й розвитку економіки республіки відіграли змішані радянсько-румунські товариства, створені згідно з угодою від 8 травня 1945 р. «Чудово в цих товариствах,— зазначав колишній Перший секретар ЦК Румунської робітничої партії Георгіу-Деж,— не тільки сприяння капіталом, технічним устаткуванням і сировиною..., але й те, що очолюють ці товариства радянські спеціалісти, технічні працівники, які перетворюють їх у вогнища по розповсюдженню передового досвіду соціалістичної організації праці»⁷.

Подією величезного значення в житті румунського народу було підписання 4 лютого 1948 р. Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і Румунією, який повністю відповідав національному суверенітету республіки і захисту соціалістичного ладу.

¹ Деякі дослідники вважають, що економічні зв'язки між СРСР і СРР почалися з моменту виходу Румунії із антирадянського блоку (див. І. П. Олейник. Развитие промышленности Румынии в условиях народно-демократического строя, М., 1959, стор. 153). Інші ж стверджують, що економічне співробітництво почалося «разу ж після визволення Румунії» (див. А. Меркулов. Румыния на пути строительства экономических основ социализма, М., 1954, стор. 35).

² І. П. Олейник. Назв. праця, стор. 156.

³ В. А. Карра. Строительство социалистической экономики в Румынской Народной Республике, М., 1953, стор. 85.

⁴ С. М. Пархомчук. Народження нової Румунії, К., 1961, стор. 233.

⁵ "Probleme economice", 1955, № 8, стор. 15.

⁶ І. П. Олейник. Победа социализма в Румынии, М., 1962, стор. 75.

⁷ G. h. G. h. e o r g h i u - D e j. Articole si cuvintări, 1955—1959, București, 1961, стор. 73.

Договір не тільки створив нові перспективи і можливості для співробітництва між країнами, але й відкрив шляхи для його всебічного розширення.

Наступний етап економічного співробітництва між Радянським Союзом і Румунією охоплює період з 1949 по 1960 рр., початок якого пов'язаний з створенням РЕВ й участю Румунії в її діяльності. Завершився він у кінці 50-х — на початку 60-х років, коли VIII з'їзд РКП, який відбувся в 1960 р., констатував створення в країні основ соціалізму. Особливістю цього етапу було й те, що він збігся з початком індустріалізації Румунії, на здійснення якої була спрямована вся економічна діяльність румунської держави.

Для радянсько-румунського економічного співробітництва цього періоду характерне якісне зростання товарообміну, збільшення розмірів поставок з СРСР комплектного устаткування для найважливіших промислових будов, й особливо важкої індустрії. Протягом 1950—1955 рр. наша країна надіслала устаткування для 4 теплових і однієї гідроелектростанцій, 2 доменних (об'єм 450 і 700 м³) та 3 мартепівських печей, 2 електропечей, коксохімічного заводу, агломераційної фабрики та 14 флатаційних установок для руди⁸. Крім того, в СРР було надіслане комплектне устаткування для нафтопереробних підприємств, тракторного заводу в м. Брашові й підшипникового — в м. Бирладі та ряду хімічних заводів⁹.

На початку 1960 р. 10 із 20 збудованих у Румунії ГЕС, і серед них ім. В. І. Леніна та ім. Г. Георгіу-Деж, ТЕЦ у м. Крайові і Лудуші та ін., а також ряд нових нафтопереробних заводів, у тому числі й найбільший в Південно-Східній Європі — в м. Борзешті, були укомплектовані радянським устаткуванням¹⁰. В цілому ж із 120 великих і середніх підприємств, збудованих у республіці за період з 1949 по 1959 рр., 56 були повністю обладнані радянськими верстатами і машинами¹¹.

Другою важливою рисою цього етапу було істотне розширення науково-технічного співробітництва, перетворення його в одну з найважливіших форм зовнішньоекономічних зв'язків між СРСР і СРР. Перша угода про науково-технічне співробітництво була підписана 17 лютого 1950 р., згідно з якою Румунія протягом 1950—1957 рр. одержала від Радянського Союзу 84 проекти для будівництва нових підприємств, більш як 280 комплектів технічної документації на виготовлення машин та устаткування¹², а з 1950 по 1959 рр. — 918 тем науково-технічної документації¹³. Особливо велике значення мало ознайомлення румунських спеціалістів, які приїздили до СРСР, з науковими й технічними досягненнями нашої країни. Вони вивчали передовий досвід на підприємствах і в науково-дослідних установах, а 104 кваліфіковані радянські спеціалісти виїздили до Румунії, де подали допомогу румунським друзям безпосередньо на місцях. В 1952—1957 рр. 2189 румунських юнаків і дівчат закінчили радянські вузи, а 261 аспіранту з СРР була присвоєна вчена ступінь кандидата наук. «Справа не тільки в тому, — підкреслював Г. Георгіу-Деж, — що ця допомога є макси-

⁸ И. П. Олейник. Развитие промышленности Румынии в условиях народно-демократического строя, стор. 159.

⁹ «Правда», 20 лютого 1953 р.

¹⁰ С. Д. Сергеев. Экономическое сотрудничество и взаимопомощь стран социалистического лагеря, М., 1959, стор. 99.

¹¹ З. Мирский. Румыния наших дней, М., 1959, стор. 105—106.

¹² С. Д. Сергеев. Назв. праця, стор. 137.

¹³ И. П. Олейник. Назв. праця, стор. 167.

мально дешевою й технічно першокласною, а насамперед в тому, що в основі співробітництва Радянського Союзу і країн народної демократії лежить шире бажання допомогти один одному досягти спільного економічного піднесення»¹⁴.

Третій етап радянсько-румунського економічного й науково-технічного співробітництва охоплює період з 1960 по 1970 рр. Під час його розгляду необхідно врахувати ряд суттєвих моментів. По-перше, за ці роки в економічному розвитку соціалістичних країн — членів РЕВ відбулися значні зрушення в бік вирівнювання рівней їх економічного розвитку, що обумовило також і деякі зміни в характері і механізмі співробітництва між ними. Якщо раніше економічні зв'язки між СРСР і Румунією мали характер допомоги Радянської країни з метою розвитку продуктивних сил СРР, то на даному етапі досягнутий рівень економічного розвитку Румунії дав їй можливість здійснювати взаємовигідну участь у співробітництві, економічні зв'язки між ними стають більш ефективними. По-друге, для даного етапу характерне даліше удосконалення співробітництва між соціалістичними країнами на багатосторонній основі в рамках РЕВ. Практика останніх років і особливо координація поточних і перспективних планів розвитку народного господарства країн-членів РЕВ підтвердили ефективність нових форм співробітництва. У протоколі підписаному 10 вересня 1970 р. представниками СРСР і СРР на 1971—1975 рр., передбачається дальший розвиток кооперування, спеціалізації виробництва і обміну різними видами товарів¹⁵.

Значного розвитку набуло виробничо-технічне кооперування: прийнято угоду про участь Радянського Союзу в будівництві ряду нових об'єктів чорної металургії¹⁶, хімічної, целюлозно-паперової та інших галузей промисловості¹⁷. Для ГЕС, яку Румунія збудувала разом з Югославією поблизу Залізних Воріт, СРСР надіслав необхідне устаткування й бере участь в освоєнні гідроагрегатів потужністю 175 мвт¹⁸. Досягнуто домовленості про спільне будівництво крупної гідротехнічної споруди на р. Прут у зоні Стінка — Костешті¹⁹.

З допомогою Радянського Союзу в Румунії споруджується перша в країні атомна електростанція, потужність якої 440 тис. кВт.

Важливою формою економічного співробітництва на сучасному етапі є також і зовнішня торгівля. В 1971—1975 рр. товарооборот між СРСР і СРР перевищить 5 млрд. крб. і становитиме на 35% більше, ніж у минулій п'ятирічці²⁰. За рахунок Радянського Союзу СРР задовольняє 70% своїх потреб у залізній руді і фосфорних добривах, на 80% — у феросплавах, більш як на 40% — у прокаті чорних металів, коксі, бавовні тощо. Однією з головних рис сучасної структури радянського експорту в СРР є розширення поставок машин і устаткування. В 1968 р. їх частка становила 28% проти 22% у 1960 р.²¹ За роки нинішньої п'ятирічки поставки машин і устаткування з СРСР в Румунію збільшаться на 50%²².

¹⁴ Георге Георгиу-Деж. Статті и речи, т. II, М., 1956, стор. 10—11.

¹⁵ «Правда», 12 вересня 1970 р.

¹⁶ «Правда», 6 липня 1970 р.

¹⁷ «Viata economica», 1 січня 1971 р.

¹⁸ «Проблемы мира и социализма», 1970, № 11, стор. 51.

¹⁹ «Известия», 5 липня 1970 р.; «Viata economica», 6 лютого 1970 р.

²⁰ «Правда», 12 вересня 1970 р.

²¹ «Внешняя торговля», 1969, № 8, стор. 15.

²² «Экономическая газета», № 4, січень 1971 р.

Безперервно розвиваються науково-технічні зв'язки між СРСР і Румунією. Якщо на 24-й сесії радянсько-румунської комісії по науково-технічному співробітництву (липень 1969 р.) для спільної розробки було представлено 270 тем²³, то вже на 25-й сесії, яка відбулася в грудні 1970 р., число тем перевищило 300²⁴.

Протягом 1948—1968 рр. Радянський Союз надіслав румунським друзям (у комплектах) 293 проекти на капітальне будівництво, 990 креслень машин і устаткування, а також 512 описів технологічних процесів²⁵.

Провідне місце серед союзних республік в економічному і науково-технічному співробітництві між нашою країною і Румунією займає Українська РСР. Вона брала участь в будівництві 15 промислових і господарських об'єктів у братній країні, серед них азотнотуковий завод у Крайові, мідеплавильний і електролізний заводи, а також завод по виробництву алюмінію і глинозему²⁶. Металурги Донецька для передачі передового досвіду їздили до Румунії, а румунські спеціалісти з глиноземного заводу приїздили до Запоріжжя набувати досвіду виплавки алюмінію.

Для досягнення найбільшої ефективності співробітництва всі країни — члени РЕВ, в тому числі СРСР і Румунія, взяли курс на використання нових форм і методів зв'язків між собою. Однією з таких форм було встановлення безпосередніх контактів між окремими міністерствами і відомствами на основі робочих планів, затверджених міжурядовою змішаною комісією по економічному співробітництву. В 1970 р. такі плани були розроблені в галузі будівництва, внутрішньої торгівлі і метрології²⁷. Ця форма співробітництва також широко використовувалась у взаємозв'язках між міністерствами і організаціями хімічної промисловості, нафтохімії, виробництва устаткування для хімічної, нафтової, енергетичної промисловості, металургії тощо²⁸.

Існують безпосередні контакти між проектними й науково-дослідними інститутами СРСР і Румунії, які розробляють спільні наукові дослідження. Так, наприклад, у металургії відповідні організації обох країн спільно працюють над темою: «Освоєння технології одержання різних марок сталі в конверторах з кислородним дуттям», а в галузі видобування й переробки нафти — «Геофізичні дослідження глибоких свердловин»²⁹.

На основі документації, одержаної з СРСР, в Румунії було організоване виробництво тракторів і комбайнів, вантажних автомобілів, різних марок верстатів, гідротурбін та електротехнічної апаратури. З допомогою Радянського Союзу в СРР спроектовано і збудовано 19 електростанцій загальною потужністю 3,7 млн. квт, з яких 13 — теплових і гідроенергетичних (їх потужність 1,5 млн. квт) — уже введені в дію. В 1970 р. ці електростанції виробили більше половини всієї електроенергії країни³⁰.

Про велике значення радянсько-румунського економічного співробітництва свідчать й інші показники. Так, наприклад, у 1969 р. питома вага промислової продукції, яку випустили збудовані з допомогою

²³ «Viata economică», № 6, 6 лютого 1970 р.

²⁴ «Проблемы мира и социализма», 1970, № 11, стор. 52.

²⁵ И. П. Олейник. Мировое социалистическое хозяйство, М., 1969, стор. 177.

²⁶ Проблемы развития экономики социалистических стран Европы, К., 1968: стор. 376.

²⁷ «Viata economică», № 6, 6 лютого 1970 р.

²⁸ «Viata economică», № 8, 18 лютого 1970 р.

²⁹ «Viata economică», № 6, 6 лютого 1970 р.

³⁰ «Известия», 4 лютого 1970 р.

СРСР підприємства Румунії, становила: виробництва труб — 30%, прокату — 25%, радіоприймачів — 30%, глинозему і синтетичного каучуку — 100%, переробки нафти — 30% ³¹. У Румунії було збудовано багато заводів та інших об'єктів всіх головних галузей промисловості країни.

З допомогою Радянського Союзу в Румунії створений науково-дослідний центр з питань ядерної фізики. СРСР збудував атомний реактор потужністю 22 тис. квт. і циклотрон. Румунія увійшла до числа країн, які використовують ядерну енергію в мирних цілях. Це ще раз вказує на зміцнення не тільки економічного і науково-технічного потенціалу СРР, але й на життєву силу соціалістичної співдружності країн — членів РЕВ, її інтернаціоналістський характер.

Сучасні проблеми побудови розвинутого соціалістичного суспільства в Соціалістичній Республіці Румунії та інших країнах соціалізму вирішуються в умовах розширення міжнародної соціалістичної інтеграції, в обстановці бурхливого розвитку науково-технічної революції. Ці проблеми будуть вирішуватися тим успішніше, чим глибше й різноманітніше соціалістичні країни співробітничатимуть у вирішенні економічних завдань для досягнення найбільшої ефективності в народному господарстві. Комуністична партія, Радянський уряд велику увагу приділяють питанням дальшого розширення економічного і науково-технічного співробітництва з усіма країнами соціалізму, і особливо з країнами — членами РЕВ. Питання радянсько-румунського співробітництва розглядалися під час зустрічі в Москві делегацій КПРС і РКП (18—19 травня 1970 р.), а також під час консультацій між керівниками органів планування, ряду міністерств і відомств обох країн.

Новий Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і СРР, підписаний 7 липня 1970 р., створює реальну основу для дальшого розширення співробітництва. «Ми виступаємо за розширення наших економічних зв'язків,— сказав на мітингу дружби в Бухаресті Голова Ради Міністрів СРСР О. М. Косигін,— за підвищення їх ефективності, за розвиток кооперації в галузі виробництва» ³².

Величезні успіхи Радянського Союзу в створенні матеріально-технічної бази комунізму, миролюбна зовнішня політика КПРС і Радянської держави, що базується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, створюють нові реальні можливості для дальшого поглиблення, розширення й пошуку нових форм економічного співробітництва між СРСР та іншими країнами світової соціалістичної системи. «Ми хочемо бачити кожну братню країну процвітаючою державою,— підкреслив на XXIV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв,— яка гармонійно поєднує швидке економічне і науково-технічне зростання з розквітом соціалістичної культури, з піднесенням матеріального добробуту трудящих. Ми хочемо, щоб світова система соціалізму була дружною сім'єю народів, які разом будують і захищають нове суспільство, взаємно збагачують один одного досвідом і знаннями,— сім'єю згуртованою і міцною, в якій люди землі бачили б образ майбутньої світової співдружності вільних народів» ³³.

³¹ «Экономическая газета», № 34, серпень 1969 р.

³² «Правда», 10 липня 1970 р.

³³ «Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 15—16.

АНТИНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ НАЦІОНАЛІСТІВ НАПЕРЕДОДНІ СТВОРЕННЯ ТА В ПЕРШІ МІСЯЦІ ІСНУВАННЯ НАРОДНОЇ ПОЛЬЩІ

ЕДВАРД ПРУС

Одним з малодосліджених в історичній літературі питань є взаємини українських та польських буржуазних націоналістів під час боротьби проти народної влади на сході Польщі. Рушійними силами екстремістських виступів і кривавих подій у цьому районі були кола, які репрезентували не тільки український буржуазний націоналізм, а й, рівною мірою, польське реакційне підпілля, яке вело провокаційну й антинародну політику щодо українського населення. Незважаючи на різну кінцеву мету, це не завадило обом реакційним угрупованням шукати спільної позиції на базі антикомунізму. Заради такого зближення «забувалися» національні та релігійні відмінності. Спільна ненависть до народу спричинилася до того, що в кінцевому рахунку перемогли міркування не національного порядку, а класові, адже ж як українська, так і польська реакція були виразниками інтересів однакових класових сил: буржуазії та поміщицтва, дрібнобуржуазних елементів, а також католицької та уніатської церков.

Боротьба польського та українського народів проти гітлерівських загарбників і місцевої реакції в період встановлення народної влади на захід від Бугу є одним з найважливіших етапів новітньої історії обох народів, вивчення якого спростовує спроби, приховавши класову суть конфлікту, підкреслити абстрактну «споконвічну» ворожнечу між українським та польським народами. Викриття таких тенденцій з позицій марксистської методології як у політичному, так і в науковому аспектах є завданням надзвичайної ваги, необхідним для сучасності й майбутнього обох сусідніх народів. З'ясування суті справи і ретельний науковий аналіз повинні покласти край різним антирадянським вигадкам і легендам. При цьому слід пам'ятати, що в боротьбі проти української та польської реакції завжди спільно виступали як Народна Польща, так і Радянська Україна.

В буржуазній Польщі було багато неврегульованих питань, зокрема, з точки зору українців. Не можна забувати споконвічного стремління польських феодалів на схід, подій польсько-радянської війни 1920 р., численних пацифікацій в наступні часи. Політика правлячих кіл буржуазної Польщі полягала в придушенні національної свідомості українського народу і спиралася на класовий і національний егоїзм. Таким чином виник ґрунт для активізації діяльності крайніх націоналістичних організацій, яким вдалося повести за собою досить значні кола суспільства.

Боротьба проти буржуазного націоналізму становила одне з головних завдань комуністів. Однак розпуск Комуністичної партії Західної України (1938), ослаблення прогресивних лівих сил призвели до посилення впливу націоналістів. Польський націоналізм, з одного боку, та український — з другого, взаємно підживлювали один одного. Діяльність українських націоналістів, їх лозунги служили польським націоналістам аргументом для доведення «справедливості» своєї політики національного утиску українців.

Таке становище використовували в своїх інтересах гітлерівські окупанти. Своєї політики щодо поляків і українців гітлерівці не приховували, вони інспірували сутички між братніми слов'янськими народами. Це мало відвертати увагу останніх від справжнього ворога — ні-

мецького фашизму. В серпні 1942 р. губернатор Франк говорив: «Мушу ствердити, що в інтересах німецької політики слід підтримувати напружені стосунки між поляками та українцями. Наявність у краї 4,5 чи 5 мільйонів українців є надзвичайно важливою противагою щодо поляків. Тому я прагнув запобігти їх зближенню з поляками». Дещо пізніше він писав: «Ті дві національні групи мали бути використовувані одна проти одної так, щоб мати з цього максимальну користь для окупаційних властей. При цьому намагалися копіювати англійські методи. Наслідки були катастрофічні. Місцями ті методи призводили до взаємного винищення поляків і українців, як у Грубешовському та інших прикордонних повітах. Повсюди, однак, вони призводили до відвертання від німців»¹.

Українські націоналістичні ватажки сподівалися, що після війни виникне ситуація, аналогічна тій, яка утворилася в 1920 р., тобто дійде до безпосередньої збройної сутички між Польщею та СРСР, і вони, скориставшись такою обстановкою, зможуть здійснити свої мрії про створення антирадянської буржуазної «Вільної України». З цією метою в їх плани входило «очищення тилу» від польських елементів.

В «Інформаціях зі Сходу», опрацьованих у грудні 1943 р. делегацією польського емігрантського уряду в Лондоні, тактика українських буржуазних націоналістів викладалася так: «...Поляки почнуть тікати на Захід. Таким чином вдалося б паралізувати оборонну й бойову здатність польського суспільства в момент перелому й послабити польський елемент..., а в разі репресій з боку польських кіл можна було б звернути увагу Советів і викликати інтервенцію Советів або ж Сполучених Штатів для оборони українського населення, яке захищається від польських властей»².

В цих умовах Польська робітнича партія, утворена в 1942 р., незважаючи на провокований національний розбрат, згуртовувала прогресивні сили для боротьби з реакцією та фашизмом³. В 1942 р. широку діяльність розгорнула львівська організація під назвою «Народна Гвардія імені Івана Франка». Система груп, що входили до її складу, в 1943 р. охоплювала 11 повітів і об'єднувала в єдиних лавах боротьби проти німецького фашизму та буржуазних націоналістів поляків і українців. На зростання активності цієї організації великий вплив мали рейди партизанських загонів, насамперед з'єднання, очолюваного С. А. Ковпаком.

Виникнення в липні 1944 р. Польського Комітету Національного Визволення і встановлення добросусідських стосунків з Радянською Україною викликали люті ворожих сил. Реакція не припиняла своїх підступів. Однакова ненависть до демократії та соціалізму зумовлювала зближення і співробітництво антинародного польського та українського підпілля на антикомуністичній платформі. Обидва угруповання виступали проти народної влади, обидва вони мали на своїх прапорах гасла боротьби проти комунізму і тих, які підтримували комуністів⁴.

Ще не замовк відгомін артилерійської канонади, як прості люди — і поляки, й українці — на південно-східних рубежах Польщі приступили до відбудови краю і зміцнення нового ладу, а збройні сили ре-

¹ Czesław Madajczyk. *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. I, Warszawa, 1970, стор. 471, 479.

² Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (CAMSU), фрагмент інформації щодо України.

³ Czesław Madajczyk. Назв. праця, стор. 478.

⁴ Див. напр. CAMSU, документи справи Онишкевича, т. I, стор. 47.

акції — «Вольносьць і неподлеглосьь» (ВІН), Народові сили збройні (НСЗ) та інші націоналістичні банди під керівництвом самозваних ватажків почали братовбивчу війну. Значно пожвавила свої дії й Українська повстанська армія (УПА). Метою реакції та її збройного підпілля було ослаблення, а потім і ліквідація молодого народної влади.

Терористичні акції бандерівців поширилися на територію Польщі ще наприкінці 1943 р. УПА активізувала свою діяльність, зокрема в районах Грубешовського, Холмського та Влодавського повітів. Тут, відповідно до намірів штабів українських буржуазних націоналістів, мав виникнути головний bastion «українського повстання».

На боротьбу проти реакції та її збройного підпілля піднялися всі трудящі — поляки й українці. Розуміючи, що, розгромивши гітлерівську Німеччину, Радянська Армія швидко розправиться з УПА на території СРСР, тоді як молода Народна Польща матиме дуже багато внутрішніх справ і тому не спроможна буде вести успішну боротьбу проти них, українські буржуазні націоналісти покладали великі надії на виникнення третьої світової війни. За їхніми передбаченнями, вона мала розпочатися через 3—4 місяці після поразки гітлерівської Німеччини. Українські буржуазні націоналісти повинні були зустріти початок нової світової війни достатньою мірою організованими, маючи підпільні збройні сили, згруповані в базах зосередження⁵.

Взимку 1943—1944 рр. польське підпілля зупинило проникнення українських націоналістів на лівий берег Бугу. Проте боротьба загострилася після прибуття на територію Польщі збройних загонів УПА з Волині, які навесні 1944 р. витіснили підрозділи Армії крайової (АК) і Батальйони хлопські (БХ) з лісів між Томашовим і Бугом. При цьому бандити спалювали польські села, а багатьох українців, які не підтримували націоналістів, убивали. З свого боку, головне командування Батальйонів хлопських рекомендувало своїм загонам на Люблінщині спрямувати свої зусилля на пацифікацію сіл у Грубешовському повіті, що вважалися осередками українського буржуазного націоналізму. В цих акціях взяли участь також загони АК⁶.

В межах Народної Польщі, кордон якої був визначений у 1944 р., залишилося близько 700—800 тис. українців (на території Жешовського, Люблінського і Краківського воєводств). Лінія встановленого східного кордону Польщі мала своє історичне обґрунтування і полагалася територіальні суперечки. Визначення цього кордону не зумовлювалося виключно міркуваннями етнографічного характеру — остаточне вирішення цих справ було відкладено на пізніший час з наданням як польському, так і українському населенню права вибору місця проживання.

Нормальному розвитку подій перешкоджали українські буржуазні націоналісти, які не визнавали визначених кордонів, відстоюючи свій «кордон», що мав, за їх твердженнями, проходити значно далі на захід, включаючи й етнічні польські території, які мали увійти до складу запроектованої керівництвом ОУН «Вільної Галичини». Цей кордон був ухвалений «Головною українською визвольною радою» і згадувався в усіх її офіційних заявах.

Польське реакційне підпілля також заперечувало вирішення питання про кордони на основі проекту Польського Комітету Національного Визволення. Вважаючи Східну Галичину і Волинь складо-

⁵ R. Ilnytzkyj. Deutschland und die Ukraine, München, 1958, стр. 195.

⁶ Wojciech Sulewski. Lasy w ogniu, Warszawa, 1962, стр. 193—194; Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego (AZHRL), спр. В. Ч., т. 2, д.

вими частинами Польщі, польська реакція робила все, щоб не допустити переміщення польського населення зі сходу на захід, оскільки це, на її думку, зменшувало польський елемент у «кресах».

В номенклатурі ОУН південно-східні райони Польщі мали назву «Закерзонського краю»⁷, територія якого й була ареною політичної та терористичної діяльності УПА. В Польщі УПА була дуже активною, її особовий склад постійно поповнювався втікачами з націоналістичних банд, розгромлених у Радянському Союзі. УПА становила серйозну небезпеку для молоді народної влади в Польщі. Понад 6 тис. «лицарів» і близько 4 тис. членів ОУН були серйозною силою, яку не можна було недооцінювати. Небезпеку посилювало явне співробітництво УПА з реакційним польським підпіллям, зокрема з загонами ВІН і НСЗ.

Керівник УПА в «Закерзонському краї» — Мирослав Онишкевич — був членом керівництва ОУН. У військових і кадрових справах він підпорядковувався керівнику УПА — Захід, а в політичних і організаційних — Ярослав Старуху — «провіднику» ОУН у Польщі.

Онишкевич, давній діяч українського буржуазного націоналізму, член першого військового штабу ОУН, ще як ватажок куреня, що об'єднував кілька банд, організував напад на польських партизанів в Острові, спалив село і винищив населення. Ще через місяць він напав на інший загін польських партизанів. У червні 1944 р. Онишкевич на чолі банд «Бродяги» і «Яструб» знищив загін радянських десантників у Любачовському повіті. Саме з такими людьми незабаром зблизилися з метою співробітництва представники польських націоналістичних кіл.

Перспективи діяльності УПА в Польщі і на території Радянського Союзу після закінчення війни були чистим абсурдом як з військової, так і з політичної точок зору. Оунівці не могли собі навіть ставити за мету дочекатися якогось нового загострення становища. На території, де вони намагалися діяти, утвердився міцний політичний, суспільний і міждержавний порядок. Однак «сотні» й «курені» розпочали запеклу, розраховану на винищення боротьбу проти населення та державного апарату в Радянському Союзі та «Закерзонському краї». Метою цієї боротьби було порушення політичної стабілізації і провокаційне висування «українського питання» як міжнародної проблеми.

На відміну від українського буржуазно-націоналістичного підпілля, польське реакційне підпілля не мало будь-якої єдиної організації. Існували численні локальні, автономні угруповання, що діяли незалежно одне від одного. Незважаючи на наявність нібито спільного противника — народної влади, ці політичні і збройні угруповання скоріше суперничали між собою, ніж співробітничали. Більшість з них прагнула до місцевого, часто тактичного співробітництва з УПА. В цьому були зацікавлені обидві сторони. УПА потрібно було зарекомендувати себе перед хазяями на Заході прихильниками співробітництва з конспіраційними організаціями інших країн і національностей, довести, ніби вона сильна й прогресивна, бо бореться в ім'я «свободи» як українського, так і польського народів.

Польська ж реакція, якій добре були відомі злочини ОУН—УПА, хотіла зміцнити свої сили, підшукувала союзника для боротьби з народною владою. Дарма, що цей «союзник» знищив уже десятки тисяч

⁷ Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (AMSW), zespół Zeznania Mirosława Onyszkiewicza dowódcy grupy UPA „Sian”, t. 450/50, стр. 120.

поляків і в своїх кривавих діях не щадив кращих прогресивних представників українського народу. Плани польської реакції були також далекосяжними. Після повалення Радянської влади і народної влади в Польщі вона мала намір здійснити «федерацію» з вимріяною українськими буржуазними націоналістами «Вільною Україною». У 1945 р. в грудневому номері органу ВІН «Вольне слово» демагогічно зазначалося: «...українці (українські буржуазні націоналісти.— Е. П.) закликають до співробітництва проти СРСР і просять, щоб їм вибачили проступки, що сталися на Волині й Поділлі з вини несвідомих елементів, підбурюваних більшовиками й німцями». В одній з листівок УПА, звернених до польського реакційного підпілля, говорилося: «...Поляки! Загони УПА прийдуть вам на допомогу. Нехай таким чином стане тіснішим співробітництво між нашими арміями...!»⁸

Яскравим виявом «співробітництва» українських і польських реакціонерів були спільні збройні акції, зокрема напад на місто Грубешов наприкінці травня 1946 р. Такі спільні дії висувалися УПА та польським реакційним підпіллям як зразок співробітництва надалі.

Якщо взяти до уваги офіційну точку зору українських буржуазних націоналістів, контакти УПА з польською реакцією також здаються дивними. Адже ж і ця остання не була безвинною перед українським населенням. Прикладом і певного роду символом цього була різанина жителів, переважно українців, влаштована загонами НСЗ в с. Верховина.

В лютому 1945 р. в Холмі відбулася нарада керівництва НСЗ XIV Люблінського округу. На ній було вирішено підтримати антикомуністичну й антиукраїнську діяльність, проваджувану загонами реакційного «Поготов'я акції спеціальной» (ПАС). Протягом чотирьох місяців загони НСЗ на території східної Люблінщини вчинили багато злочинних актів, убили кілька сотень військовослужбовців, членів їх сімей, у тому числі й українців, прихильних до народної влади.

У травні керівник XIV округу вирішив перейти до більш активних дій. Загонам НСЗ, що налічували загалом до 200—250 чол., було наказано ліквідувати села Матче та Копилов у Гребешовському повіті, де переважало українське населення. До здійснення цих планів, однак, не дійшло, оскільки в названих місцевостях перебували війська та міліція. Невдовзі шеф ПАС XIV округу НСЗ Зигмунт Воланін видав наказ про знищення с. Верховина (на кордоні Холмського повіту). Населення Верховини, переважно українське, в часи війни співробітничало з польськими та радянськими партизанами. Під час німецької окупації в селі було вбито 30 осіб. Тут мала сильний вплив ППР, а чимало жителів-українців служили у Війську Польському, в Народній міліції та органах безпеки. Жителі села підтримували народну владу, допомагаючи переслідувати бандитські та злочинні елементи. За планами польських націоналістів знищення селян Верховини повинно було стати застереженням для інших українських сіл, де люди прихильно ставилися до Народної Польщі.

1 червня 1945 р. загони НСЗ вирушили з своїх баз у Замостському, Холмському, Грубешовському та Люблінському повітах на Верховину, вчинивши по дорозі кілька нападів і вбивств. П'ять загонів налічували разом 250 чол. Частина бандитів, переодягнених у форму Війська Польського, вступила в село, а інша частина оточила його,

⁸ Archiwum Głównego Zarządu Politycznego Wojska Polskiego, ZP—DOW—Lublin (sprawozdanie z grudnia 1945 r.).

Нишпорячи по хатах, вони чинили грабунки, насильства і вбивства. Різанина тривала близько трьох годин. На вулиці, у подвір'ях, хатах і погребях, у полі й на городах залишилися тіла загиблих 197 осіб — переважно жінок, дітей і старих.

Вчинивши цей звірячий злочин, загони НСЗ вирушили в напрямку с. Гута, розташованого на відстані 25 км. Але вже через годину після злочину у Верховині проти бандитів вирушили оперативні групи міліції та управління безпеки, а також рота Війська Польського. Переслідування тривало кілька днів. 10 червня, коли на допомогу прибули радянські солдати, бандитів було розгромлено.

Польсько-українська проблема займала досить значне місце в політиці емігрантського польського уряду в Лондоні та зв'язаних з ним крайніх правих угруповань.

З перших днів гітлерівської окупації, зокрема після нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз, польсько-українські стосунки на лівому березі Бугу набули нових рис. Особливо це виявилось в першій половині 1944 р., коли почалася масова міграція польського населення, яке рятувалося від терористичної діяльності ОУН—УПА на Волині та в Східній Галичині. Величезна кількість втікачів замешкала на прикордонних землях. Щоб спровокувати загострення національного розбрату, гітлерівська влада почала масове виселення українців з Томашовського в покинуті польським населенням Замостський, Грубешовський і Білгорайський повіти⁹. Звичайно, жодна з сторін не залишилася байдужою. Емігрантський уряд намагався стримати наміри українських націоналістів шляхом створення військової протидії. Найсильнішою військовою організацією була Армія крайова (АК). Збройною силою Стронніцтва демократичного була Народова організація військова (НОВ). Значний політичний вплив на цих територіях мала військова організація Стронніцтва людowego — Батальйони хлопські.

Іншим фактором загострення становища був вплив українських націоналістів, які тікали на Захід разом з німцями, що відступали під натиском Радянської Армії. Наприкінці 1943 р. найбільше їх скупилось в місцевостях, уже заселених українцями, або ж, за наказами німецької адміністрації, оселялося в містечках, де переважало польське населення.

Про становище, що склалося в таких районах, свідчить, наприклад, лист, надісланий керівнику підокругу АК в Жешові у грудні 1943 р.: «У зв'язку з винищенням українцями * кількох польських сімей (загалом 15 осіб, в тому числі жінки й діти) прошу застосувати план «Дика кішка» щодо негайної каральної експедиції в район одного з українських сіл з метою ліквідації всіх чоловіків і знищення господарств»¹⁰.

Така ситуація задовольняла не лише гітлерівців і українські буржуазно-націоналістичні елементи, але й відповідала інтересам польських імущих класів: адже націоналістичні тенденції гальмували процес радикалізації суспільства, що було вигідно силам реакції.

Політика польських пролондонських угруповань в українському питанні суттєво сприяла діяльності українських буржуазних націона-

⁹ Bataliony Chłopskie na Lubelszczyźnie (1940—1944). Źródła, Lublin, 1962, стор. 60; J. Markiewicz. Nie dali ziemi skąd ich ród. Zamojszczyzna 27.XI.1942—31.XII.1943, Lublin, 1967, стор. 217—218, 237—240.

* Йдеться про українських буржуазних націоналістів.

¹⁰ Wojskowy Instytut Historyczny. Materiały Dowództwa AK Rzeszów, 10 (XIV), 15, t. 2.

лістів — такою ж мірою, як і політика українських націоналістів сприяла збройній діяльності загонів пролондонських угруповань.

Ця ситуація зміцнювала націоналістичні настрої й послаблювала демократичний табір. Прогресивні й демократичні елементи обох народів перебували в тяжкому й складному становищі, маючи перед собою водночас трьох ворогів — гітлерівських окупантів, український буржуазний націоналізм і польську реакцію.

Іншою причиною політики польських правих кіл в українському питанні була їх обізнаність з настроями місцевого українського населення, основна маса якого дружньо ставилася до Радянської Армії, що наближалася¹¹. Ця частина населення становила потенціальну суспільну базу для розвитку демократичних тенденцій і сил, активно підтримувала революційний табір на чолі з ППР. Чимало сприяли цій обставині традиції спільної революційної боротьби під проводом Комуністичної партії Польщі та КПЗУ в міжвоєнний період. Багато членів ППР і Армії людової в округах із змішаним населенням були українцями¹².

Отже, метою провокування національних конфліктів і активізації націоналістичних настроїв було, кінець кінцем, ускладнення політичної ситуації в ході визволення території Польщі радянськими військами, що гнали відступаючих гітлерівців на Захід.

Дії, спрямовані проти українського населення в Польщі, були для пролондонських угруповань причиною обмеження (згідно зі спеціальними розпорядженнями штабів АК) збройних дій проти німецько-фашистських військ, оскільки це, на їх думку, було необхідно, щоб використовувати збройні загони польських партизанів для захисту польського населення від терору УПА. Вже в 1943 р. сутички АК та Батальйонів хлопських з українськими зрадниками з дивізії «СС — Галичина» та поліцаями значно почастишали. Вони незабаром поширилися й на ОУН — УПА, причому страждало від цього, насамперед, мирне населення, яке не брало участі в екстремістських акціях, провокованих бандерівцями та бульбівцями проти поляків¹³.

Один з представників пролондонського табору писав у жовтні 1944 р.: «Над методами дій АК в Грубешовському повіті тяжіла політика колишнього коменданта «Ангела» й колишнього ад'ютанта «Альберта», які у своїх вчинках співробітничали з гестапо¹⁴. Так само оцінювало тактику АК командування деяких округів Батальйонів хлопських. Так, наприклад, командування Грубешовського округу в рапорті від 29 квітня 1944 р. доповідало, що українські війти гмін у Городлі та Монятичах наважилися виступити проти антипольської акції, а також вказувало, що причину загострення польсько-українських стосунків слід вбачати не лише в провокаційній політиці німецьких окупантів та злочинній діяльності українських буржуазних націоналістів, а й в абсолютно хибній тактиці, застосовуваній у цій боротьбі польськими військовими елементами. Позиція БХ в цій справі була така: організувати самооборону польських сіл і не нападати на українські села, придушуючи тимчасом елементи, які керують діями українських націоналістів. Органи АК, що раніше дотримувалися такої політики, змінили, однак, свою позицію і почали застосовувати акції помсти, спалюючи українські села і знищуючи їх жителів. Це спричинилося де-

¹¹ Bataliony Chłopskie na Lubelszczyźnie, стор. 220—223.

¹² E. Grońcowski. Wspomnienia „Przepiórki”, Lublin, 1964, стор. 112.

¹³ Всеволод Волчев. До політики польського емігрантського уряду в Лондоні в українському питанні.— «УІЖ», 1969, № 6, стор. 121—126.

¹⁴ Archiwum Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej w Lublinie (AKWMOL). Zespół АК. Інформація про ситуацію в Грубешовському повіті.

зближення українських буржуазних націоналістів з гітлерівськими окупантами і, замість допомоги польському населенню, погіршувало його становище, оскільки загони АК, що мали його захищати, переміщувалися в більш безпечне місце розташування¹⁵.

За прикладом гітлерівців і українських націоналістів, АК разом з місцевими органами делегатури лондонського емігрантського уряду спробували провести насильствене масове переселення українських жителів, застосовуючи збройну силу.

У розпалюванні польсько-українського конфлікту брали також участь керівні представники Стронництва народного, позиція яких в українському питанні збігалася з позицією керівництва БХ, АК і делегатури.

В міру зміни політичної ситуації в прикордонних районах керівництво УПА, зі свого боку, спробувало справляти вплив на польське населення за допомогою листівок. В одній з них, названій «Наша відповідь», польській пресі робилися закиди в упередженості щодо УПА. «Все те, про що інформує польська преса, є фальшивим». Немає доказів тому, — писалося в листівці, — що «...українські повстанці вбивають поляків, спалюють польські села, грабують польське мирне населення...»¹⁶. В інших листівках українські буржуазні націоналісти загрожували полякам, щоб змусити їх покинути райони дій УПА в межах «самостійної України». Зокрема, 2 вересня 1943 р. в Грубешовському повіті українські націоналісти у своїх листівках визначили полякам сс. Зосін і Стрижов 10 вересня 1943 р. як кінцеву дату залишення земель Грубешовського та Холмського повітів. Всі непокірні мали бути знищені¹⁷. Українські буржуазні націоналісти не обмежувалися погрозами і на практиці здійснювали свої плани. Так, 25 квітня 1945 р. загони УПА вчинили напад на село Вьонзовіца в Ярославському повіті, де спалили близько 500 будинків, знищивши багато мирного населення.

Переважна більшість українського населення не була прихильною до ОУН — УПА. В багатьох випадках місцеве населення чинило активний опір «мобілізаціям» націоналістів. Служба «безпеки» ОУН жорстоко розправлялася з такими українськими селами. «Терор УПА і ОУН був спрямований рівною мірою як проти польського, так і проти українського населення. Не слід про це забувати на жодну хвилину, — пише Я. Герхард. — ...Остаточно скомпрометована співробітництвом з окупантами та численними злочинами, організація не могла розраховувати на широку добровільну підтримку»¹⁸.

Роль «Закерзонського краю» як «території ОУН» суттєво зросла після встановлення радянсько-польського кордону і зайняття його військами обох держав. Тоді контакт між штабом УПА і керівництвом ОУН став неможливим. Це змусило українських буржуазних націоналістів прийняти рішення про застосування нової стратегії. Висунута ОУН концепція «Закерзонського краю» як гарантії захисту українського населення означала, однак, підготовку до безкомпромісної боротьби з польською народною владою. На польських землях УПА мала чекати початку третьої світової війни, після чого, за сприятливих політичних обставин, почати марш на Схід з метою побудови української буржуазно-націоналістичної держави.

¹⁵ Bataliony Chłopskie na Lubelszczyźnie, стр. 210.

¹⁶ AMSW, Akta sprawy Onyszkiewicza, t. XII, k. 283.

¹⁷ „Wies”, N 33, 9 вересня 1943 р.

¹⁸ Jan Gerhard. Dalsze szczegóły walk z bandami UPA i WIN na południowo-wschodnim obszarze Polski. — „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1969, N 4, стр. 315—316.

У квітні 1947 р. керівники «куренів» отримали інструкції щодо тактики дій на період весни й літа, суть яких полягала, зокрема, в тому, щоб, перебуваючи у відведеному кожному з них місці, кожний загін УПА беріг сили і готувався до початку третьої світової війни. «Цей рік має бути для загону роком рейдів і політичної роботи серед іноземців... Йдеться про міжнародну арену, про формування антибільшовицької думки світу, йдеться про прискорення процесу вибуху війни, про інформування світу, що СРСР готується (до війни.— *Е. П.*)... Йдеться про те, щоб використати польську територію як базу. Якби на місці поляків тут мешкали індійці, то таку ж саму роботу проводили серед них... Правильне ставлення до населення необхідне й тому, що наші ведуть за кордоном боротьбу з західними державами за визнання Української повстанської армії як повноправної»¹⁹.

Однак планам українських буржуазних націоналістів не судилося здійснитися. Дії Війська Польського, а також «акція Б», що полягала в переміщенні українського населення в Польщі на Захід і була викликана вбивством українськими буржуазними націоналістами генерала К. Сверчевського, поклали край так званому «українському повстанню» в Польщі. «Не всі українці нападали на поляків,— писав «Войскови пшегльонд гісторични».— Не менша кількість українців, які залишилися в 1947 р., зазнавали терору упавців... В історії кожного народу є події, яких не можна повністю виправдати, якщо застосовувати абсолютний критерій, абсолютний гуманізм, але які з будь-якого погляду заслуговують на розуміння нащадків і позитивну оцінку історії. До тих подій належить переселення українців у Польщі в 1947 р.»²⁰.

Розгром банд ОУН і УПА був наслідком стабілізації, досягнутої у внутрішньому становищі Польщі, коли внаслідок виборів до сейму у 1947 р. переміг народний блок і влада трудящих розправилася з реакційними силами та їх збройним підпіллям. Таким чином був ліквідований головний союзник УПА в боротьбі проти народної влади.

Ліквідацією УПА — останнього великого вогнища контрреволюції в Польщі — закінчилася боротьба за утвердження народної влади, що дало змогу польському народу приступити до творчої мирної праці.

¹⁹ AMSW. Akta sprawy Onyszkiewiczza, 450/50, t. XII, стор. 197.

²⁰ „Wojskowy Przegląd Historyczny”, N 1, 1959.

СІОНІЗМ НА СЛУЖБІ АНТИКОМУНІЗМУ

В. В. ДОБРЕЦОВА

У Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» вказується на необхідність «і далі наполегливо провадити роботу по вихованню трудящих у дусі глибокої поваги до всіх націй і народностей, непримиренності до пережитків націоналізму і шовінізму, ...забезпечити послідовно класовий, строго науковий підхід в оцінці історії народів»¹. Особливо важливе значення має викриття расистської, контрреволюційної, шові-

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року, К., 1972, стор. 25.

ністичної суті сіонізму, що, за визначенням відомого радянського дослідника Ю. Іванова, є ідеологією, розгалуженою мережею організацій і політичною практикою великої єврейської буржуазії, яка зрослася з монополістичними колами США та інших імперіалістичних держав².

Головним організаційним та ідеологічним центром сіонізму є створена 1897 р. Всесвітня сіоністська організація (ВСО), яка своїми фінансовими фондами не поступається перед найбільшими монополіями світу. Її вищим органом є Всесвітній сіоністський конгрес. Вона контролює діяльність своїх організацій у 60 країнах світу і визначає своїми директивами характер роботи Всесвітнього єврейського конгресу (по суті, філіалу ВСО) в 67 країнах*. Організація перебуває у безпосередній залежності від невеликої групи осіб (близько 100 чол.), які є представниками інтересів найбільших банкірів і промисловців єврейської національності США. Ця залежність пояснюється не лише чисельністю (близько 1,5 млн. членів) сіоністських організацій в США, а й величезними сумами, якими володіють американські й зв'язані з ними західноєвропейські, південноафриканські, південноамериканські та інші мультимільйонери. Саме вони, починаючи з серпня 1967 р., на щорічних зборищах вирішують фінансові справи, шляхи розвитку сіоністського руху, виробляють його політичний курс.

В Ізраїлі слухняними виконавцями волі ВСО та її американських хазяїв є правлячі партії й блоки: Ізраїльська робітничка партія (ІРП), створена внаслідок злиття в січні 1968 р. партій МАПАЙ (Робітничка партія), «Ахдут Гаавода» (Єдність робітників) і «Рафі», МАПАМ (Об'єднана робітничка партія) та ультрарасистський блок «Гахал», що об'єднав профашистські партії «Херут» і «Ліберальну». Там існують також три релігійні партії, які збирають на виборах не більше 15% голосів. Однак їх представники входять в урядову коаліцію³. Незважаючи на те, що більшість населення в країні не релігійна, організована іудейська релігія — опора сіонізму, провідник расизму й мракобісся тримає життя в Ізраїлі мертвою хваткою. Тисячі рабинів — наглядачі за кошernoю кухнею, інспектори у справі боротьби з споживачами свинини, релігійні функціонери отримують зарплату від уряду, міських властей і т. д.

З створенням держави Ізраїль її лідери твердо дотримуються політики самоізоляції в навколишньому арабському світі. Спираючись у своїй національній політиці на оскаженілий расизм, вони намагаються переконати населення країни в його перевазі над «відсталими» народами Близького Сходу, необхідності «очистити» Ізраїль від палестинських арабів. У липні 1968 р. лідер ізраїльських сіоністів і перший прем'єр-міністр Ізраїлю Бен-Гуріон відверто заявив: «Ми маємо зробити все можливе для того, щоб араби ніколи не повернулися»⁴. В результаті проведення в життя цієї політики близько 1,5 млн. чол. було вигнано з рідних земель, позбавлено власності. Біженці змушені проживати у сусідніх країнах. 300 тис. арабів, які залишилися в Ізраїлі, піддаються гнобленню й планомірному винищенню. Вони приречені на поступове вимирання, оскільки перебувають, по суті, в концентраційних таборах, позбавлені медичної допомоги і навіть мінімальних громадянських прав.

² Ю. Іванов. Обережно: сіонізм! К., 1969, стор. 4.

* ВСО створено в 1936 р. за підтримкою Мусоліні відомим сіоністом Н. Гольдманом (в минулому референт кайзерівського Міністерства закордонних справ, а нині — платний агент великих американських фінансистів і голова Всесвітнього єврейського конгресу).

³ Ури Авнери. Круговая порука. — «За рубежом», 1970, № 15, стор. 23.

⁴ Очаг сионизма и агрессии, М., 1971, стор. 3.

Дискримінації зазнають також євреї — вихідці з інших країн. Сіоністи, прикриваючись необхідністю боротьби за «чистоту раси», поділяють населення країни на кілька категорій. До першої належать «сабра» — євреї, які народилися в Палестині. «Ашкеназі» — євреї європейського походження займають другий щабель у расовій градації. На становищі «недоторкуваних» перебувають євреї з азіатських і африканських країн. Практично їх становище не набагато краще, ніж арабів.

Для збереження й звеличення «чистоти єврейської раси» ізраїльські сіоністи широко застосовують іудейську релігію. Згідно з ізраїльськими законами, пише в своїй книзі відомий ізраїльський журналіст, депутат парламенту (кнессету) від антисіоністської партії «Хаолам Хацех» Урі Авнері, в країні «не існує ні громадянського шлюбу, ні громадянського розлучення, оскільки вони є виключно прерогативою рабината... Єврей не може оженитися на християнці чи мусульманці»⁵.

Над входом в ізраїльський кнессет зроблено напис давньоєврейською мовою: «Єврей, твоя батьківщина — від Нілу до Євфрату». «Великий Ізраїль», «велика, чиста раса», доктрина переваги євреїв над усіма іншими народами — як знайомі ці постулати, як співзвучні вони з маячними «теоріями» та «ідеями» Гітлера й Геббельса, Герінга й Ріббентропа! Сіонізм так само як і гітлерівський фашизм пронизує ідеологія расизму та мілітаризму. «З вогню, крові, сліз і попелу виникає нова людська раса, раса, про яку світ нічого не знав протягом останніх тисячі восьмисот років — раса євреїв-борців» (Менахем Бегін). «Людя, знайомим з предметом, немає потреби говорити, що таке «єврейське ніцшеанство»... Якщо ми визнаємо, що мета всього існуючого — поява надлюдини, то важливою частиною цієї мети є поява наднароду» (Ахад Гаам). «Нижча раса незабаром загине зовсім. Я не бачу для неї ніякого порятунку. Смерть, на яку приречені діти природи, зовсім безболісна» (Макс Нордау). Всі ці висловлювання свідчать не тільки про тотожність ідеології та політики сіонізму й фашизму, а й про те, що сіоністи поділяють і цілком підтримують ідеологію антисемітів. Проте замість тевтона поставлений єврей — представник «вищої, чистої» раси.

Застосовуючи біблійну термінологію, сіоністи вважають усіх євреїв приналежними до «всесвітньої єврейської нації» з впливаючими звідси висновками про їх «подвійне громадянство». Отже, кожний єврей, де б він не проживав, є насамперед громадянином Ізраїлю, «всесвітньої єврейської корпорації». Відверте пояснення політики «централітету», тобто переважаючої ролі держави Ізраїль у житті усіх євреїв, міститься в промові голови Єврейського агентства А. Пінкуса, виголошеної ним на відкритті Генеральної сіоністської ради в Єрусалимі (лютий 1970 р.): «Ми хочемо, щоб єврейський народ цілком ототожнював себе з тяжкою боротьбою, яку ведемо ми, ізраїльтяни... Це ототожнення передбачає не тільки фінансову підтримку, воно значить абсолютну готовність виконати будь-яку вимогу Ізраїлю, активний захист його політики, створення дружньої по відношенню до нього атмосфери. Це означає боротьбу за політичні інтереси Ізраїля, навіть якщо така боротьба суперечить інтересам тієї країни, де живуть євреї»⁶. Цей нахабний заклик вимагає від євреїв, де б вони не перебували, підтримувати курс агресії та експансії, що його проводять правлячі кола Ізраїлю.

⁵ «Правда», 17 липня 1971 р.

⁶ Очаг сионизма и агрессии, стор. 63.

Викриваючи брехливість і реакційність ідеї «всесвітньої єврейської нації», ізраїльські комуністи в тезах «Єврейське питання і сіонізм у наші дні», схвалених XVI зїздом Компартії Ізраїлю (1968 р.), вказували: «Марксисти завжди відкидали реакційну, що не має нічого спільного з реальністю, сіоністську теорію про існування нібито «світової єврейської нації», про те, нібито євреї в усьому світі, хоч і живуть у різних країнах і при різних режимах, є єдиною нацією, незважаючи на те, що не мають економічної спільності, спільної території, культури, спільної мови і спільних звичаїв. Віруючі євреї мають лише спільну релігію»⁷.

«Єврейське питання» і шляхи його вирішення неодноразово привертати увагу В. І. Леніна. В статті «Становище Бунду в партії» він писав: «Єврейське питання *стоїть* саме так: асиміляція чи відособленість? — і ідея єврейської «національності» має явно реакційний характер не тільки у послідовних прихильників її (сіоністів), але й у тих, хто намагається сполучити її з ідеями соціал-демократії (бундівці)»⁸. Далі Володимир Ілліч указував, що ця ідея суперечить інтересам єврейського пролетаріату, породжуючи ворожі асиміляції настрої, настрої «гетто». В. І. Ленін нагадував, що проти асиміляторства ніколи не кричали «...кращі люди єврейства, які давали світові передових вождів демократії і соціалізму. Проти асиміляторства кричать тільки благоговійні споглядачі єврейської «задньої»⁹.

До цієї «задньої» належать і сучасні сіоністи, які панічно бояться процесу природної асиміляції євреїв, оскільки він зводить на ніщо їхні багаторічні спроби протиставити євреїв, як нібито єдине ціле, іншим націям. Зараз, як і на початку своєї діяльності, сіоністи зацікавлені в посиленні антисемітизму і навіть готові сприяти його найбільш диким проявам, оскільки саме тоді, за твердженням Бен-Гуріона, «результати еміграції в Ізраїль перевищили б у десять тисяч разів результати, яких добиваються наші емісари, які ось уже десятиріччями марнують свої проповіді для глухих»¹⁰. Крім того, в основу сіонізму та антисемітизму, як це не парадоксально, покладені однакові принципи. Сіоністи розглядають євреїв, як особливу націю, яку слід зібрати й поселити на окремій території, а антисеміти вважають євреїв «чужим елементом» у своїй країні, яких треба вигнати за її межі чи позбавитися від них будь-яким іншим способом.

Сіонізм духовно близький з антисемітизмом, однак користується ним як клеймом у боротьбі зі своїми політичними противниками. Всіх, хто виступає проти людиноненавистницької ідеології сіонізму, його екстремістської політики, сіоністи звинувачують в антисемітизмі. Всі брехливі теорії, про які йшлося вище, підносяться єврейському насе́ленню під соусом необхідності боротьби проти антисемітизму, за національні права євреїв. З метою поширення цієї отрути використовується величезний пропагандистський апарат як в самому Ізраїлі, так і далеко за його межами. Тому можна зрозуміти, чому вона проникає в свідомість певних кіл єврейської національності.

В 1946 р. на Базельському конгресі ВСО сіоністські верховоди, зрадивши своїм старим покровителям — англійським імперіалістам, перекинулися на бік найбільш сильної й агресивної капіталістичної держави — США, передали до рук її ставлеників усі керівні посади. В свою чергу, правлячі кола США, вишукуючи нові шляхи, форми й

⁷ Цели и методы воинствующего сионизма, М., 1971, стор. 16.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 78.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 12.

¹⁰ Антикоммунизм и антисоветизм — профессия сионистов, М., 1971, стор. 29.

методи боротьби проти комуністичного, робітничого та національно-визвольного руху, світової соціалістичної системи, дійшли висновку про можливість використання сіонізму як ударної сили антикомунізму. Тоді архіреакційна суть сіонізму була майже не відома громадськості, і він став тією «темною конячкою», на яку зробили ставку американські реакціонери.

Відомий єврейський публіцист США Альфред Лілієнталь у своїй книжці «Зворотний бік монети» підкреслює, що одне з найважливіших джерел сили сіоністів закладено в політичних і партійних зв'язках Ізраїлю з США, де сіоністські політичні партії виступають філіями відповідних ізраїльських партій. На засіданнях Всесвітнього сіоністського конгресу вони діяли в тісному контакті, виходячи з спільної економічної, політичної й соціальної платформи.

Економічне й політичне підпорядкування Ізраїлю американським монополістичним колам призвело до значного посилення впливу сіоністів на політичне життя США. Це пояснюється насамперед тим, що чимало представників фінансової олігархії (фінансові угруповання Куна-Леба, Морганів, чикагська група та ін.), спираючись на шестимільйонну єврейську общину в країні і субсидуючи 218 періодичних видань, справляють вплив на всі засоби буржуазної пропаганди: газети («Нью-Йорк таймс», «Нью-Йорк пост», «Вашінгтон пост» та ін.), журнальний концерт Люса, кінокомпанію Матро-Голдвін-Майєр, телебачення, радіо, видавничу справу.

Сіоністи дедалі більше проникають у республіканську та демократичну партії, подаючи їхнім депутатам під час виборів фінансову допомогу та надаючи в їх розпорядження всі засоби масової інформації. Таким чином кандидати, по суті, потрапляють у залежність від сіоністів, які згодом вимагають «відробити» за послугу, зокрема проштовхнути через конгрес різні вигідні їм рішення: повне визнання США політики Ізраїлю на Близькому Сході, збільшення поставок зброї, додаткових грошових ін'єкцій і т. д. Спеціальна група тиску («лоббі») на республіканську адміністрацію, створена сіоністами, певною мірою спрямовує й підштовхує всі «просіоністські» та «проізраїльські» заходи уряду Ніксона.

Суттю зовнішньої політики Ізраїлю, спрямовуваної з Нью-Йорка, є нестримний територіальний експансизм, зневажливе ставлення до інтересів миру й безпеки. Кровопролитні війни, розв'язані чи підтримувані Ізраїлем (арабсько-ізраїльська війна 1948—1949 рр., франко-англо-ізраїльська агресія проти Єгипту в 1956 р., напад Ізраїлю на арабські країни в червні 1967 р.), допомагають йому не тільки виконати «місію», покладену американськими покровителями, а й підтримувати на високому рівні ті багатомільйонні ін'єкції, які щороку поступають у його казну.

Суть «місії» та інтереси ізраїльських сіоністів тісно переплітаються — це боротьба проти національно-визвольного, антиімперіалістичного руху арабських народів, протидія зміцненню їх дружби з СРСР, експлуатація й розграбування нафтових багатств, що належать АРЕ на півдні Синайського півострова, побережжі Суецького каналу, і, кінець кінцем, намагання перетворитися в «атомну державу». Незважаючи на неодноразові «мирні» висловлювання окремих діячів ізраїльського уряду, суттю всієї зовнішньої та внутрішньої політики країни, поживним середовищем для її економіки, смислом існування, ниткою, що зв'язує Ізраїль з США, є війна і тільки війна. Про це свідчать також численні заяви як ізраїльських, так і американських політиків. «Боротьба Ізраїлю,— вказував депутат кнессета Ш. Абрамов,— ве-

детсь на захист життєвих інтересів Заходу... Ізраїльські солдати на Суецькому каналі позбавляють США необхідності посилати свої війська в цей район світу»¹¹. Американський історик Д. Кемпбел писав, що саме Ізраїль покликаний відіграти найсуттєвішу роль в досягненні основної мети США на Близькому Сході — «обмеження зростання і могутності СРСР»¹². Ось чому у Вашингтоні так турбуються про зміцнення Ізраїлю. «Америка насправді заінтересована в збереженні Ізраїлю, — писалося в редакційній статті «Уолл-стріт джорнел». — Це наш єдиний надійний союзник на Близькому Сході»¹³.

Така позиція США дає змогу тель-авівським екстремістам відверто саботувати всі зусилля миролюбних сил у справі врегулювання конфлікту. Сполучені Штати, вказувалося в заяві Радянського уряду від 28 лютого 1971 р., «незмінно заохочують агресивну політику Ізраїлю проти арабських країн, подають ізраїльським загарбникам широке заступництво, постачають їх найновішими видами зброї... На Близькому Сході альтернатива така: політичне врегулювання чи військове зіткнення»¹⁴.

Ізраїль — невелика, економічно слабка держава, що має величезний державний борг (у жовтні 1970 р. він становив 2 млрд. 800 млн. доларів), однак уже більше двадцяти років провадить агресивну зовнішню політику, витрачаючи величезні суми на озброєння. Давид (Узі) Бурштейн, член Політбюро, секретар КПП, називає такі джерела постійних грошових надходжень до Ізраїлю: довгострокові кредити і безоплатна допомога урядів найбільших імперіалістичних держав, насамперед США, іноземні інвестиції, пожертвування сіоністських організацій, вивіз цінностей з окупованих територій, продаж там своїх товарів тощо. Згідно з опублікованими в Ізраїлі офіційними даними, з 1948 р. до 1970 р. американська допомога (займи, субсидії американського уряду та установ, зв'язаних з ним) досягла 1,3 млрд. доларів. За той же час сіоністські організації передали 4—5 млрд. доларів¹⁵. Однак Д. Нес, колишній повірений у справах США в Каїрі, у своїй статті, опублікованій в лондонській газеті «Таймс», а потім передрукованій ізраїльською «Едіот ахаронот», наводить інші дані — відповідно 11 млрд. та 25 млрд. доларів. Отже, на кожного громадянина Ізраїлю припадає в середньому 1,4 тис. доларів різної «допомоги».

Ізраїль — найулюбленіше дітище ВСО, що має величезні засоби. Бюджет її виконкому — Єврейського агентства — становить щороку 600 млн. доларів. На Ізраїль «працюють» також інші численні сіоністські організації, систематично поповнюючи його касу великими пожертвуваннями. Які ж їх джерела? Насамперед це «внески» найбільших груп промислового й фінансового капіталу Америки та Європи — банківської фірми «Кун, Леб і компанія», рокфелерівського «Чейз Манхеттен бенк», детройтського мільйонера-сіоніста Макса Фішера, англійських та французьких відгалуджень банкірів Ротшільдів, італійських монополістів Мейєрів, шведських Валенбергів, аргентинських Мірельманів, південно-африканських Оппенгеймерів, колишнього гітлерівського фінансиста Германа Абса з ФРН та багатьох інших. Вони не тільки передають Ізраїлю величезні суми, керують окремими сіо-

¹¹ Е. Дмитриев, В. Ладейкин. Аннексионисты из Тель-Авива и их покровители. — «Международная жизнь», 1971, № 5, стор. 40.

¹² Там же, стор. 48.

¹³ Р. В. Ростов. Форпост США на Ближнем Востоке. — «США. Экономика, политика, идеология», 1971, № 9, стор. 21.

¹⁴ «Правда», 28 лютого 1971 р.

¹⁵ Давид (Узи) Бурштейн. Сионизм и правители Израиля на службе империализма. — «Проблемы мира и социализма», 1971, № 5, стор. 81.

ністськими організаціями, а й утримують фашиствуючі сіоністські банди у багатьох країнах і насамперед США¹⁶.

Важливим джерелом поповнення каси сіоністів є позики. В 1970 р. ізраїльський уряд їх випустив на 400 млн. доларів, а в 1971 р. — на 500 млн. Члени уряду — Голда Меїр, Моше Даян, Ігал Аллон, Абба Ебан та інші роз'їжджають по всіх капіталістичних країнах і, виступаючи на сіоністських зборах, закликають скуповувати ці облігації. Лише в США їх продано 85%.

Не останню роль відіграють також збори з членів єврейських общин. Суми обов'язкового внеску в «фонд допомоги Ізраїлю» визначаються персонально на спеціальних вечорах сіоністів, званих обідах, зборах тощо. «Тих євреїв, — пише президент Британської ради молодіжних дій Л. Ікс, — які не відгукуються на заклики сіоністів жертвувати гроші, залякують, їх звинувачують у відсутності «лояльності» до Ізраїлю»¹⁷. Англійська газета «Дейлі мейл» підрахувала, що за 22 роки існування держави єврейська община в Англії пожертвувала на її користь 50 млн. фунтів стерлінгів. Тільки за 1969 р. сіоністи викачали з єврейської общини ФРН (30 тис. чол.) 10 млн. доларів, Південно-Африканської республіки (130 тис.) — близько 3 млн., Франції (600 тис.) — більше 4 млн. доларів і т. д.¹⁸

США постачають Ізраїлю усі види зброї аж до винищувальних бомбардувальників «Фантом» і нових літаків «Скайхок». Протягом останніх років, за даними журналу «Юнге Генерацион» (НДР), ФРН продала своєму близькосхідному партнеру зброї й військового спорядження більше ніж на два мільярди марок, в тому числі керовані ракети «Кобра», літаки, 40-мм зенітні гармати та гаубиці¹⁹.

Чад шовінізму, який охопив правлячі кола Ізраїлю, визначив і систему виховання підростаючого покоління. Молодим ізраїльтянам з пелюшок вдовблюється думка про їх «велику» місію, здійснити яку можна лише силою зброї. З 14 до 18 років молодь набуває відповідної підготовки у воєнізованій організації «Ганда», а потім потрапляє в молодіжні поселення ізраїльської армії «Нахал» («Молодь, яка бореться»), де поєднує військову службу з роботою в сільськогосподарських прикордонних кібуцах. Ці дві організації виховують молодих людей у відповідності з вимогами сіонізму. Велика роль відводиться клерикалам, які мають пробудити в молоді почуття ненависті до іновірців і «перезаги» ізраїльтянина над усіма останніми.

Сіоністи готують «гарматне м'ясо» для Ізраїлю не тільки в своїй країні, а й далеко за її межами. Цим займається молодіжний департамент ВСО, що проводить організовані масові кампанії по залученню молоді в сіоністські організації, звідки потім її вербують в ізраїльську армію. На 27 конгресі ВСО в Єрусалимі вказувалося, що спеціальну «обробку» пройшли 600 тис. єврейських юнаків і дівчат, а 50 тис. взяли участь у «виховальних заходах» в Ізраїлі. 1,5 тис. спеціальних інструкторів перебуває в Англії, Швеції, Данії, Франції, Бельгії, Італії, Швейцарії, Аргентині та інших країнах. Щоправда, найбільш продуктивно працювали спеціальні вчителі-емісари. На початку 1968 р. в 23 країнах їх перебувало 127²⁰. Від ВСО не відстають і такі сіоністські об'єднання, як Всесвітній єврейський конгрес, Організація єврейської молоді, Всесвітній союз студентської молоді та ін. Особливо енергійну

¹⁶ «Правда», 4 грудня 1971 р.

¹⁷ Луис Ікс. Зловещая тень сионизма. — «За рубежом», 1970, № 35, стор. 22.

¹⁸ Очаг сионизма и агрессии, стор. 16.

¹⁹ «Молодой коммунист», 1971, № 4, стор. 84.

²⁰ Ю. І в а н о в. Назв. праця, стор. 184—185.

діяльність вони розгорнули в США, де створено їх філіали: Сіоністська організація Америки, Об'єднаний єврейський призов, Американо-єврейський конгрес, Жіноча сіоністська організація Америки та ін., а також просіоністські організації — «Бнай бріт», «Бнай бріт уімен» та її молодіжний філіал «Бнай бріт юз організейшнс», праві соціал-демократи, об'єднані навколо «Джуіш лейбор коміті», і т. д.

Уже на початку своєї діяльності сіоністи вважали пропаганду значним фактором створення громадської думки. Нині цій «війні без пострілів» приділяється особлива увага, тому що вона є одним з найефективніших засобів для досягнення основної мети — створення «великого» Ізраїлю. За допомогою величезних капіталів сіоністи контролюють 80% американських і міжнародних агентств, послугами яких користуються газети і журнали майже всіх капіталістичних країн. Під їх впливом перебувають половина усіх журналів, що виходять у США, і радіостанцій, три чверті американських корпунктів газет, журналів і прес-агентств. Вони роблять усе можливе для того, щоб кожний американець з дитинства дістає достатню дозу антикомуністичних ідей, що становлять основу сіонізму. «Як правило,— пише Альфред Лілієнталь,— майже всі без винятку газети, радіо і телебачення США пропагують ізраїльську сіоністську точку зору»²¹.

Провідне місце в сіоністській пропаганді належить рупору ВСО — Єврейському телеграфному агентству, для фінансування якого в США під контролем Американо-єврейської федерації створено 135 «фондів соціального забезпечення». Як повідомляє американський журнал «Форчун», вони щороку отримують 700—800 млн. доларів, переважна частина з яких іде на антирадянську, антикомуністичну діяльність, фінансування численних антирадянських організацій, установ, інститутів. Сіоністи відіграють помітну роль у КІАС (Міжнародний інститут інформації і соціальних дій з резиденцією в Люксембурзі), що є конспіративним центром об'єднання антикомуністичних союзів, шпигунських агентур, терористичних банд у різних країнах Азії, Африки, Європи і Америки. КІАС розробляє рекомендації у справі боротьби з соціалістичною ідеологією, вишукує нові форми та методи антирадянської діяльності.

В Ізраїлі особлива увага приділяється психологічній обробці населення. Переважна більшість газет і журналів належить політичним партіям і ними субсидується. Тому будь-яка небажана публікація відразу ж забороняється. Характерною ознакою засобів масової інформації Ізраїлю є їх зв'язок з органами пропаганди імперіалістичних держав. Західні агентства Рейтер, ЮПІ, Асошіейтед прес, Єврейське телеграфне агентство та ін. постачають ізраїльській пресі основну міжнародну інформацію. Тель-авівське бюро ЮСІА безкоштовно надсилає всім ізраїльським газетам свої щоденні бюлетені.

Сіоністи покладають великі надії на «Станцію радіомовлення Ізраїль», яка лише на свою країну веде передачі протягом 42 годин на добу. Крім того, йдуть щоденні передачі на десяти іноземних мовах — арабській, російській, французькій та ін., а також ідіш (спеціально для євреїв, які проживають за межами Ізраїлю). В останні роки ці передачі набули цілеспрямованого характеру і сприяють роздмухуванню антирадянської естерії. Для цього використовуються всі засоби — від горезвісного «переслідування євреїв» у СРСР та інших соціалістичних країнах до закликів емігрувати на «землю батьків».

Широко використовується сіонізмом і таємна служба, що виникла раніше від держави Ізраїль. «Моссад Алія Бет» (Організація другої

²¹ Сионизм — орудие империалистической реакции, стор. 40.

імміграції) виникла в 1937 р. Після створення Ізраїлю «Моссад» перейшов під контроль військових і реорганізувався за зразком «Інтелі-дженс сервіс» в Англії та ЦРУ в США. «Атгаф Модіні» — розвідувальне бюро ізраїльських збройних сил виконує функції військової розвідки, керує військовими аташе за кордоном, відає цензурою. «Шерут беташон клала» (Шін-Бет) — ізраїльська контррозвідка, яку інколи називають «Генеральною службою безпеки». Це — різновид ФБР. Однак центром усієї ізраїльської служби є «Моссад», що координує діяльність усіх філій²².

З часу виникнення ізраїльська розвідка служить найбільшим імперіалістичним державам, які, в свою чергу, подають їй «посильну» допомогу. За свідченням французького журналу «Експрес», ізраїльська анексія в червні 1967 р. планувалася з врахуванням даних ЦРУ й оперативної розвідки НАТО. То були відомості про розташування аеродромів, озброєння арабських армій тощо.

Підвищений інтерес Ізраїль виявляє до ряду африканських країн. Протягом 1959—1965 рр. 4640 африканських студентів «навчалися» в Ізраїлі переважно в сфері військових справ та мистецтву «висування» на керівні посади²³. Ізраїльські експерти (насправді кадрові офіцери) працюють інструкторами у справі організації сільського господарства і водночас допомагають створювати напіввійськові формування в таких країнах, як Чад, Дагомея, Ліберія, Нігер, Танзанія, Берег Слонової Кістки, Заір і т. д. Різні технічні та військові радники відверто займаються там шпигунством, переправляючи дані в досє й картотеки ЦРУ.

Значну увагу приділяє ізраїльська розвідка також країнам Західної й Середньої Європи. Поряд з диверсіями (справа А. Фрауенкнехта, викрадення з Франції 25 грудня 1969 р. п'яти швидкохідних катерів і т. д.) широко застосовуються розпалювання націоналістичних страстей, шантаж, підкупи, провокації тощо. Під час вербування агентів «брати по крові» наголошують на обов'язкові бути відданими «єврейству» і сплатити свій борг Ізраїлю. Для проведення підривної діяльності в країнах Європи існують спеціальні центри, створені розвідками США, Ізраїлю і ФРН. Один з них існував у Відні під назвою Єврейський центр документації (ЄЦД)²⁴.

Останнім часом сіонізм перетворився на ударну силу антикомунізму. Його ідеологи докладають усіх зусиль, щоб дискредитувати ідеї соціалізму, похитнути комуністичну переконаність трудящих соціалістичних країн. З цією метою вони різними шляхами поширюють сіоністську літературу, намагаються створити щось подібне до сіоністського підпілля. Военний оглядач «Нью-Йорк таймс» Болдуїн вказує, що сіоністи, крім ідеологічних диверсій, займаються також шпигунством²⁵.

Щоб відвернути увагу світової громадськості від злочинів на окупованих арабських територіях, сіоністи застосовують тактику провокацій проти СРСР та інших соціалістичних країн, трублять про розгул там антисемітизму тощо. Однак усім відомо, що в нашій країні розпалювання національних суперечностей вважається державним злочином. У СРСР євреї мають такі самі права, як і трудящі інших національностей. 20% усіх євреїв здобули вищу освіту, з них 57 чол. стали академіками і членами-кореспондентами АН СРСР, 96 євреїв є лауре-

²² И. Беляев. С черного хода. Документальная повесть. — «Знамя», 1971, № 9, стор. 60; В. Розин, Л. Сидоров. Хризантемы у тюремной стены, М., 1971, стор. 157—158.

²³ Ю. Иванов. Назв. праця, стор. 134.

²⁴ Цели и методы воинствующего сионизма, стор. 83.

²⁵ Антикоммунизм и антисоветизм — профессия сионистов, М., 1971, стор. 18.

атами Ленінських премій, 71 — удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці (9 — два і три рази)²⁶.

Проливаючи крокодилячі сльози з приводу тих «мук», яких нібито зазнають євреї в СРСР, сіоністи не помічають і не реагують на зростання антисемітизму в США. Протягом останніх років там майже щодня висаджують у повітря синагоги, спостерігається дискримінація єврейської меншості і т. д. Один з лідерів фашистської організації мінітменів Рой Френкфаузер визначив програму своєї організації щодо євреїв таким чином: «Ми не забуваємо про євреїв. Якби євреї тільки знали, що буде (ви мені повірте, це буде так само, як буде світанок завтра), вони б зрозуміли, що порівняно з тим, що може статися в Америці, гітлерівська Німеччина здається пікніком недільної школи. Ми побудуємо кращі газові камери і їх буде більше. І на цей раз не буде біженців»²⁷. Але про це ізраїльські правителі мовчать. Проте вони подбали про створення «ліги захисту євреїв» (1968 р.), члени якої є штурмовим загonom у боротьбі проти СРСР, інших соціалістичних країн, світового комуністичного руху. Її засновником був рабин Меїр Кахане, колишній член сіоністської фашистської партії «Херут», а нині агент ЦРУ і ФБР під кличкою Майкл Кінг. В одному з своїх «програмних» виступів він так визначив мету новоствореної організації: «Ми хочемо... підняти американський народ проти комуністичної небезпеки. Ми хочемо організувати на боротьбу неєврейських діячів і організації. Дай боже, щоб у нас була така підтримка серед євреїв, яка є серед неєвреїв, серед людей, які розуміють комуністичну небезпеку й справжні наміри Радянського Союзу»²⁸. Поставивши мету «теоретично» обґрунтувати розбійницький характер «ліги», Меїр Кахане в нещодавно видрукуваній книзі відверто закликає до блоку з антисемітами в боротьбі проти СРСР, доводить, що «в даний момент інтереси антисемітизму збігаються з інтересами євреїв»²⁹.

Погромники з «ліги» організують мерзенні провокації проти радянських громадян, які працюють у США, зривають концерти радянських майстрів мистецтв, нападають на радянські установи, житлові приміщення і т. д. Подібні ж фашистсько-сіоністські організації існують і в інших капіталістичних країнах. За свідченням закордонної преси, для координації їх антирадянської діяльності існує спеціальний комітет, у роботі якого активну участь бере ізраїльський уряд. Це підтвердила навіть Голда Меїр в інтерв'ю тель-авівській газеті «Маарів» (22 січня 1971 р.), а міністр закордонних справ у кнессеті заявив: «Ізраїльський уряд має намір рішуче продовжувати енергійну, напружену й безкомпромісну акцію на захист євреїв СРСР»³⁰.

У лютому 1971 р. міжнародні сіоністські організації провели в Брюсселі конференцію, на якій розглядалося питання про організацію та фінансування антирадянської діяльності під лозунгом «визволення радянських євреїв». Це зборище провокаторів, як заявив у кнессеті Генеральний секретар Компартії Ізраїлю М. Вільнер, було організоване «ізраїльським урядом і сіоністським керівництвом за цілковитої підтримки антирадянського пропагандистського апарату США»³¹. Вони покладали надію, що завдяки цьому виникне сприятливий ґрунт для проімперіалістичної та шовіністичної пропаганди. Однак їх сподіван-

²⁶ «Слава Родины», 23 червня 1971 р.

²⁷ Антикоммунизм и антисоветизм — профессия сионистов, стор. 34.

²⁸ Там же, стор. 58.

²⁹ «Литературная газета», 8 грудня 1971 р.

³⁰ Антикоммунизм и антисоветизм — профессия сионистов, стор. 59.

³¹ «За рубежом», 1971, № 10, стор. 11.

ня не справилися. Кількість єврейських організацій, що засуджують сіоністських брехунів і підбурювачів, дедалі зростає. У відкритому листі, надісланому 36 англієцями єврейської національності (громадськими діячами, працівниками культури і т. д.) на адресу конференції, вказувалося, що «нинішня істерична кампанія за межами СРСР — це одночасно й брехня, й зрада». В комюніке Єврейського союзу руху опору й взаємодопомоги вказувалося, що «Брюссельська конференція є антирадянським маневром під виглядом захисту євреїв у Радянському Союзі». У заяві Федерації єврейських культурних товариств в Аргентині підкреслювалося, що справжня мета Брюссельської «конференції на захист радянських євреїв» — це розпалити антирадянську істерію й відвернути увагу світової громадськості від провокаційної й агресивної політики Ізраїлю³².

Широко застосовують сіоністи тактику «тихої або повзучої контрреволюції». Саме вона відіграла не останню роль у підготовці подій 1968 р. в Чехословаччині. Ставленники сіоністів мали захопити в свої руки засоби масової інформації та використати їх для антирадянської пропаганди, збирання шпигунських відомостей тощо. Це здійснювалося під безпосереднім керівництвом ЄЦД у Відні та «Центру координації борців за свободу Чехословаччини» в Ізраїлі. Після поразки контрреволюції так звані «біженці» з Чехословаччини потрапили в Ізраїль. Після спецнавчання вони використовуються як сіоністські агітатори й шпигуни в соціалістичних країнах.

На 28 конгресі ВСО (відбувся в Єрусалимі у січні 1972 р.) 525 делегатів від сіоністських організацій Ізраїлю, США та інших капіталістичних країн основну увагу приділили розробці контрреволюційних, антинародних планів, шліфовці форм і методів антикомуністичної, антирадянської діяльності.

Сіоністська пропаганда має на меті збільшити еміграцію євреїв у Ізраїль. З Радянського Союзу на «землю батьків» також виїхала частина євреїв. Однак вона незабаром розчарувалася й почала шукати шляхів повернення на батьківщину. В листах до рідних, які залишилися в СРСР, викривається брехливість сіоністських пропагандистів. Побачивши «райське життя», чимало євреїв обіцяють Радянському урядові «своєю працею, всім тим, що ми можемо.., спокутувати тяжкий гріх»³³. Багатьом з тих, які потрапили в павутину сіоністської пропаганди, було дозволено повернутися на батьківщину.

Буржуазно-націоналістична ідеологія сіонізму, просякнута ядом расизму й шовінізму, підтримувана й заохочувана США та іншими капіталістичними державами, є загрозою на шляху людства до прогресу й демократії. Ізраїльські загарбники зневажають вимоги арабських держав, усіх миролюбних народів і рішення ООН про виведення військ з окупованих територій, продовжуючи військові провокації, політику експансії та анексії. Однак «переваги, здобуті завойовниками в результаті розбійницького нападу, кінець кінцем примарні. Вони зникнуть, як розвіюється міраж у пісках Сінаю»³⁴, — зазначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові нашої партії. Арабські народи продовжують рішучу боротьбу на захист свободи, незалежності й національного прогресу, за визнання національних прав арабського народу Палестини. «На боці цих народів — СРСР, інші соціалістичні держави, світо-

³² Там же.

³³ «Известия», 31 липня 1970 р.

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 27.

вий комуністичний рух, солідарність сил національного визволення і дедалі ширші кола громадської думки капіталістичних країн»³⁵.

Тяжку боротьбу за інтереси ізраїльського народу веде Компартія Ізраїлю, що здобула переконливу перемогу над угрупованням соціалшовіністів, які в 1965 р. виступили з демагогічними фразами про «ізраїлізацію Компартії», необхідність проведення «гнучкішої тактичної лінії». А в 1967 р. вони вже вітали агресивну війну. У своїй діяльності КПІ спирається на трудящі маси усіх національностей Ізраїлю, на прогресивні та революційні сили. «Не з імперіалізмом проти арабських народів, а з арабськими народами — проти імперіалізму». Цей заклик знаходить дедалі більшу підтримку у трудящих євреїв і арабів. Широкі кола починають усвідомлювати необхідність вести наполегливу боротьбу проти агресивної сіоністської політики ізраїльських керівників, які служать інтересам американського імперіалізму. Рішення XVII з'їзду КПІ, що відбувся в Тель-Авіві в червні 1972 р., підтвердили непохитну волю комуністів вести наполегливу боротьбу проти окупації арабських територій, сіонізму та агресії, за мир і демократію.

Під керівництвом КПІ та антивоєнних організацій і груп в країні відбуваються великі виступи трудящих, молоді, інтелігенції. Девальвація ізраїльського фунта в 1971 р. і, як наслідок цього, різке зростання вартості життя викликали нову хвилю революційної боротьби. Голда Меїр змушена була визнати: «в країні склалася небувала обстановка, що перебуває на межі з повстанням, причому загроза йде не від арабів, а з боку євреїв»³⁶. Звичайно, не всі страйки та виступи мають політичний характер. Проте, зазначає італійський журнал «Рішашіта», «ослаб, дав тріщину ідеологічний цемент, що скріплював ізраїльське суспільство, і з'явилася нова класова свідомість»³⁷. Усе це свідчить про те, що ізраїльський народ активно виступає проти сіонізму. Боротьба проти цього нового вогнища фашизму на нашій планеті є справою честі й обов'язком кожного комуніста, кожної людини, яка прагне зберегти мир.

³⁵ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969, стор. 84.

³⁶ «За рубежом», 1971, № 39, стор. 15.

³⁷ Там же.

Записки

Г. С. ОСТРОВСЬКИЙ
СОЦІАЛІСТИЧНЕ
ЗМАГАННЯ
КОМСОМОЛЬЦІВ
НА ЕНЕРГОБУДОВАХ
УКРАЇНИ
(1959—1965 рр.)

У березні 1959 р. проходив V пленум ЦК ЛКСМУ, який визначив завдання комсомольських організацій республіки у світлі рішень XXI з'їзду КПРС і XX з'їзду КП України, розробив план шефської допомоги комсомолу України найбільшим будовам семирічки, які було оголоше-

но ударними комсомольськими,— Кременчуцькій і Київській ГЕС та Зміївській, Чернігівській, Придніпровській, Старобешівській ДРЕС¹. Шефство комсомольців одразу стало дійовим, ефективним і конкретним, молодь розв'язувала найскладніші завдання, що стосувалися виробничого життя енергобудов². Первинні комсомольські організації вчасно помічали нове, передове, прогресивне й рішуче підтримували його. Юнаки й дівчата енергобудов брали активну участь у соціалістичному змаганні, зокрема у його вищій формі — русі бригад і ударників комуністичної праці.

На Київгесбуді протягом 1959 р. почесне звання завоювали 1083 енергобудівники, серед них сотні комсомольців, більше 30 колективів цехів, змін, дільниць, 452 бригади (5462 чол.)³. Саме на ударних комсомольських енергобудовах розгорнулося справді масове змагання, тому що юнаки й дівчата були непримиренні до формалізму й казенщини, творчо застосовували нагромаджений попередній досвід щодо форм та методів соцзмагання на енергобудовах⁴.

У ході змагання за комуністичну працю комсомольці, молодь енергобудов боролися за впровадження колективних передових методів праці, зниження собівартості й трудомісткості будівельно-монтажних робіт на кожній операції, краще використання та вдосконалення будівельної техніки, дострокове виконання державних планів з якнайкращими показниками тощо. Комсомольці дотримувалися режиму економії, послідовно боролися за рентабельність, неухильне зниження витрат, мобі-

¹ «Радянська Україна», 8 березня 1959 р.; Історія ЛКСМ України, К., 1971, стор. 538; Ленінський план електрифікації в дії, К., 1969, стор. 73.

² Н. Ю. Костриця. Комуністична партія — організатор всенародної боротьби за здійснення ленінських ідей електрифікації на Україні, К., 1967, стор. 216—217.

³ Движение за коммунистический труд в промышленности СССР, М., 1969, стор. 121.

⁴ Ю. Ельченко. Бойовий помічник партії, К., 1963, стор. 13; О дальнейшем улучшении организации социалистического соревнования. Постановление ЦК КПСС.— «Правда», 5 вересня 1971 р.

лізацію всіх внутрішніх ресурсів. Усе це сприяло дальшому піднесенню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції.

На енергетичних будовах республіки була розроблена система заохочень за високі показники в соціалістичному змаганні. Кращим молодим будівельникам надавалось почесне право укласти перший бетон у фундамент основних гідротехнічних споруд; передовим колективам і окремим передовикам присвоювались почесні звання «Краща бригада будови», «Кращий екіпаж екскаватора», «Краща зміна», «Кращий бетонник», «Кращий муляр» тощо. Молоді передовики нагороджувалися Почесними грамотами, Грамотами ЦК ВЛКСМ і ЦК ЛКСМУ, обкомів та райкомів комсомолу тощо.

Під час змагання спеціалізовані комсомольсько-молодіжні бригади замінялися комплексними. Найважливіші ділянки енергобудов оголошувалися ударними об'єктами. Влаштовувалися конкурси на кращу комсомольсько-молодіжну бригаду, екіпаж, зміну, створювались комсомольські патрулі, сигнальні й контрольні пости, групи «легкої кавалерії».

На Кремгесбуді наприкінці листопада 1958 р. в рух за комуністичну працю однією з перших включилася комплексна бригада комуніста Г. Вірича. Її приклад підхопила вся будова. Вже в травні 1959 р. звання комуністичних виборювали 29 бригад, 6 дільниць, близько 800 робітників⁵.

Наприкінці року на будові працювало понад 9 тис. юнаків і дівчат, з них 400 комсомольців. Цей численний молодіжний загін утворював 107 комсомольсько-молодіжних бригад, 29 екіпажів, з них у змаганні за комуністичну працю брали участь 32 бригади і 500 юнаків та дівчат індивідуально. Причому всі комсомольці денне завдання виконували не менше як на 135%, а більше тисячі молодих будівельників — на 180—200%⁶.

Значного розмаху набуло соціалістичне змагання серед молодих будівельників і на Київській ГЕС, спорудження якої розпочалося у жовтні 1960 р. Незабаром ЦК ЛКСМУ запропонував молоді республіки взяти шефство над будівництвом нової гідроелектростанції, куди за комсомольськими путівками відразу прибули понад 5 тис. юнаків і дівчат. Високих показників у праці досягли бригади бетонників та опалубників П. Белікова й І. Будника, монтажників-висотників А. Колодєєва, теслярів С. Олизька та інших⁷.

В листопаді 1960 р. при Київському обкомі ЛКСМУ було створено штаб комсомольської будови у складі 17 комісій громадського контролю. Хід соцзмагання широко висвітлювався на сторінках газети «Київський комсомолец», виїзна редакція якої почала працювати на енергобудові з січня 1961 р., та багатотиражки «Комсомольська ГЕС» (з липня 1962 р.). Внаслідок прийняття «Законів життя колективу ударної будови Київської-Комсомольської ГЕС» змагання дедалі розширювалося. Цьому сприяло також те, що на провідних ділянках будови створилися комсомольські та сигнальні пости, правильно було розставлено комсомольський актив, вжито парторганізацією заходів, спрямованих на виконання постанови бюро Київського обкому КП України «Про хід будівництва Київської-Комсомольської ГЕС»⁸. Комсомольці, молодь, усі працівники Київгесбуду прагнули до того, щоб їхня будова стала зразковою, справді показовою щодо організації та культури будівництва.

⁵ «Кременчугстрой», 14 лютого і 25 травня 1959 р.

⁶ «Кременчугстрой», 25 червня і 6 січня 1960 р.

⁷ Киевский гидроузел, К., 1964, стор. 34.

⁸ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 60, арк. 45; од. зб. 367, арк. 23—25; од. зб. 462, арк. 67—68.

Великих трудових успіхів досяг молодіжний колектив Зміївської ДРЕС. Комсомольці, юнаки і дівчата дуже пишалися тим, що споруджували одну з найбільших у Європі теплових станцій. Комітет комсомолу (секретар — П. Нестеренко), комсомольський актив (майстер А. Лещенко, електрослюсар М. Дегтярьов та інші) повсякденно дбали про те, щоб молодь, яка прибувала на будову, відразу включалася в трудове змагання енергобудівників.

Перед у змаганні вели бригади теслярів А. Гетьмана, бетонників О. Котельникова, а також комсомольці-монтажники Б. Созинов, Я. Покетар, А. Рудерман, слюсарі М. Кравчук, В. Тутик, М. Карасиченко, муляри М. Жила, В. Пшеничка та чимало інших.

Першими на будові високе звання колективу комуністичної праці здобули три комсомольсько-молодіжні діяльниці та 28 бригад, серед них — А. Гетьмана та О. Котельникова.

На спорудженні Старобешівської ДРЕС комсомольці та молодь утворили 11 комсомольсько-молодіжних бригад, які включилися в змагання за комуністичне ставлення до праці. Чотири з них і 26 комсомольців невдовзі завоювали це високе звання. В листопаді 1961 р. на енергобудові вже було 42 бригади комуністичної праці (434 робітники) і 616 ударників, серед них переважали юнаки й дівчата⁹.

Подібним чином соціалістичне змагання розгорталося і на інших комсомольських енергобудовах республіки, що сприяло достроковому пуску в дію нових електростанцій, а отже, й створенню матеріально-технічної бази комунізму.

⁹ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 424, оп. 10, од. зб. 33, арк. 26—27; ф. 85, оп. 11, од. зб. 20, арк. 67, 86.

Є. Ф. БЕЗРОДНИЙ
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
В МІЖНАРОДНОМУ
СПІВРОБІТНИЦТВІ СРСР
В ГАЛУЗІ СПОРТУ
1924—1928 рр.

Створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік було торжеством ленінської національної політики. Добровільне об'єднання суверенних радянських республік у багатонаціональну державу, зумовлене всім ходом їх економічного, політичного та культурного розвитку,

сприяло втіленню в життя ленінських принципів мирного співіснування, зміцненню авторитету нашої країни на міжнародній арені. «З часу створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік,— говорилося в Декларації про утворення СРСР від 30 грудня 1922 р.,— держави світу розкололися на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму»¹. Капіталістичні держави, яких роздирали гострі протиріччя, були змушені рахуватися з існуванням першої в світі соціалістичної країни. З цього приводу В. І. Ленін зазначав: «Ми стоїмо на шляху, цілком ясно і виразно окресленому, і забезпечили собі успіх перед державами всього світу... Економічні відносини, а за ними відносини дипломатичні налагоджуються, повинні налагодитися, налагодяться неодмінно»².

¹ I съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик, М., 1923, стор. 6.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 385.

Геніальне ленінське передбачення збулося. В 1924 р. СРСР визнали 13 держав, зокрема Англія, Італія, Норвегія, Швеція, Данія, Китай, Мексика, Угорщина, Німеччина, Франція та ін. Трохи пізніше, в 1925—1927 рр., наша країна уклала угоди про дружбу та нейтралітет з Туреччиною, Німеччиною, Литвою, Афганістаном і Персією³. Встановлення дипломатичних відносин між СРСР і рядом капіталістичних держав сприяло розвитку політичного, торгово-економічного, наукового та культурного співробітництва.

Співробітництво в галузі спорту також сприяло зміцненню інтернаціональних зв'язків народів СРСР з трудящими капіталістичних держав. У постанові ЦК ВКП(б) від 13 липня 1925 р. зазначалося, що «розвиток фізкультури має велике значення для міжнародного робітничого руху, оскільки спортивно-гімнастичні зв'язки трудящих нашого Союзу з робітничими організаціями зарубіжних країн ще більше зміцнюють міжнародний робітничий фронт»⁴.

Радянська Україна як складова частина СРСР вносила великий вклад у розвиток міжнародних зв'язків, у тому числі й спортивних. Фізкультурною роботою на Україні керувала Вища Рада фізичної культури (ВРФК), створена при ВУЦВК на початку 1924 р. Вона ж представляла Україну в Червоному Спортінтерні⁵. Зустрічі з фізкультурниками зарубіжних країн сприяли підвищенню авторитету Радянської держави. «...Через фізкультуру встановимо братерський зв'язок з трудящими всіх країн. Ми працюємо над тим, щоб нова культура була поширена в усіх країнах і для доказу миролюбної політики Радянської влади направляємо спортивні команди за кордон»,— зазначав секретар ВУЦВК П. І. Буценко⁶.

У 1924—1928 рр. українські спортсмени зустрічалися з колегами з Фінляндії, Німеччини, Австрії, Чехословаччини, Латвії, Англії, Туреччини, Норвегії та інших країн. У липні 1924 р. в Харкові проходили змагання з легкої атлетики та футболу, в яких брала участь й фінська спортивна делегація. На мітингу, що відбувся на привокзальній площі, гостей дружньої країни привітали представники спортивної громадськості міста, які відзначили важливість встановлення контактів між фізкультурниками обох держав. Зустріч сприяла підвищенню майстерності спортсменів. Українські легкоатлети Лукашевич, Підгаєцький, Подкович, Денисенко, Калина, Шалько показали високі результати⁷.

В жовтні того ж року до Харкова прибули німецькі футболісти та легкоатлети, переважно комуністи і комсомольці. Змагання на зелених полях, секторах і майданчиках були новим етапом у розвитку зв'язків із зарубіжними спортсменами. Як зазначав журнал «Вестник физической культуры», справа полягала в тому, «що гості, яким ми розкриваємо наші обійми,— іноземні робітники, брати, які прагнуть до єднання з нами, як з своїми однодумцями. І наша мета,— цьому зближенню всіляко допомагати, дати змогу пролетаріатові через спортсменів СРСР побачити, як ми живемо, як працюємо, щоб ця спортивна сім'я вивезла за кордон правильні поняття про СРСР, розбиваючи ті, що вкорінює в маси іноземна буржуазна преса»⁸.

В 1924 р. на Україні побували й футболісти Туреччини. Вони провели матч з одеською командою, який виграли з рахунком 6 : 1, і озна-

³ Історія дипломатії, т. III, М.—Л., 1945, стор. 291—305.

⁴ Партія про фізкультуру, Харків, 1933, стор. 4.

⁵ «Більшовик», 18 грудня 1924 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 1904-а, арк. 5.

⁶ «Вестник физической культуры», 1926, № 11, стор. 2.

⁷ «Вестник физической культуры», 1924, № 11, стор. 14—15.

⁸ «Вестник физической культуры», 1924, № 14—15, стор. 23.

йомилися з розвитком фізкультури і спорту в місті та республіці. Президент футбольної федерації Туреччини Юсуф-бей високо оцінив можливості, які створила Радянська влада для занять спортом широких кіл трудящих, між тим, як в інших країнах це — привілей заможних верств населення⁹. Візит турецьких майстрів шкіряного м'яча поклав початок встановленню контактів між фізкультурниками обох країн. Уже в грудні 1924 р. Одеська губерньська Рада фізичної культури одержала запрошення направити команду в Туреччину¹⁰.

1925 р. розширювалися міжнародні спортивні зв'язки України. 12 серпня Дрезденський спорт-фєрайн запропонував харківським футболістам провести кілька матчів у Саксонії. Незважаючи на протидію реакційних кіл Литви та Латвії, які відмовилися дати візи для переїзду через їх кордони, з деяким запізненням радянська команда все ж прибула в Берлін. Німецький футбольний комітет заборонив командам, які входили до Всенімецького робітничого спортивного союзу, зустрічатися з харківськими спортсменами. Однак берлінські робітники, долаючи численні поліцейські кордони, прорвалися на перон і палко вітали представників України, а під час відходу поїзда в Дрезден заспівали «Інтернаціонал». Комуністична та робітнича преса Дрездена присвятила цілі сторінки харківським футболістам. Харків'ян було запрошено в Народний Будинок, де на їх честь влаштовано вечір.

На перший матч із збіркою Дрездена, який відбувся 25 серпня, обидві команди прийшли з червоними прапорами, супроводжувані величезною масою робітників. На стадіоні зібралося близько 20 тис. болільників. «Серед тисячного натовпу,— писала газета німецьких комуністів «Роте фане»,— було кількасот соціал-демократичних робітників, і вихід команд на чолі з росіянами — з молотами, що сяють, і серпами на грудях, з великим прапором, який вони подарували Дрезденському спортивному клубу, був зустрінутий бурхливими оваціями. Присутні стоячи проспівали «Інтернаціонал». Гра проходила технічно і коректно. Дрезденці перемогли з рахунком 3 : 1. Наприкінці гри розгорнулася дискусія серед членів Дрезденського спортивного клубу, в ході якої порушувалися питання не тільки про технічну майстерність українців, а й про досягнення революції в СРСР, культурний та матеріальний рівень радянських робітників, їх участь у будівництві соціалізму.

26 серпня українські спортсмени виїхали в Хемніц. Того ж дня на сторінках органу Компартії «Дер Кемпфер» була вміщена стаття «Привіт нашим братам з СРСР». В ній, зокрема, зазначалося, що в Хемніц вперше приїжджають робітники першої в світі соціалістичної держави, в особі яких німецькі трудящі вітають героїв російської революції, що, незважаючи на величезні жертви, перемогли, відстояли та зміцнили владу робітників і селян. У вашій особі, російські брати, підкреслювала газета, пролетаріат Німеччини вітає своє майбутнє, свою неминучу перемогу, своє майбутнє визволення. В Хемніці харків'ян зустріли червоні фронтовики, представники робітничих організацій. Після матчу, в якому перемогли гості з рахунком 4 : 0, відбулася їх зустріч з пролетаріатом міста. Українці відповіли на багато запитань про життя радянських людей, їх успіхи в будівництві соціалізму. Потім радянські спортсмени побували в Пірні, Подшапелі, Алліманії. Повсюди вони розповідали про досягнення нашого народу в різних галузях знань, матеріальне становище трудящих тощо. Під час відвідання деяких підприємств українці ставали до верстатів і виробляли якісну продукцію. Це

⁹ «Молодой ленинец», 17 листопада, 6 грудня 1924 р.; «Известия», 28 листопада 1924 р.; «Вечернее радио», 13 листопада 1924 р.

¹⁰ «Известия», 21 грудня 1924 р.

викривало вигадки буржуазної преси про те, що радянські футболісти — професіонали.

Коли харків'яни зустрічалися з клубом Фіхте, стадіон нагадував збложену фортецю. Він був заповнений озброєною поліцією, яка мала запобігати будь-яким ексцесам. Але на його флагштоці переможно майорів червоний стяг Країни Рад з серпом і молотом. У Берліні гості взяли участь у змаганнях, кошти від яких надійшли в фонд допомоги китайським робітникам, а також у вечорі підтримки сімей членів делегацій, які приїжджали на Україну, а згодом були звільнені з роботи¹¹.

Таким чином, поїздка харківських футболістів по Німеччині перетворилася на демонстрацію дружби німецьких і радянських робітників. Член ЦК КПН Ф. Леш, який супроводжував українських спортсменів, зазначав, що вони багато зробили для завоювання симпатій німецьких трудящих до Радянського Союзу. Після повернення в Москву футболісти були прийняті у Виконкомі Спортінтерну, який присвоїв команді назву «Перша пролетарська футбольна команда ім. Червоного Спортінтерну»¹².

27 вересня ВУЦВК скликав у Харкові збори молодих спортсменів, на які було запрошено представника німецьких робітників-фізкультурників Фіша. Обговорюючи звіт керівника радянської команди про візит у Німеччину, секретар ВУЦВК П. І. Буценко зазначив, що наслідком цієї поїздки було зміцнення дружніх відносин між робітничим класом обох країн. Українських футболістів привітав Фіш. У рішенні зборів говорилося про велике політичне значення контактів для єдності світового спортивного руху¹³.

В 1926 р. відбулося дальше розширення українсько-німецьких спортивних зв'язків. У Німеччині побували футболісти Донбасу. Незважаючи на намагання організаторів поїздки всіляко ізолювати гостей від місцевого населення, донбасівців палко вітали робітники Берліна, Бремена, Гамбурга, Гере, Золінгена, Ессена, Нюрнберга та Мюнхена. «Ми зустрічаємо і вітаємо російських робітників, які першими скинули кайдани вікового рабства, позбавилися гніту буржуазії й своїми силами йдуть до соціалізму», — говорили німецькі пролетарі. Стриманість, ввічливість, організованість, дисципліну, скромність гравців нашої команди відзначала соціал-демократична та монархічна преса¹⁴.

В жовтні 1926 р. українські футболісти-металісти побували й в Австрії. Соціал-демократичний уряд Австрії вимагав, щоб перед матчами та після них не відбувалося ніяких демонстрацій. На першій зустрічі у Відні серед 30 тис. болільників був присутній радник повпредства СРСР Ю. М. Коцюбинський. Після матчу гості разом з багатотисячним натовпом співали «Інтернаціонал». Під час поїздки у Вінернайштадт і зустрічі в цьому невеликому містечку посланцям Країни Рад неодноразово дарували квіти, на їх честь виголошувалися вітальні промови. На стадіоні трибуна для представників СРСР була прикрашена кумачем і стрічками з написом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Поблизу воріт майорів червоний прапор з серпом і молотом. Газети високо оцінили майстерність українців¹⁵. Для спортсменів було влаштовано кілька прийомів,

¹¹ «Вісті», 29 вересня 1925 р.; «Вестник физической культуры», 1925, № 10, стор. 3—5.

¹² «Коммунист», 26 вересня 1925 р.; «Вестник физической культуры», 1925, № 10, стор. 6.

¹³ «Вісті», 29 вересня 1925 р.

¹⁴ «Вестник физической культуры», 1926, № 12, стор. 13—14.

¹⁵ «Вестник физической культуры», 1927, № 1, стор. 12; «Спорт», 1926, № 7, стор. 5.

зокрема бургомістром Відня. Вони побували також на деяких фабриках і заводах. На одному прийомі керівник радянської делегації Самота передав запрошення австрійським футболістам відвідати Україну¹⁶.

І в 1927 р. гості з Австрії приїхали в нашу республіку. Вони прагнули не лише познайомитися з розвитком спортивного руху на Україні, «а й з будівництвом СРСР і роботою фабрик та заводів... Це сприятиме встановленню міцніших зв'язків між спортсменами Заходу і СРСР». Австрійські футболісти спочатку прибули до Києва, де відвідали Київську окружну раду профспілок і райком спілки металістів, побували на заводі «Більшовик», провели два матчі з місцевими командами. Залишаючи Київ, член делегації Леов Рудольф сказав, що пам'ятні місця міста справили на гостей хороше враження. «Ми тут познайомилися з постановкою спортивної справи в робітничих організаціях. Ми наочно переконалися, що спорт дедалі більше й більше поширюється серед трудящих СРСР...» Австрійські спортсмени провели кілька матчів також з дніпропетровськими і харківськими майстрами шкіряного м'яча¹⁷.

В травні 1927 р. в Харкові та Одесі відбулися три футбольні зустрічі між саксонськими спортсменами та місцевими командами. В місті моряків пройшло велике весняне свято, в якому взяли участь й гості. Перед поверненням на батьківщину керівник їхньої делегації Мейснер зазначив, що в жодній країні він не зустрічав такого щирого прийому, як у СРСР. Команда здивована величезними успіхами, яких досяг робітничий спорт Країни Рад¹⁸.

У червні того ж року на перше спортивне свято, організоване фінськими робітничими організаціями в м. Гельсінгфорсі, прибула радянська делегація, до складу якої входили 46 представників України. Крім СРСР, там були команди США, Чехословаччини, Австрії, Латвії, Естонії, Німеччини, Норвегії та Швеції — всього близько 5 тис. чол. На цих змаганнях відмінно виступили радянські спортсмени. Лише Шаманова (Москва) встановила 5 світових рекордів. Збірні команди Радянського Союзу з плавання, вузів України з футболу і Харкова з гандболу побували, відповідно, у Франції, Латвії та Австрії, де ознайомилися з розвитком спортивного руху¹⁹.

На запрошення українських фізкультурників у кількох містах республіки в 1927 р. гостювали англійська, чеська та німецька спортивні делегації. Їх візити сприяли зміцненню єдності пролетарів цих країн, популяризації досягнень нашого народу в будівництві соціалізму. Це можна ілюструвати таким прикладом. Буржуазний чехословацький уряд не видав в'їзних віз українським футболістам, мотивуючи своє рішення тим, що поїздка посланців Країни Рад буде використана «в комуністичних цілях, для пропаганди та агітації». У відповідь на таке ганебне рішення пленум Празької революційної робітничо-спортивної організації висловив рішучий протест, у якому, зокрема, говорилося: «В поведінці чехословацьких властей з питання про видачу віз українській футбольній команді ми вбачаємо політику буржуазії: з одного боку, вітають фашистські організації, з другого,— роблять неможливим встановлення

¹⁶ «Вісті», 26 жовтня 1926 р.

¹⁷ «Пролетарська правда», 2, 3, 5 липня 1927 р.; «Вечернее радио», 5 червня 1927 р.

¹⁸ «Комуніст», 9 червня 1927 р.

¹⁹ Збірник праць членів наукового товариства студентів-медиків при Київському медичному інституті, 1928, № 3, стор. 71—72; «Комуніст», 2, 16, 22 червня 1927 р.; «Киевский пролетарий», 12 червня 1927 р.

зв'язків з робітниками-спортсменами... Шлемо палкий пролетарський привіт українським товаришам. Постараємося зробити все від нас залежне, щоб якнайшвидше потиснути руку товаришам з СРСР»²⁰. Протест підтримали збори пролетарських гімнастів Брюнне. Ці дії чехословацьких спортсменів сприяли тому, що в 1928 р. представника України було запрошено для проведення медичного контролю під час робітничої спартакіади Чехословаччини²¹.

В 1928 р. радянські борці взяли участь у спартакіаді Норвегії, де два киянина — Горін і Сиротін зайняли перші місця. В тому ж році в Харкові виступали футболісти Уругваю, в Кривому Розі, Севастополі, Сімферополі, Миколаєві та Одесі — Фінляндії, в Києві, Дніпропетровську, Харкові, Краматорську, Донецьку, Одесі, Константиновці — Австрії. В листі австрійських майстрів шкіряного м'яча Ю. Вагнера, О. Геніка та А. Айсмана на ім'я голови Дніпропетровської ради фізкультури говорилося: «Ми пишаємося тим, що, відвідуючи вас, є піонерами інтернаціонального єднання робітників-спортсменів, які в боротьбі проти світової реакції відіграватимуть значну роль. Ми сподіваємося, що наш візит цьому дуже допоможе і створить міцний союз між австрійським і радянським робітничим спортом і загалом зміцнить союз між робітниками обох країн»²².

Перед початком зустрічі з харківськими спортсменами від імені металістів секретар ВУЦВК П. І. Буценко передав капітанові команди гостей червоний прапор. Австрійські футболісти перебували на Україні 5 тижнів. Про їх враження від поїздки писали у вже згадуваному листі О. Генік, А. Айсман та Ю. Вагнер: «Ми, 18 робітників-спортсменів групи «Норд-Ост ВАФЕ» Нижньої Австрії, від імені 1800 членів нашої групи, наперекір бажанню керівників АСКО (Австрійський спортивний центр.—Є. Б.), поїхали до вас. Ми, австрійські робітники і пролетарські спортсмени, хотіли бачити власними очами ваше політичне, господарське і культурне будівництво... Те, що ми побачили протягом п'яти тижнів у вашій країні, додало нам мужності, впевненості, гордості й радості. Ми могли констатувати, що у вас дійсно будується соціалізм, що у вас безперечний прогрес у господарській та культурній галузях... Хай живе австрійське та українське єднання!»²³.

Важливе значення для зміцнення зв'язків із зарубіжними спортсменами мала Всесоюзна спартакіада, яка проходила в Москві в серпні 1928 р. В ній взяло участь у складі радянської команди 400 українських фізкультурників, а також делегації Франції, Австрії, Німеччини, Естонії, Фінляндії, Швеції, Швейцарії, Уругваю та інших країн. Переможцями спартакіади стали спортсмени СРСР. Значний вклад у цей успіх внесли українські легкоатлети, штангісти, футболісти, стрільці²⁴.

Отже, в 20-х роках Радянська Україна брала активну участь у міжнародному співробітництві СРСР у галузі спорту, що сприяло зміцненню дружби та інтернаціональних зв'язків між трудящими республіки і країн Європи, Азії й Латинської Америки, популяризації досягнень першої в світі соціалістичної держави.

²⁰ «Спорт», 1926, № 7, стор. 7; «Вестник физической культуры», 1927, № 1, стор. 26.

²¹ «Вестник физической культуры», 1927, № 2, стор. 25; «Вісті», 22 вересня 1928 р.

²² «Физкультура и спорт», 1927, № 13, стор. 7; «Вісті», 10 серпня 1928 р.; «Красный горняк», 2 жовтня 1928 р.; «Киевский пролетарий», 26, 31 травня 1928 р.; «Звезда», 2, 6 червня 1928 р.

²³ «Вестник физической культуры», 1928, № 8, стор. 25.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 2, од. зб. 2644, арк. 96; «Физкультура и спорт», 1928, № 28, стор. 8; № 33, стор. 5; «Пролетарская правда», 11 серпня 1928 р.; «Известия» (Одесса), 25 серпня 1928 р.

В. Г. САРБЕЙ
«КОЛОКОЛ» І УКРАЇНА

Виступаючи на XXIV з'їзді партії, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв навів слова з ленінської праці «Пам'яті Герцена»:

«...Безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють посів від жнив»¹. В. І. Ленін високо цінував революційне слово одного з найвидатніших представників революційної демократії в історії всеросійського визвольного руху XIX ст., відзначав велику заслугу О. І. Герцена у створенні вільної російської преси за кордоном, вважав, що герценівський «Колокол» значною мірою вплинув на створення революційної ситуації в Росії наприкінці 1850-х — на початку 1860-х років².

Справді, славнозвісна газета (з липня 1857 р. виходила в Лондоні, а протягом 1865—1867 рр. — у Женеві), яку видавав О. І. Герцен разом зі своїм другом і соратником М. П. Огарьовим, згуртувала навколо себе чимало борців проти кріпосництва і царизму. «Колокол» «провозили в Росію в чемоданах з подвійним дном, у тюках з контрабандою, під сіном на возах, навіть у жерлах гармат царського флоту. Його провозили через Пруссію і Китай, Туреччину і Швецію. Його читали із захопленням співчуттям у бідній студентській комірчині, у кімнаті вчителя і службовця-різночинця, у хаті садівника графа Шереметьєва і з боязкою недовірливою ненавистю у Зимовому палаці, і в генерал-губернаторському домі»³. У грудні 1862 р. київський генерал-губернатор Д. Г. Бібіков одержав донесення начальника повітової поліції, в якому, зокрема, говорилося: «Не могу не загадати про напружений стан умів усіх прошарків, більш або менш освічених, на які дуже негативно впливає відомий журнал * «Колокол», який розповсюджують скрізь настільки, що майже в кожній родині його можна знайти, особливо у купців і військових. Найблагородніша і найвідданіша людина, коли читає журнал, стає ворогом усього національно-російського і мріє про свободу і рівність не в душі мирному, християнському, а в душі підбурливому, революційному»⁴. Взагалі великий революціонізуючий вплив герценівського періодичного видання підтверджується безліччю інших документів.

Але, ясна річ, що в термін «національно-російський» завзятий поліційний служак вкладав офіційний зміст романо-імперії, суспільно-політичним ідеалом якої була триєдина формула «самодержавство, православ'я, народність». Однак ця Росія була заклятим ворогом не лише російського народу, а й усіх інших, пригноблених царизмом. Усіх їх герценівський «Колокол» закликав на боротьбу, важливим регіоном якої революційний демократ вважав Україну. Однією з перших вітчизняних нелегальних організацій, яка встановила таємні контакти з керівником О. І. Герценом закордонним центром революційної боротьби, було харківсько-київське таємне товариство. Його учасник В. Хлопов

¹ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. 30 березня 1971 р., К., 1971, стор. 24.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 25; т. 18, стор. 11, 12, 13; т. 20, стор. 219.

³ Академик М. Печкин. Вышедший на рассвете. 150 лет со дня рождения А. И. Герцена. — «Известия», 5 квітня 1962 р.

* Навіть і нині одні дослідники називають «Колокол» газетою, а інші — журналом (див. Русская периодическая печать (1704—1894). Справочник, М., 1959, стор. 345; В. Г. Березина, А. Г. Демет'єв, Б. И. Есин, А. В. Западов, Н. М. Сикорский. История русской журналистики XVIII—XIX веков, М., 1966, стор. 307).

⁴ А. З. Барабой. Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. — Исторические записки, вып. 52, М., 1955, стор. 239.

після поїздки в Лондон (1859 р.) зробив такий висновок: «Іскандер (О. І. Герцен.—В. С.) особливу надію покладає на Малоросію і Харків»⁵.

У матеріалах слідчої комісії у справі харківсько-київського таємного товариства, між іншим, записано, що одним з своїх завдань воно вважало «придбання всіляких недозволених творів і розповсюдження їх, стосунки з Іскандером, виписування його видань і надання йому різних відомостей для вміщення в «Колокол»⁶. І справді, як тільки царизм застосував репресії до членів товариства, «Колокол» негайно повідомив про це своїм читачам. «В Петропавлівській фортеці наказано приготувати каземати,— писалося в замітці «Початок нових гонінь у Росії».—Днями чекають дванадцять студентів Харківського і Київського університетів, звинувачених у революційному напрямі думок і в революційних замірах»⁷⁻⁸.

1 вересня 1860 р. у «Колоколе» було опубліковано невелику замітку (без підпису) «На доповнення до біографії п. Шевченка, надрукованої в 2 кн. «Народного читання». Її автором був О. І. Герцен, який повідомив читачів про те, чого не було в підцензурному журналі, а саме — про переслідування, що їх зазнавав Шевченко від царських властей. Тут же вказувалося на відвідування поетом після багаторічного заслання України, всі губернатори якої мали уважно стежити за пересуванням і діяльністю революціонера-демократа⁹.

Невеликим некрологом, написаним Герценом, «Колокол» 1 квітня 1861 р. сповістив своїх читачів про смерть великого українського поета¹⁰. А в замітці «Перечислення св. Митрофанія воронезького з товаришами в особи менш значні», надрукованій 22 серпня 1862 р., Герцен показав, що царизм залишився ворогом Кобзаря і після його смерті; ім'я Шевченка «чи не єдиного народного поета» було вилучено із списку осіб, яких належало вшанувати на пам'ятнику тисячоліття Росії¹¹. Ім'я Кобзаря згадувалося також в інших матеріалах «Колокола», зокрема в статтях Герцена «П. А. Мартянов и земський цар» і «Скоти»¹². В останній (опублікована 1867 р.) наводився один з прикладів нічим необмеженої сваволі й самодурства, що панували за політичного режиму царського самодержавства,— особисте розпорядження Миколи І про заборону Шевченкові малювати.

О. І. Герцен не випадково приділяв таку велику увагу популяризації імені Т. Г. Шевченка, адже йшлося про людину, яка з повним правом писала в своїй автобіографії: «Історія мого життя становить частину історії моєї батьківщини»¹³. Знайомство з «Колоколом» викликало у Кобзаря благоговійне захоплення і він, прагнучи встановити якнайтісніший контакт з видавцем, надіслав йому свого «Кобзаря»¹⁴. У своїй творчій діяльності вони виступали як одностайні й соратники. Це помітили ще їх сучасники. Так, Д. Л. Мордовцев вказував, що в часи різних «таврувань» Герцен гучно дзвонив у свій лункий «Колокол», а батько

⁵ Ф. Ястрбсов. Революционные демократы на Украине. Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст., К., 1960, стор. 224.

⁶ Там же, стор. 230.

⁷⁻⁸ «Колокол», 1 квітня 1860 р.

⁹ А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XIV, М., 1958, стор. 448.

¹⁰ А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XV, М., 1959, стор. 54.

¹¹ Там же, стор. 230, 427—428.

¹² Там же, т. XVIII, М., 1959, стор. 12; т. XIX, М., 1960, стор. 210.

¹³ Тарас Шевченко. Твори в трьох томах, т. 3, К., 1963, стор. 408.

¹⁴ Тарас Шевченко. Твори в трьох томах, т. 3, стор. 157; Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський, В. Є. Шубравський. Т. Г. Шевченко. Біографія, К., 1964, стор. 501.

Тарас і батоном і батожищем карав будь-яку «силу неправди»¹⁵. Радянський шевченкознавець І. Я. Айзеншток довів, що перу Т. Г. Шевченка належить опублікована в «Колоколе» (1 січня 1860 р.) кореспонденція «Академія художеств в осадному та іконописному становищі», де викривалося реакційне втручання царських сановників у розвиток образотворчого мистецтва¹⁶.

Антицаристські твори Т. Г. Шевченка та публікації «Колокола» використовувалися в революційній пропаганді на Україні. Це видно з матеріалів слідства над підполковником А. Красовським і викладачем Київського військового училища Є. Моссаковським, який створив нелегальний революційний гурток, де, зокрема, вивчалися стаття «Отруйники Київської округи» та «Лист до Іскандера про Малоросію»¹⁷.

Автором останнього (видрукуваного без підпису під назвою «Україна») був відомий російський і український прогресивний буржуазно-ліберальний історик М. І. Костомаров. Тут вперше на сторінках «Колокола» згадується ім'я Кобзаря та його діяльність у Кирило-Мефодіївському товаристві — таємній антикріпосницькій і антицаристській політичній організації (1846—1847 рр.), учасниками якої були і Шевченко, і Костомаров. Щоб викликати у революційно настроєних читачів співчуття до діяльності кирило-мефодіївців, автор спеціально підкреслював, що їх прагнення до «федеративного союзу слов'ян, де б кожна народність зберегла свої особливості при загальній особистій та суспільній свободі», не має нічого спільного з реакційною, підтримуваною царизмом ідеєю «панславізму»¹⁸. Однак у заключному абзаці статті замість серйозних політичних вимог до самодержавства було лише прохання дозволити навчання рідною мовою в народних школах на Україні. Тут же висловлювалися відверті сподівання на «благотворний вплив весни» — царювання Олександра II, якому заздалегідь виносилась подяка за намір звільнити селян від кріпосної залежності. Подібні висловлювання напередодні і в період так званої селянської реформи 1861 р. траплялися на сторінках «Колокола» навіть у статтях самого О. І. Герцена*. Однак для революційного демократа подібні хитання між демократизмом і лібералізмом були епізодичними, бо «...демократ все ж брав у ньому гору»¹⁹. Це особливо яскраво виявилось у його ставленні до питання про незалежність Польщі, коли, за словами В. І. Леніна, «Герцен врятував честь російської демократії»²⁰. Він також підтримував боротьбу за національне й соціальне визволення українського народу. У серії статей «Росія і Польща», написаних у формі публічних листів і опублікованих у кількох номерах «Колокола» за 1859—1860 роки, О. І. Герцен узагальнив багатовікову історію боротьби українського народу проти панської Польщі. Він також вважав росій-

¹⁵ Т. Г. Шевченко в воспоминаниях современников. М., 1962, стор. 297.

¹⁶ І. Я. Айзеншток. Участь Т. Г. Шевченка в «Колоколе». — «Пролетарська правда», 22 грудня 1938 р.; А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XIV, стор. 408—409.

¹⁷ Общественно-политическое движение на Украине в 1856—1862 гг., К., 1963, стор. XIII, 167, 201, 279, 283; Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг., К., 1964, стор. 78.

¹⁸ Украина (Письмо к издателю Колокола). — «Колокол», 15 січня 1860 р.

* В. І. Ленін, високо оцінивши революційну діяльність О. І. Герцена по створенню за кордоном вільної російської преси («Полярная Звезда», «Колокол»), водночас дорікав йому за ліберальну апеляцію до «верхів», за «численні солоденькі листи в «Колоколе» до Олександра II Вішателя, що їх не можна тепер читати без огиди» (Див. В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 11).

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 11

²⁰ Там же, стор. 12.

ське й українське козацтво історично спорідненими явищами, породженими однаковими соціальними причинами²¹.

Як і животрепетна інформація, так і численні екскурси в історичне минуле, що вміщувалися на сторінках «Колокола», відповідали девізу «vivos voco!» («Кличу живих!»), винесеного в заголовок газети. У свій час цей девіз піднімав покоління революціонерів на боротьбу проти самодержавства і експлуаторського ладу, а тому «завжди дзвенітиме в усіх чесних серцях»²².

²¹ А. И. Герцен. Собрание сочинений в тридцати томах, т. XIV, стор. 36.

²² Максим Рильський. Слово про Герцена.— «Вечірній Київ», 24 березня 1962 р.

Є. М. ДОБРУШКІН
ДО ІСТОРІЇ ПОХОДУ
РУСЬКИХ КНЯЗІВ
НА ПОЛОВЦІВ 1185 р.

В останній час чимало уваги приділяється дослідженню літописних розповідей про похід руських князів під керівництвом князя Ігоря Святославича на половців. Раніше ці розповіді вважалися лише «гарним

коментарем» до «Слова про Ігорів похід». Насправді ж вони мають самостійне значення для вивчення історії руського літописання та конкретної історії Давньої Русі. Автор даної замітки має за мету розглянути коло джерел, що розповідають про похід 1185 р. і дають змогу встановити чисельність руського війська.

Стародавні літописи — Іпатіївський та Лаврентіївський¹ — по-різному висвітлюють Ігорів похід, але щодо учасників — майже однакові. За Іпатіївським і Лаврентіївським списками, в поході брали участь новгород-сіверський князь Ігор, його брат, трубчевський князь Всеволод Святославич та їх небіж князь рильський Святослав Ольгович. Щоправда, за Іпатіївським літописом, у похід ходив Ігорів син Володимир (путьвський князь), а за Лаврентіївським — два сини. Якому ж джерелу вірити?

Однак, можна з певністю твердити, що в похід ходив старший Ігорів син Володимир. А молодші Олег і Святослав були ще малі: Олег мав 9, а Святослав — 8 років. Щоб не довіряти Лаврентіївському літопису, є ще й інші аргументи. Під 1188 р. в ньому повідомляється про повернення з полону Володимира Ігоревича, а про Святослава Ігоревича йдеться зовсім в іншому зв'язку. Але ж якби останній ходив у похід, то був би також у полоні. Та про це, як і про повернення ще якогось Ігоревича з половецького полону, літопис мовчить. Тимчасом в Іпатіївському літопису, де вміщено докладні відомості про похід, розповідається про участь у поході Володимира, який, зокрема, лаштував полки перед першою сутичкою з половцями. А сам Ігор у «сповіді» на полі бою вигукнув: «Где чадо рожения моего» (а не «чада»). Таким чином, є підстави довіряти повідомленню Іпатіївського, а не Лаврентіївського літопису, де дуже побіжно, поверхово описано похід, що свідчить про недостатню поінформованість автора.

¹ ПСРЛ, т. II, М., 1962, ствл. 637—651, т. I, Л., 1926, ствл. 397—400.

За Іпатіївською розповіддю, чернігівський князь Ярослав, який сам не брав участі в поході, прислав на допомогу Ігореві якихось «коуїв». М. Д. Присьолков вважав, що в поході брало участь і військо з Переяславля-Південного, оскільки, за Лаврентіївським літописом, усі учасники спочатку зібралися («снялись») біля Переяславля, звідки й виступили на половців. Коли ж йдеться про загибель руського війська в половецькому степу, автор Лаврентіївського літопису (з Переяславля) двічі називає переможених словом «наши», яке, на думку М. Д. Присьолкова, стосується саме переяславльських воїнів. «З'їзд» князів у Переяславлі він пояснює так: Сіверський і Переяславльський князі зібралися в Переяславлі, щоб обговорити деякі питання спільного походу проти половців. Однак вони не дійшли згоди, кому бути в передовому загоні. Тут М. Д. Присьолков вказує, що саме через це їм не вдалося здійснити спільного походу на половців у 1183 р.²

Проте Переяславль знаходився на захід від маршруту князів, які, вважають дослідники, зібралися, очевидно, біля кордону Переяславльського князівства. Це вказує автора-переяславльця. Викликає також сумнів, що четверо князів ходили на «з'їзд» до одного майже в протилежний бік від половецького степу. В 1183 р. Володимир не лише відмовився взяти участь у поході, а навіть вдерся до Ігорової області. Отже, то була не звичайна сварка, а справжня ворожнеча, про яку йдеться і в інших літописах.

Тепер про займенник «наши», що на нього посилається М. Д. Присьолков. Висновок автора гіпотези був би цілком правомірний, якби йшлося про міжусобну війну. Але ж розповідається про боротьбу руських князів з половцями, а тому цілком природно, що літописець міг називати «нашими» всіх руських воїнів. Цілком можливо, що цей фрагмент належить перу не переяславльського літописця, а володимирського редактора, що опрацював розповідь³. Протягом усієї розповіді автор уїдливо описує дії учасників походу, насміхається над ними, однак, говорячи про їх розгром, виявляє доброзичливість і співчуття до загиблих і полонених руських воїнів: «И побежени быша наши гневом божьим; князи вси изымани быша, а боляре и велможа и вся дружина избита, а другая изымана, и та язвена. И възвратися с победою великою половци, и о наших не бысть кто и весть принесе». Пояснюється це протиріччя тим, що володимирському редакторові була чужа ворожнеча між переяславльським та сіверським князями, тому він співчутливо поставився до боротьби руських людей, своїх співвітчизників, з половцями, «поганими». Отже, немає підстав вважати, що в похід ходило також переяславльське військо.

В. Г. Федоров вважає, що у війську Ольговичів було 6—8 тис. чол.⁴ Він виходить з того, що в середньому в давньоруському полку налічувалася тисяча воїнів. А в Іпатіївському літописі є вказівка, що до бою з половцями готувалися шість полків: Ігоря, Всеволода, Володимира (2). Усіх стрільців було виділено в окремий полк.

Звідки ж В. Г. Федоров узяв таку цифру? Він використав розповідь про похід 1185 р., вміщену в «Истории Российской» В. М. Татищева. Проблема достовірності «татищевських повідомлень» (не підтверджених іншими джерелами) — одна з важливих і складних проблем історичної

² М. Д. Приселков. «Слово о полку Игореве» как исторический источник.— «Историк-марксист», 1938, № 6, стор. 115—116.

³ А. Г. Кузьмин. Ипатьевская летопись и «Слово о полку Игореве». — «История СССР», 1968, № 6, стор. 75.

⁴ В. Г. Федоров. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла, М., 1956, стор. 26—27.

науки. Досі її не розв'язано: одні дослідники вважають, що В. М. Татищев узяв свої «повідомлення» з невідомого нам джерела, а інші доводять, що вони належать самому історикові⁵. Очевидно, доки проблеми достовірності «повідомлень» В. М. Татищева не розв'язано, користуватися ними як джерелом не можна. Однак В. Г. Федоров використовує їх не лише для визначення чисельності війська Ольговичів, а й для встановлення авторства «Слова про Ігорів похід».

Однак дані «Історії» про чисельність війська Ольговичів суперечать логіці. Там, як і в літопису, твердиться, що Ігор мав шість полків, а з їх опису виходить сім: «Урядиша вои своя на 6 полков, Игорев полк посреди, по правую брат его Всеволод, а по левую сыновец его Святослав, напереди сын его Володимир з двумя полки, а Ярослава с Олстином и коуеви, а третий полк напереди стрельцы, иже бяху от всех князь выведены»⁶. Крім того, з тексту не зрозуміло, де знаходився полк коуїв і скільки полків було попереду. Історик, очевидно, й сам помітив невідповідність, бо в другій редакції «Історії» читаємо інше: «...И устроили войска свои на 6 полков. Игорев полк в середине, на праве брат его Всеволод, налеве сыновец их Святослав, напереди сын Игорев Владимир с двумя полками, а Ярославль полк с Олстином и коуеви назади, дабы могли помогать, где будут ослабевать. Стрельцов же, собрав, учинили третий полк впереди»⁷. Тут уже вказане місце коуїв, але залишилося сім полків, оскільки Володимир керував одразу двома. Справа в тому, що Татищев неправильно зрозумів літописний текст, де чітко сказано: Володимир був попереду зі своїм полком та полком коуїв. Історик правильно вказував, що Володимир мав два полки, однак вважав, що коуї входили до самостійного запасного полку. Це, до речі, суперечить подальшому татищевському й літописному тексту: адже коуї залишили поле бою перші. Навряд чи це міг зробити запасний полк. До того ж, у літопису чітко вказано, що коуї з Володимиром були попереду.

У розповіді про похід 1185 р., вміщеній в «Истории Российской», є чимало авторських вставок. Зокрема, там, де йдеться про битву, його розповідь повна вставок, які саме стосуються опису операцій руських з половцями. У примітках історик неодноразово коментує події. Так, у примітці до опису сонячного затемнення («знамения») він засуджує поганих полководців за невігластво, через що «во время бою войско в робость приведено, от чего и погинуло»⁸. А в примітці до своєї вставки в літописний текст (про те, що воїни були засмучені поразкою) історик пише: «Здесь виден плод безумных полководцов о затмении толкования, что войско прежде времени в страх пришло...»⁹. Таким чином, В. М. Татищев не просто переписував літописний текст, а підходив до нього творчо. Тому сучасному дослідникові слід використовувати «татищевські відомості» критично, а не як достовірне джерело.

Таким чином, під час вирішення питання про чисельність військ у поході 1185 р. необхідно спиратися тільки на тексти літописів, переважно Іпатіївського, який, очевидно, є достовірнішим джерелом, ніж Лаврентіївський.

⁵ М. Н. Тихомиров. О русских источниках «Истории Российской». В кн.: В. Н. Татищев. История Российская, т. I, М.—Л., 1962; С. Л. Пештич. Русская историография XVIII в., ч. I, Л., 1961.

⁶ В. Н. Татищев. История Российская, т. IV, М.—Л., 1964, стор. 303.

⁷ В. Н. Татищев. История Российская, т. III, М.—Л., 1963, стор. 135.

⁸ В. Н. Татищев. История Российская, т. IV, стор. 453.

⁹ Там же, стор. 453.

І. П. АНДРУСЯК

РОБІТНИЧИЙ РУХ В УГОРЩИНІ
В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ
(1914—1918 рр.)

Робітничий рух в Угорщині періоду першої світової війни в радянській історіографії ще не був предметом спеціального дослідження. Немає узагальнюючих праць з цієї теми і в угорській історичній літературі.

При дослідженні теми автор широко використав документи Закарпатського обласного державного архіву (ЗОДА)¹, різні публікації джерел, зокрема «Вибрані документи угорського робітничого руху» (IV-«а», IV-«б», V томи)², робітничу пресу, праці угорських та радянських істориків³.

В умовах наростання загрози імперіалістичної війни робітничий клас Угорщини боровся не тільки за економічні та політичні права, але й все активніше виступав проти політики мілітаризму. Особливо гострих форм і розмаху боротьба набрала наприкінці 1912—на початку 1913 рр. Однак розколювальні дії опортуністичного керівництва СДПУ заважали успішному розгортанню революційного руху робітничого класу.

Оперуючи першоджерелами, автор доводить неспроможність тверджень правих і центристських лідерів угорської соціал-демократії та профспілок про те, нібито вони засуджували імперіалістичну війну⁴. Легальна соціал-демократична преса, і в першу чергу центральний орган СДПУ та профспілок «Непсава» («Голос народу») та «Саксервезеті Ертешіте» («Вісник профспілок»), широко пропагували шовінізм, виправдовували звірства німецької та австро-угорської воєнщини, закликали робітників «не утруднювати справу організаторів»⁵, «припинити класову боротьбу»⁶. Реформістська преса намагалася довести, буцімто війна ведеться виключно «в інтересах європейської демократії».

Значне місце в дослідженні відводиться аналізу соціально-економічного становища пролетаріату Угорщини, а також тих змін, які внесла в структуру угорського робітничого класу світова імперіалістична війна. Якщо до війни у фабрично-заводській промисловості працювало 287 тис. робітників-чоловіків віком від 16 років, то в грудні 1917 р.—лише 143 тис. В армію було мобілізовано більше 140 тис. чол. До 1914 р. зайнятість робітників у важкій промисловості становила майже 525 тис. чол., а в 1918 р.—459,5 тис. чол., тобто на 65,3 тис. чол., або на 12,4% менше. Зростання чисельності робітників відбувалося лише в тих галузях промисловості, які були зв'язані з воєнним виробництвом, а саме—в металообробній промисловості—на 44%, машинобудівній—на 29%, хімічній—на 28%. Концентрація робітничого класу на великих підприємствах сприяла розвитку революційного руху.

Аналіз даних свідчить, що в роки першої світової війни становище угорського пролетаріату різко погіршилося. Величезні витрати на війну поміщицько-буржуазні кола Угорщини забезпечували за рахунок не-

¹ ЗОДА, ф. 7, оп. 4, од. зб. 1897, арк. 1; ф. 320, оп. 1, од. зб. 5, арк. 1; ф. 296, оп. 1, од. зб. 3, арк. 1; ф. 245, оп. 2, од. зб. 1617, арк. 145; ф. 7, оп. 1, од. зб. 2747, арк. 3, 17, 19; ф. 10, оп. 1, од. зб. 3316 і т. д.

² A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai 1907—1914. 4., A". köt. Bp., 1966. MMTVD, 1914—1918. 4., B". Köt. Bp., 1969, MMTVD, 1917 XI 7—1919. III 21. Bp., 1956.

³ Galántai J. Magyarország az első világháborúban 1914—1918. Bp., 1964, Remete L. «Renj csak, Föld!» Bp., 1968; stb.

⁴ И. П. Трайнин. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. М.—Л., 1947; Е. И. Рубинштейн. Крушение Австро-Венгерской монархии. М., 1963; М. Ф. Лебов. Венгерская Советская республика 1919 года, М., 1959; Böhm V. Ket forradalom tüzeben, Bécs, 1923, стр. 23.

⁵ «Népszava», 3 серпня 1914 р.

⁶ «Szakazervezeti Értesítő», листопад 1914 р.

прикритого пограбування трудящих, і в першу чергу — робітників. Тривалість робочого дня збільшилася з 10,5 — до 12 і більше годин, вихідний день був скасований. Особливо жорстоко експлуатувалися жінки, діти та військовополонені. Підлітки працювали по 14, 15, а часто й 17 годин на день⁷. Зросла інтенсифікація праці, а внаслідок виснаженості обладнання й перевантаженості робітників збільшилася кількість нещасних випадків. Тільки в 1914 р. від травматизму потерпіло 1368 чол., з яких 96 (6,8%) померло. Не зважаючи на те, що в умовах війни рівень номінальної заробітної плати робітників дещо зріс, в Угорщині вона становила 63,5% прожиткового мінімуму⁸.

Уряд підвищував податки, випускав воєнні позики, що стали новим, характерним для війни наступом панівних класів на життєвий рівень пролетаріату. Всього було випущено 12 позик на загальну суму близько 18 млрд. крон. Відчутного удару по становищу трудящих завдавала інфляція, яка в Угорщині набрала катастрофічних розмірів. Підвищувалися ціни на товари першої необхідності. За підрахунками профспілок, у 1914—1918 рр. ціни на окремі види одягу і взуття зросли в 35—40 разів⁹. За рівнем зростання дорожнечі на продукти харчування аграрна Угорщина займала одне з перших місць серед воюючих країн світу.

З початком війни панівні класи Угорщини повели рішучий наступ на політичні права трудящих, скориставшись, як юридичною основою, «винятковими законами на випадок війни», розробленими ще в 1912 р. Цим уряд фактично поставив усі людські й господарські ресурси країни на службу війні, наділив своїх представників, що заповнили всі адміністративні та законодавчі органи влади, диктаторськими повноваженнями. Право робітників на страйки було ліквідоване. «Виняткові закони» стали основою мілітаризації країни.

Становище угорського пролетаріату надзвичайно ускладнилося й погіршилося, та це не зупинило його боротьби проти соціального й національного гноблення. Револьюційні настрої серед робітників посилювалися. Вибухали стихійні страйки, голодні бунти, які подекуди переростали у відкриті сутички з поліцією та прикріпленими до заводів військовими загонами. На чолі виступів стояли класово свідомі робітники-активісти, які поступово відходили від політики шовінізму керівництва СДПУ. Уже наприкінці першого місяця війни представники властей на місцях з тривогою повідомляли своїм начальникам про «хвилю незадоволення війною, яка все більше розширювалася»¹⁰. Як згадує один з представників лівого крила СДПУ Єне Ландлер, наприкінці 1914 р. на найбільших промислових підприємствах Будапешта — на стінах, огорожах, а то й просто верстатах — з'явилися антивоєнні написи з вимогою припинити війну. Патріоти закликали робітників об'єднуватися в боротьбі проти основного ворога — капіталізму¹¹. Залізничники іштвантелка, озброївшись металевими ломиками, важелями та сокирами, вигнали з території підприємства загін жандармів¹². Проти терору воячкини й сваволі адміністрації виступили робітники заводу «Вайс-Манфред», фірм «Ганц», «Ліптак», «Шлік-Ніхельсон» тощо. До них все активніше приєднувалися робітники адміністративних центрів та промислових районів країни. В процесі цієї боротьби посилювались зв'язки лівих соціал-демократів з пролетарськими масами.

⁷ Timmer J. Beszelő múlt. Bp., 1969, 33, 38, 42. old.

⁸ Harsai E. Gyermekmunka a gyáripárban. Bp., 1947, 90 old.

⁹ Pácz Zsigmond-Pál. Magyar gazdaságtörténet. 1900—1918. Bp., 1955, 152. old.

¹⁰ ЗОДА, ф. 7, оп. 4, од. зб. 1897, арк. 1.

¹¹ «Proletár» 30 червня 1920 р.

¹² «Népszava», 21 квітня 1919 р.

Протести проти викликаного війною гноблення змусили керівництво СДПУ стримувати свої шовіністичні дії. На конфіденціальній нараді соціал-демократичних партій Австро-Угорщини, яка відбулася в грудні 1914 р., серед інших обговорювалося й питання про можливість «розгортання руху за мир». Однак, оскільки «можлива акція миру може зробити видимість нашої слабості», ініціатива була відхилена¹³.

На початку 1916 р. керівні кола країни намагалися стримати нову хвилю масових страйків та антивоєнних виступів з допомогою так званих «комісій скарг». Лідери СДПУ та профспілок вважали комісії своєрідним троянським конем, при допомозі якого соціал-демократи зможуть увійти до складу державної адміністрації. Всупереч волі правих лідерів СДПУ, які стояли на позиціях «класового миру», 11—13 лютого 1916 р. 4 тис. робітників машинобудівного заводу в Будапешті провели страйк¹⁴. У лютому-березні застрайкували робітники фірм «Ретер Сьоч Нандор», «Еріксон», у квітні — електротехнічного заводу в Кебанья, у червні — заводу фірми «Дьерфі—Вольф»¹⁵, гірники Петроже-ня¹⁶, Печського вугільного басейну¹⁷ та ін. Лідери профспілок повідомили уряд, що рядові робітники вже «відштовхують від себе довірених осіб» і тому виступи «містять у собі можливості загального перевороту, наслідки якого за сучасних умов, передбачити неможливо»¹⁸.

Посилили антивоєнну пропаганду серед робітників і представники лівого крила СДПУ та «революційні соціалісти» — авангард угорського робітничого руху. Їх авторитет серед робітників дедалі більше зростав. Протоколи конфіденціальних нарад від 6 та 9 січня 1917 р. свідчили про «полівіння пролетарських мас» та, водночас, і про вихід на передній край реформістської тактики централістів, які почали відвертати увагу робітників різними «революційними гаслами», котрих самі дотримувати і не думали¹⁹.

В складних умовах соціальної та національно-визвольної боротьби 1914—1916 рр. революційний шлях виходу з імперіалістичної війни показав пролетаріатові Угорщини робітничий клас Росії, керований більшовицькою партією на чолі з В. І. Леніним.

Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії знайшла широкий відгук серед угорських трудящих, які сподівалися, що «російська революція стане рятівником трудівників, які борються і страждають на внутрішньому і зовнішньому фронтах...»²⁰. Поетеса Жені Варнаї писала: «Тепер на Петроград дивимося полум'яними очима..., до нього несемо свої відкриті серця»²¹. Проте Лютнева революція в Росії суперечила реформістським поглядам правих лідерів СДПУ та профспілок. Тому, прагнучи применшити революціонізуючий вплив російських подій на Угорщину, вони почали зводити наклепи на російський пролетаріат і партію більшовиків²², приписуючи більшовицькому рухові анархізм і звинувачуючи прихильників В. І. Леніна в «бажанні прискорити тихий суспільний процес»²³.

¹³ MMTVD. 4 — «В». köt. 66—67. old.

¹⁴ Там же, 157 old.

¹⁵ Там же, 160 old.

¹⁶ Там же, 163 old.

¹⁷ Там же, 165 old.

¹⁸ Там же, 168 old.

¹⁹ «Népszava», 28 липня 1916 р.

²⁰ «Typographia», 13 квітня 1917 р.

²¹ «Irodalom — forradalom 1917—1919». Bp., 1956, 25—26. old.

²² «Népszava», 17 березня 1917 р.

²³ Népszava», 31 липня 1917 р.

Революція в Росії значно посилсила позиції «лівих», прискорила оформлення в лавах керівників СДПУ нової опозиції на чолі з Єне Ландлером, Єне Гамбургером та Дьєрдем Ністором. Використовуючи досвід російського пролетаріату, представники лівого крила СДПУ наприкінці травня — на початку червня 1917 р. успішно провели один з найбільш масових страйків робітників залізниць. На 25% було підвищено заробітну плату 40 тис. залізничників²⁴. Масові страйки відбулися також на заводі фірми «Ліптак», більше двох тижнів страйкували шахтарі Татабаньї, а страйк гірників Печського вугільного району тривав з перервами від травня до серпня 1917 р. Власті жорстоко розправлялися з страйкуючими, заарештувавши 1219 робітників²⁵.

Під впливом робітничих виступів масовими стали братання на фронтах і дезертирство з армії. Як визнавав жандармський інспектор генерал Феррі, в 1917 р. було затримано 81 065 дезертирів, або в 12 разів більше, ніж у 1914 р.

Лютневі події в Росії посилили національно-визвольний рух народів Угорщини. Навіть люди, вороже настроєні до революційних подій, змушені були визнати, що «російська революція потрясла Габсбурзьку монархію більше, ніж це спочатку здавалося...»²⁶. Проте корінний перелом у розвитку революційної боротьби угорського пролетаріату стався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Під впливом Великого Жовтня з особливою силою посилюються прагнення робітників до наслідування прикладу більшовиків, до миру, «який принесе Росія», до революційної помсти над тими, «хто цю різню викликав»²⁷.

Прагнучи відвернути в країні загальний революційний вибух, лідери СДПУ робили все можливе, щоб зосередити увагу угорського пролетаріату лише на питаннях загального виборчого права. Але марно. Представники лівого крила СДПУ, члени діючих за межами партії антимілітаристських груп, «революційні соціалісти» розпочали активну пропаганду серед трудового народу і солдатів. Зміцніли зв'язки між «лівими» та російськими військовополоненими й політичними емігрантами²⁸.

Редактори буржуазних газет раділи з того, що Росія вийшла з війни. Вони й не здогадувалися, яку велику допомогу надавали угорському робітничому рухові, друкуючи праці В. І. Леніна, уривки з його промов, у яких підкреслювалося, що революційний уряд Росії не лише обіцяє народам мир, але й готовий зробити все для його здійснення.

В неділю, 25 листопада 1917 р., більше 100 тис. робітників Будапешта і його околиць провели демонстрацію солідарності з Радянською Росією. Демонстранти вимагали: «Геть війну!», «Загального страйку!», «Хочемо Ради!»²⁹. В резолюції, прийнятій учасниками мітингу, висловлювався «братерський привіт російським революціонерам, які... виведуть людство з пекла війни»³⁰.

Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. масові виступи трудящих відбулися в Мішкольці, Араді, Поліші та інших містах. По всій країні робітники вимагали миру, створення робітничих Рад³¹. Де-

²⁴ MMTVD, 4 — «В». kot. 321. old.

²⁵ Ibid., 314. old.

²⁶ З. Шолле. Рабочее движение в чешских землях во время мировой империалистической войны 1914—1918 годов. М., 1955, стор. 43—44.

²⁷ MMTVD, 4 — «В». köt., 393. old.

²⁸ «Vagyunk az ifjú gárda». Bp., 1969, 59. old.

²⁹ «Népszava», 27 листопада 1917 р.

³⁰ «Famunkások Száklapja», 1 грудня 1917 р.

³¹ «Népszava», 8 грудня 1917 р.

монстрації набрали такого загрозливого розмаху, що міністр внутрішніх справ змушений був поставити перед урядом питання про збільшення на 3500 чол. особового складу жандармів³².

Новий крок по шляху революціонізації народних мас Угорщини здійснив січневий загальний страйк 1918 р., який мав яскраво виражений політичний характер. В ньому взяло участь 150 тис. робітників. Праві лідери СДПУ, не маючи змоги перешкодити вибухові страйку, вирішили очолити його. Проте хоч через чотири дні керівництво СДПУ оголосило страйк закінченим робітники, дотримуючись прийнятої напередодні резолюції «лівих»³³, продовжували страйк³⁴. В березні застрайкували 33 металообробних підприємства Будапешта та гірники кількох вугільних басейнів³⁵.

Під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, історичних декретів Радянського уряду наприкінці 1917 — на початку 1918 р. почалися заворушення в армії та на флоті. Портовики, матроси (серед яких було багато колишніх військовополонених, що повернулися з Росії) в Шібеніку, Пола, Бока Катарро діяли під лозунгами «Хай живе мир!», «Хай живе Росія!», створювали матроські ради тощо³⁶.

В Будапешті, Діюшдьєрі, Озді та інших містах Угорщини відбулися першотравневі демонстрації³⁷. Листівка, випущена «революційними соціалістами», закликала робітничий клас брати приклад з «російських братів», вимагала припинення війни і укладення миру³⁸.

Яскравим свідченням наростання революційної кризи в країні був червневий загальнополітичний страйк, який тривав 10 днів. Тільки об'єднавшись з опортуністами³⁹, панівні класи зуміли придушити мужню боротьбу угорських трудящих.

Восени 1918 р. революційна ситуація в Угорщині настільки визріла, що в будь-який момент можна було чекати загального революційного вибуху. Наприкінці вересня — на початку жовтня посилювався процес «полівіння» в рядах СДПУ та профспілках, з'явилися ознаки нового повороту в політиці правих і центристських лідерів. Свідченням цього був скликаний у жовтні 1918 р. надзвичайний з'їзд СДПУ, на якому праві на чолі з Гарамі з тактичних міркувань поступилися своїми позиціями перед центристами, очолюваними Кунфі. З'їзд продемонстрував також посилення впливу представників лівого крила СДПУ.

Наприкінці жовтня в країні відбулася буржуазно-демократична революція. Робітничий клас Угорщини, керований представниками лівого крила СДПУ, знищив рештки монархії і, натхнений ідеями Великого Жовтня, завоював угорському народові національну незалежність. Завдяки героїзмові й самовідданості пролетаріату в країні було повалено багатовіковий гніт Габсбургів. На уламках монархії виникли незалежні буржуазні держави, в тому числі й Угорщина. Проте, скориставшись відсутністю у пролетарів революційної робітничої партії, буржуазія захопила владу в свої руки.

В тяжкі роки імперіалістичної війни робітничий клас Угорщини мужньо боровся як за свої соціально-економічні вимоги, так і за політичні права, а шлях до визволення йому показала Велика Жовтнева соціалістична революція.

³² Magyar minisztertanáesi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Bp., 1963, 367. pld.

³³ «Népszava», 15 січня 1918 р.

³⁴ Buchinger M. Küzdelem a szocializmusért. I köt. 22. old.

³⁵ MMTVD. 5. köt. 120, 127. old.

³⁶ Farkas M. Назв. праця, 90 old.

³⁷ «Pesti Hirlap», 3 травня 1918 р.

³⁸ Kelen J. „A föld mégis forog”. Bp., é. n., 15—15. old.

³⁹ «Népszava», 5 листопада 1918 р.

На допомогу викладачу історії

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ КОМПЛЕКСНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЕКРАННИХ ТА ЗВУКОВИХ ЗАСОБІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

Історія підтвердила пророчі слова В. І. Леніна, сказані ним ще на світанку влади Рад: «...Тепер всі чудеса техніки, всі здобутки культури стануть загальнонародним добром»¹.

За роки Радянської влади і особливо за останнє десятиріччя матеріально-технічна база шкіл значно виросла і зміцніла. Використання навчальних кінофільмів, діафільмів, звукозапису та інших технічних засобів вже стало невід'ємною складовою частиною навчально-виховного процесу. І це закономірно. За даними психологічних досліджень знання, засвоєні за допомогою екранних і звукових засобів, конкретніші, чіткіші, надовго залишаються в пам'яті. Технічні засоби допомагають швидше і точніше визначити суттєве і основне, зосередити на головному увагу учнів, аналізувати та синтезувати об'єкти показу, прослуховування.

Підвищенню ефективності використання екранних та звукових засобів в значній мірі сприяє класно-кабінетна система. Викладання історії в учбових кабінетах, обладнаних технічною апаратурою, забезпечує педагогу оптимальні умови для запровадження ефективних методів і тим самим підвищення рівня та якості викладання.

Вивчення досвіду роботи вчителів, які використовують на уроках історії комплекс екранних та звукових засобів, показує, що більшість з них не враховують специфіки сприймання учнями такої інформації.

Типовим недоліком у роботі викладачів є те, що, ілюструючи один і той же матеріал за допомогою окремих технічних засобів і традиційної наочності, вони, таким чином, не поглиблюють зміст матеріалу, а лише невиправдано дублюють його. Це веде до марної втрати учбового часу. Треба відзначити і строкатість підбору матеріалу. Вчитель, як правило, сам підбирає з наявних у нього під рукою екранних та звукових засобів матеріал до уроку. Часто це робиться не зовсім вдало, тому що порушуються важливі дидактичні положення.

Ми поставили за мету дослідити ефективність засвоєння навчального матеріалу з історії учнями 8-х класів при використанні окремих видів аудіовізуальних засобів навчання та їх комплексу.

Експеримент проводився у трьох паралельних класах при вивченні теми «Початок дворянського етапу в російському визвольному русі. Повстання декабристів», що розрахована на 3 години. В одному з класів протягом вивчення теми використали діафільм, у другому — звукозапис, у третьому — звукозапис та діафільм у комплексі.

Зібрані експериментальні дані показали, що учні добре засвоїли навчальний матеріал за допомогою діафільму, який розкриває причи-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 430.

ни руху декабристів, виникнення перших таємних організацій декабристів, хід самого повстання. Значно гірше за допомогою діафільму був засвоєний матеріал про програму декабристів, причини поразки та історичне значення повстання. Саме ці питання учні добре засвоїли за допомогою звукозапису, де наводяться цікаві факти, які сприяють кращому усвідомленню та запам'ятовуванню навчального матеріалу.

Таким чином, є прямий зв'язок між прогалинами в знаннях учнів і недосить вдалим викладом матеріалу в навчальних посібниках. Аналізуючи відповіді учнів, ми вирішили використати при вивченні цієї теми екранні і звукові засоби навчання в комплексі. На уроці «Повстання декабристів та його історичне значення» використовували підручник, історичну карту, діафільм «Початок російського революційного руху. Повстання декабристів»*, звукозапис «Декабристи» (навчальна радіопередача з історії для 8-го класу, записана на магнітофон).

Відбір фактичного матеріалу, його розміщення, методика використання були розраховані так, щоб вони служили розкриттю ідейного змісту уроку, вирішенню його освітніх та виховних завдань.

Зміст відібраного навчального матеріалу у діафільмі «Початок російського революційного руху. Повстання декабристів» такий: повстання декабристів у Петербурзі, повстання Чернігівського полку на Україні; навчального матеріалу в звукозапису «Декабристи» — розповідь про розправу царизму з декабристами, причини поразки повстання декабристів, В. І. Ленін про історичне значення повстання декабристів.

Аналізуючи зміст екранних та звукових посібників, ми вирішили, що звукозапис — джерело знань для учнів має йти після діафільму, який на уроці використовується як ілюстрація до розповіді вчителя. Отже, урок проводитиметься за таким планом:

Структура уроку	Основні методи і прийоми
Опитування учнів (10 хвилин). Перехід до вивченого нового матеріалу (2—3 хвилини).	Повторювальна бесіда. Формулювання теми уроку і основного навчально-пізнавального завдання уроку.
Вивчення нового матеріалу (25—27 хвилин).	Настанова перед переглядом екранних та прослухуванням звукових засобів навчання.
Домашнє завдання (1—2 хвилини): повторити відповідний параграф, скласти розгорнутий план теми.	Роз'яснення вчителя.

Перед викладом нового матеріалу учитель пропонує учням протягом уроку підготувати відповіді на такі запитання: 1. Як почалося повстання? 2. Хід повстання? 3. Чому повстання декабристів зазнало поразки? 4. Наведіть факти, які показують, що декабристи були «страшенно далекі від народу». Чим це пояснити? 5. Яке історичне значення повстання декабристів?

Виклад матеріалу проходить за таким планом: 1. Повстання декабристів у Петербурзі; 2. Повстання Чернігівського полку на Україні; 3. Розправа царизму з декабристами; 4. В. І. Ленін про історичне значення повстання декабристів.

* Діафільм, навчальний, чорно-білий. Автор М. М. Топорков, консультанти М. І. Біленький та кандидат історичних наук Б. Є. Сироечковський, студія «Діафільм», 1958 р.

Розповідь учителя ілюструється кадрами діафільму (кадри 39—54). Учні відповідають на перші два запитання. Показують розгортання подій на карті. Далі йде прослуховування фрагменту звукозапису — 5 хвилин. Проводиться бесіда з учнями по третьому, четвертому та п'ятому питаннях.

Вчитель, узагальнюючи відповіді учнів, підкреслює, що декабристи були першими російськими революціонерами, які організували відкриті революційне повстання проти царизму. Своїм виступом декабристи поклали початок революційному рухові в Росії, і наступні покоління революціонерів училися на їх досвіді.

Експериментальні дослідження з використанням комплексу технічних засобів дали можливість врахувати недоліки двох попередніх варіантів, коли використовувалися лише діафільм або звукозапис.

При комплексному використанні екранних та звукових засобів повні та правильні відповіді складали — 80,5% учнів. У той же час при використанні навчального діафільму — 70,2%, при звукозапису — 67,5%.

Застосування комплексу технічних засобів забезпечує якісне та свідоме засвоєння знань учнями безпосередньо під час уроку. Численні спостереження показують, що при цьому значно скорочується час на підготовку домашніх завдань з історії.

Ефективність уроків з комплексним використанням екранних та звукових засобів залежить від підготовки вчителя до уроку або системи уроків, на яких передбачається використати ці засоби в комплексі.

Встановлення оптимального співвідношення у застосуванні різних технічних засобів значною мірою залежить від розуміння учителем специфіки окремих типів навчальних фільмів, діафільмів, звукозапису, а також від його педагогічної майстерності.

Комплексне використання кінофільму, діафільму, звукозапису на уроках історії може бути ефективним засобом лише тоді, коли вони є органічною частиною навчальної роботи, джерелом нових знань для учнів і поштовхом до активізації розумової діяльності учнів та засобом створення конкретних історичних уявлень, які стають основою формування історичних понять.

До уроку історії з комплексним використанням екранних і звукових засобів навчання треба вміло, раціонально відібрати матеріал, визначити його якість і значимість у системі опанування учнями знань (конкретність фактів, їх образність, що дозволяє яскравіше уявляти історичні події); продумати робочу схему послідовного включення в урок певних засобів навчання; раціонально розрахувати співвідношення змісту навчального матеріалу, передбаченого програмою, із змістом та особливістю викладу його в екранних та звукових засобах навчання; продумати методичні прийоми застосування на уроці окремих технічних засобів (екранні та звукові) та їх комплексу.

Лише після детального ознайомлення з фільмом, діафільмом, звукозаписом викладач може вирішити, яке місце та роль на уроці відіграватимуть екранні та звукові засоби навчання. Виходячи з цього, він вже з'ясовує і методичні прийоми, що допоможуть з найбільшою повнотою та ефективністю використати технічні засоби.

В основі пропонованого принципу добору екранних та звукових засобів навчання покладено логічну послідовність у передачі учням знань і зумовлену нею логіку пізнавальних процесів, які відбуваються у свідомості учнів.

Всі елементи уроку повинні повністю відображатися в плані. Потрібно вказувати на джерела, форми, прийоми навчально-виховної роботи, дії вчителя, що сприяли ефективності уроку.

Методи викладання, які учитель передбачає застосувати на уроці, визначають і відповідне обладнання: технічні засоби, наочні посібники тощо. Все це зазначається в поурочному плані і продумуються шляхи найбільш доцільного використання його. Навчальні фільми та діафільми вчитель підбирає в районній фільмотечі.

Звуковий матеріал можна підібрати та переписати на магнітну стрічку в Республіканському учбово-методичному кабінеті технічних засобів навчання або в Лабораторії технічних засобів навчання при Науково-дослідному інституті педагогіки УРСР.

Останнім часом учителі все частіше записують на магнітну стрічку цікаві матеріали з історії, використовуючи передачі всесоюзного і республіканського радіо або доручають вести записи учням старших класів. Поступово в школах створюються власні фонотеки, до яких, крім звукозаписів радіопередач, входять найрізноманітніші магнітофільми (тематично змонтовані звукозаписи).

Ознайомитися з тематикою радіопередач викладачеві допоможе радіоплакат «Радіо — школяреві», який містить попередні програми передач на півріччя, коротенькі анотації до них. Про республіканські радіопередачі для учнів старших класів можна довідатися з щотижневика «Говорить і показує Україна». Керуючись програмами радіопередач, можна записати: тексти програмного матеріалу; тексти, близькі до програмних за своєю ідейно-тематичною спрямованістю і що допоможуть уточнити або доповнити програмний матеріал.

Слід зауважити, що на уроках, де використовуються технічні засоби навчання в комплексі, вчитель користується допомогою учнів, заздалегідь підготовлених до роботи з апаратурою.

Ми зупинилися лише на деяких питаннях використання комплексу технічних засобів під час викладання історії. Досвід учителів історії свідчить про великі можливості піднесення ефективності уроків з історії за допомогою використання аудіовізуальних засобів навчання.

З. М. ШАЛІК

Спогади

Ф. А. РЕДЬКО

МОЇ ЗУСТРІЧІ З А. Ю. КРИМСЬКИМ

В 1971 р. громадськість нашої країни й світу широко відзначила сторіччя з дня народження видатного вченого-мовознавця, історика й письменника, академіка АН УРСР А. Ю. Кримського (1871—1942), який своєю багатогранною й плідною науковою та громадсько-політичною діяльністю вніс неоціненний вклад у розвиток науки і культури українського народу. Про це розповідається в ряді праць, що вийшли останнім часом.

В численних статтях, опублікованих до 100-річчя від дня народження А. Ю. Кримського, не згадується про активну й плідну його діяльність (1940—1941 рр.) у Редакційній комісії російсько-українського словника. В зв'язку з цим я вважаю за необхідне коротко про це розповісти.

З літа 1940 р. і до початку Великої Вітчизняної війни я працював з Кримським в Редакційній комісії в справі підготовки до видання нового російсько-українського словника. Тут я мав нагоду близько познайомитись з видатним ученим, а також діячем культури українського народу, чудовою й благородною людиною. І тепер, через тридцять років, я з великим хвилюванням згадую про наші зустрічі.

Познайомитися з Агатангелом Юхимовичем мені довелося влітку 1940 р. Я тоді працював заступником Голови Ради Народних Комісарів Української РСР з питань культури. В зв'язку з нагородженням Кримського орденом Трудового Червоного Прапора я поїхав до нього на квартиру, щоб поздоровити з високою нагородою і домовитися про поїздку до Москви.

Жив тоді Агатангел Юхимович на Малій Підвальній вулиці, № 5 в невеличкій двокімнатній квартирі, що від підлоги до стелі була заставлена стелажми з книгами його наукової бібліотеки. В одній кімнаті було просте залізне ліжко й робочий стіл, а в іншій — кухонний стіл і два стільці. А. Ю. Кримський був тоді вже хворим і дуже погано бачив, тому майже нікуди не виходив, але невтомно працював. Жив він один, лише зрідка його відвідувала домашня робітниця, яка виконувала господарчі роботи та доставляла продукти.

Зустрів мене Агатангел Юхимович привітно і був дуже зворушений нагородою. Він висловив щире подяку Комуністичній партії та урядові за увагу й високу оцінку його наукової та громадської діяльності. Одержавши нагороду в Кремлі, Кримський повернувся до Києва окрилений і сповнений рішмості віддати останні роки життя справі дальшого розвитку науки й культури.

Незважаючи на похилий вік і слабке здоров'я, він продовжував наполегливу діяльність і запевнив академічний колектив «працювати не по-

кладаючи рук». Останні роки життя А. Ю. Кримський цілком віддав важливій справі — підготовці до видання нового російсько-українського словника.

В середині 30-х років до українського правопису було внесено ряд науково необґрунтованих змін та суб'єктивістських нововведень, що призвело до порушення стабільності правопису, різнобою й плутанини в мовній практиці. За цих обставин постала невідкладна потреба унормувати й стабілізувати правопис, що відбивав би тогочасний рівень розвитку української літературної мови та мовної практики періодичної преси і видавництва. З цією метою за постановою уряду в травні 1938 р. було створено державну правописну комісію під моїм головуванням.

Поряд з опрацюванням нового правопису колектив Інституту мовознавства підготував новий російсько-український словник, проект першого тома (літери А—Н) якого було опубліковано 1940 р. для широкого обговорення.

Укладення нового російсько-українського словника було необхідним у зв'язку з тим, що виданий 1937 р. словник мав істотні недоліки і не відбивав усього багатства української літературної мови, всієї повноти й різноманітності словникового фонду і т. ін.

Проект нового словника також не був позбавлений певних недоліків. Під час його обговорення виникли істотні заперечення щодо принципів укладання. В зв'язку з цим у вересні 1940 р. було створено під моїм головуванням урядову Редакційну комісію для остаточного редагування словника. До її складу ввійшли видатні мовознавці А. Ю. Кримський, М. Я. Калинович, М. К. Грунський, письменники М. П. Бажан, О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, Ю. І. Яновський, літературознавці Ю. С. Кобилицький та інші фахівці¹.

Редакційна комісія продовжувала свою роботу до початку Великої Вітчизняної війни. Матеріал словника був настільки спірний, що виникла потреба переглянути весь реєстр слів і відповідників та ґрунтовного їх редагування. Для цього було утворено редакційну підкомісію в складі 5 членів: акад. Кримського (голова підкомісії), М. Калиновича, П. Тичини, Ю. Яновського і М. Грунського². Підкомісія провела велику й складну роботу в справі остаточного редагування словника, укладачі якого стали на хибний шлях «модернізації» та обмеження лексики найпоширенішими термінами, що збіднювало повноту, багатство і різноманітність лексики та граматичних форм тогочасної української мови. Тому подібні хибні й помилкові тенденції було відхилено. Але керівники групи укладачів — М. Калинович і проф. М. Грунський не визнали рішення підкомісії правильним.

В процесі роботи підкомісії виникали розходження між акад. А. Кримським, П. Тичиною і Ю. Яновським, з одного боку, та акад. М. Калиновичем і проф. М. Грунським, під керівництвом яких було укладено словника, з другого. 14 лютого 1941 р. Калинович звернувся з заявою, щоб пленум редакційної комісії переглянув висновки підкомісії³.

4 травня 1941 р. А. Ю. Кримський у листі до редакційної комісії зазначав, що словника «...складено із свідомим напрямом систематично покалічити нашу мову, спотворити й перекрутити її структуру». Водночас висловлювалося побоювання, що укладачі словника узаконять не притаманні українській мові звороти. В листі наведено відповідні приклади⁴.

¹ «Комуніст», 14 вересня 1940 р.

² ЦДАМЛІМ УРСР, ф. 2, Матеріали державної правописної комісії, арк. 1—5.

³ Там же, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 1—8.

А. Ю. Кримський проявив велику наполегливість і виконав величезну редакційну роботу над словником. Всі свої енциклопедичні знання, величезний досвід він спрямував на глибоко наукове опрацювання словника, виявивши високу принциповість. Все суб'єктивне й «протинаукове», що вносилось укладачами словника, він відхиляв категорично.

Саме завдяки високій науковій вимогливості й принциповості А. Кримського, П. Тичини і Ю. Яновського в словнику широко було використано скарби мовної спадщини українського народу, що сприяло збагаченню лексики та фразеології літературної мови.

З початком Вітчизняної війни редакційна комісія перервала свою роботу, відновивши її лише влітку 1942 р. в м. Уфі⁵. До редагування словника були залучені академіки Л. А. Булаховський і М. Т. Рильський. Завершила підготовку словника редакційна комісія в складі Л. А. Булаховського, М. Я. Калиновича і М. Т. Рильського вже після Вітчизняної війни⁶.

⁵ Там же, арк. 4.

⁶ Русско-украинский словарь, М., 1948.

Наш календар

ДО 200-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І. Ф. ТИМКІВСЬКОГО

У серпні 1972 р. минає 200 років від дня народження І. Ф. Тимківського. Він належить до плеяди вчених, педагогів і освітніх діячів першої половини XIX ст., які зробили вагомий внесок у розвиток освіти на Україні.

Народився І. Ф. Тимківський 6 серпня 1772 р. в м. Переяславі Полтавської губернії (тепер — Переяслав-Хмельницький Київської обл.). Батько його був осавулом у Переяславському полку і водночас займав посаду полкового поштмейстера¹. 1777 р. сім'я переїхала до свого маєтку поблизу Золотоноші — сотенного містечка Переяславського полку. Вдома батьки навчили хлопчика початків грамоти, а потім віддали до Золотоніського Благовіщенського жіночого монастиря, де черниці влаштовували щось подібне до невеличкого пансіону. З 1781 р. він навчався у Переяславській семінарії, а 1785 р. вступив до Київської академії.

Тоді це був єдиний вищий навчальний заклад на Наддніпрянській Україні. Його ректор Самійло Миславський намагався пристосувати викладання академічного курсу до університетського. Внаслідок цього, крім рядових семи латинських класів, грецької та старослов'янської мов, почали викладати російську піітику, риторіку, польську, французьку та німецьку мови, історію, географію, малювання, математику, практичну геодезію та фортифікацію².

Під час навчання в академії Тимківський багато читав, користуючись книжками з академічної бібліотеки, що свого часу була однією з найбільших на Україні, але внаслідок пожежі 1780 р. майже цілком згоріла. І. Ф. Тимківський був одним з чотирьох вихованців, які мали дозвіл вільно користуватися книжковими фондами академічної бібліотеки. Він захоплювався творами стародавніх класиків, а найбільше — фізико-математичними науками. Академічна бібліотека не задовольняла його запитів, тому він часто користувався літературою з книгозбірень викладачів. Деякі з них одержували нові книги та періодичні видання з Москви. Адже в Московському університеті навчалось чимало вихованців академії. Чимало книжок латинською та французькою мовами привозили італійці з Ломбардії, які щороку приїздили до Києва.

Виявляючи неабиякий інтерес до точних наук, І. Тимківський мріяв про військово-інженерну службу. Але проти цього заперечував батько. Тому по закінченні курсу академії в 1789 р. І. Тимківський вступив до Московського університету, де вивчав стародавню класичну літературу та юридичні науки, не кидаючи також заняття прикладною математикою. Про його сумлінне ставлення до навчання свідчать чотири медалі (три срібні й одна золота) за студентські твори. Водночас він займався літературними працями та перекладами, вміщуючи їх за підписом «И—я Тимвскі» на сторінках тогочасних газет і журналів («Московские ведомости», «Приятное и полезное препровождение времени», «Новости»)³.

Після закінчення університетського курсу (1797 р.) І. Ф. Тимківського призначено в Петербурзький сенатський юнкерський інститут викладачем російського правознавства, а 1801 р. — секретарем сенату. Він займався також науковою роботою. Зокрема, 1802 р. завершив і опублікував «Систематическое расположение законов российских». Це була перша спроба систематизації російських законів. У зв'язку з

¹ І. Ф. Тимковскій. Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года, ч. I, Переяславль. — «Москвитянин», 1852, т. V, № 17, отд. IV, стор. 3.

² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, отд. II, т. V, К., 1908, стор. 235; І. Ф. Тимковскій. Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года, ч. 2, Киев и Москва. — «Москвитянин», 1852, т. V, № 18, отд. IV, стор. 27—28.

³ І. Ф. Тимковскій. Назв. праця. — «Москвитянин», 1852, т. V, № 18, отд. IV, стор. 32—33; Русский биографический словарь, Спб., 1912, стор. 524, 526.

підготовкою до видання «Свода законів» І. Ф. Тимківському було запропоновано перейти на службу до комісії в справі укладання законів, але він відмовився. Однак прийняв пропозицію Г. Р. Державіна працювати в міністерстві юстиції на посаді юрисконсульта і незабаром склав проект «третейського совісного суду»⁴.

У січні 1803 р. І. Ф. Тимківський майже одночасно одержав пропозиції на посади професорів Дерптського й Харківського (він тоді ще не відкрився) університетів. Приймавши одну з цих пропозицій, він незабаром прибув до Харкова, де брав активну участь у підготовці до відкриття університету (В. Н. Каразін на той час був уже в Петербурзі), а головне — займався «візитацією» (інспектуванням) училищ Харківського учбового округу*.

З самого початку свого існування Харківський університет став значним центром освіти й науки на півдні Росії. Зокрема, університет здійснював керівництво середніми та нижчими школами в Харківському учбовому окрузі, якому підпорядковувалися навчальні заклади дев'яти губерній (Слобідсько-Української, Чернігівської, Катеринославської, Полтавської, Миколаївської, Таврійської, Одеської, Курської, Воронезької) та двох областей (Землі Війська Донського, а також Чорноморського)⁵.

І. Ф. Тимківський одержав інструкцію («Инструкция визитатору Харьковского округа профессору Тимковскому»)®, в якій вказувалося на необхідність перевіряти стан шкільної справи на місцях. Маючи чималий педагогічний досвід, відзначаючись сумлінним ставленням до справи, він виникав у всі деталі навчального процесу, складав списки книг для гімназичних бібліотек, подавав методичну допомогу вчителям, висловлювався за поширення письменності серед селян. Про результати своїх обстежень Тимківський складав докладні звіти, що містять багатий матеріал з історії навчальних закладів Харківського округу на початку XIX ст.⁷

Все це значною мірою прислужилося поліпшенню якості навчально-виховного процесу в навчальних закладах, чимало з яких було відкрито за його активного сприяння. Заслуги І. Ф. Тимківського у справі освіти високо оцінили його сучасники. Так, у зв'язку з відставкою вченого 15 липня 1811 р. Рада університету на своєму засіданні ухвалила: «Університет завжди з найбільшою вдячністю згадуватиме, що владштування в окрузі нашого університету досить багатьох училищ, нині розквітаючих, зобов'язане розсудливості, старанності й невтомній праці проф. Тимківського»⁸. За два роки до виходу у відставку він став деканом, а ще 1805 р. — доктором права (Московского університету) та 1807 р. — доктором філософії (Харківського); 1809 р. Геттінгенське наукове товариство обрало його своїм членом за працю «Сравнение юстиниановых законов с российскими».

По виході у відставку І. Ф. Тимківський оселився у своєму маєтку на хуторі Туранівці Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер — с. Туранівка Ямпільського району Сумської обл.) З серпня 1812 р. до січня 1815 р. він — член дворянського комітету, що під час Вітчизняної війни займався спорядженням ополчення, а протягом 1815—1821 рр. — Глухівський повітовий суддя⁹.

1825 р. попечитель Харківського учбового округу О. О. Перовський запропонував І. Ф. Тимківському стати директором Новгород-Сіверської гімназії. Оскільки Туранівка розташована поблизу Новгорода-Сіверського, він прийняв пропозицію і протягом тринадцяти років очолював гімназію. Цей період його життя досить докладно висвітлено в спогадах М. К. Чалого. 1834 р. попечитель Київського учбового округу Є. Ф. Бракке, у підпорядкування якого з 1832 р. перейшла Новгород-Сівер-

⁴ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905) Под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалей, Харьков, 1908, стор. 186.

* Про роль І. Ф. Тимківського у справі заснування Харківського університету див. Д. И. Багалей. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), т. 1 (1802—1815 гг.), Харьков, 1893—1898; Д. И. Багалей, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. Краткий очерк Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905), Харьков, 1906; К. Фойгт. Историко-статистические записки об имп. Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года, Харьков, 1859; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805—1955), Харьков, 1955.

⁵ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 1. Царствование императора Александра I. 1802—1825, Спб., 1864, стор. 22.

⁶ Н. В. Шугуров. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени. — «Киевская старина», 1891, серпень, стор. 228—231.

⁷ А. М. Ткаченко. Учебно-методическое руководство Харьковского университета школами в 1805—1855 гг., Харьков, 1957, стор. 50—51; Н. А. Лавровскій. В. Н. Каразин и открытие Харьковского университета. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1872, лютий, стор. 212—213; Н. В. Шугуров. Назв. праця. — «Киевская старина», 1891, вересень, стор. 394—397.

⁸ Юридический факультет Харьковского университета..., стор. 191.

⁹ Русский биографический словарь, Спб., 1912, стор. 525—526.

ська гімназія, запропонував Тимківському посаду директора Ніжинського ліцею. Але пропозицію було відхилено¹⁰.

1838 р. І. Ф. Тимківський остаточно вийшов у відставку, займаючись на своєму хуторі літературними працями та захоплюючись бджільництвом. На прохання свого племінника, першого ректора Київського університету М. О. Максимовича та видавця журналу «Москвитянин» М. П. Погодіна (він просив вченого написати спогади про засновника Московського університету І. І. Шувалова) написав мемуари, що становлять значний інтерес не тільки для біографів. Там можна почерпнути цікаві відомості про освіту, виховання та навчання на Україні наприкінці XVIII ст.*

Помер І. Ф. Тимківський 11 березня 1853 р. Його прогресивна діяльність значною мірою сприяла розвитку суспільної самосвідомості професорів і студентів Харківського університету, а також широких кіл громадськості.¹¹ Своєю діяльністю І. Ф. Тимківський зробив значний внесок у розвиток вітчизняної освіти.

Є. О. КОЛЕСНИК

¹⁰ Н. В. Шугуров. Назв. праця, — «Киевская старина», 1891, жовтень, стор. 82—83, 89—90; М. К. Чалый. Воспоминания. 4. Гимназия. — «Киевская старина», 1889, т. XXV, квітень, стор. 74—91; травень — червень, стор. 295—331; т. XXVI, липень, стор. 149—169.

* І. Ф. Тимковский. Мое определение в службу. Сказание в трех частях 1850 года. — «Москвитянин», 1852, т. V, № 17, отд. IV, стор. 1—26; № 18, отд. IV, стор. 27—48; № 20, отд. IV, стор. 51—88. Згодом ці спогади було передруковано в журналі «Русский Архив», 1874, кн. 1.

¹¹ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет (1805—1955), Харьков, 1955, стор. 78.

З КОБЗАРЕМ БУДИВ ВІН ВОЛЮ

(До 150-річчя від дня народження
кирило-мефодіївця М. І. Гулака)

Серед організаторів Кирило-Мефодіївського товариства визначне місце належить відомому вченому й педагогу, активному борцю проти соціального та національного гніту М. І. Гулаку, 150 років

від дня народження якого минуло 7-го червня 1972 р. Про нього написано чимало¹, проте багато сторінок з біографії, як і життєвий шлях в цілому, ще досліджені недостатньо.

Народився М. І. Гулак в 1822 р. в сім'ї збіднілого дворянина Золотоніського повіту Полтавської губернії. Початкову освіту здобув удома, а 1838 р. вступив на юридичний факультет Дерптського університету. Через 5 років, блискуче витримавши іспити, одержав науковий ступінь і в листопаді 1845 р. влаштувався на роботу в Тимчасову комісію по розбиранню історичних актів при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора.

Він був людиною прогресивних поглядів, тому незабаром увійшов до гуртка «Київська Молода», активними членами якого були М. І. Костомаров, В. М. Білозерський та П. О. Куліш. Вони ставили перед собою завдання пропагувати серед поміщиків необхідність звільнення селян². Проте літературний гурток не відпові-

¹ В. И. Семевский. Николай Иванович Гулак (1822—1899). — Галерея Шлиссельбургских узников, ч. 1, Спб., 1907, стор. 37—55; його ж. Кирилло-Мефодиевское общество. 1846—1847 гг. — «Голос минувшего», 1918, № 10—12; С. Егизаров. Памяти моих учителей и керовников — М. І. Гулака, Л. Загурського та О. О. Навроцького. — «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 44—53; П. Зайцев. Нові документи про М. Гулака. — «Наше минуле», 1918, № 1, стор. 54—56; К. С. Механек. Пермская ссылка Н. И. Гулака — члена и организатора Украинско-Славянского общества (К истории Кирилло-Мефодиевского общества). — Ученые записки Пермского государственного пединститута, вып. 8, Исторический факультет, 1941, стор. 78—84; Н. Стороженко. Кирилло-Мефодиевские заговорщики. Николай Иванович Гулак. — «Киевская старина», 1900, февраль, стор. 261—272; Нодар Поракишвілі. М. І. Гулак і грузинська культура. — Райдужними мостами. Українсько-грузинські літературні зв'язки. 36. статей, К., 1968, стор. 28—52; С. С. Дрейзен. К вопросу о мировоззрении и научно-педагогической деятельности Н. И. Гулака. — Труды Среднеазиатского государственного университета имени В. И. Ленина, вып. XII, Гуманитарные науки, кн. 8, Ташкент, 1955, стор. 85—99 та ін.

² П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество. — Труды историко-архивного института, т. 3, М., 1947, стор. 174.

дав планам його членів, які поступово зійшлися на тому, що здійснити свою мету можна лише після створення широко розгалуженої мережі таємної політичної організації. В цьому М. І. Гулак відіграв далеко не останню роль. П. А. Зайончковський вважає, що саме М. Гулак був ініціатором створення і найактивнішим діячем Кирило-Мефодіївського товариства. Про це на слідстві вказували також М. І. Костомаров та В. Білозерський³.

Товариство (до нього входило 12 осіб) оформилося в грудні 1845 р. або в січні 1846 р. За свідченням окремих авторів, ще близько 100 осіб співчувало його діяльності⁴. Однак, очевидно, остання цифра дещо завищена. Таємні засідання кирило-мефодіївців відбувалися, як правило, на квартирі М. І. Гулака. Там гуртківці обговорювали найактуальніші політичні події, накреслювали плани своєї діяльності тощо. Незабаром Товариство вже мало свій статут і програму — «Закон божий» або «Книгу буття українського народу». Як відомо, останню склав історик М. Костомаров. Однак серед членів товариства не було ідейної єдності. Радикальна частина кирило-мефодіївців, очолювана геніальним поетом, революціонером-демократом Т. Г. Шевченком, вимагала рішучих дій. Таких же поглядів дотримувався і М. Гулак⁵, який на відміну від М. Костомарова, В. Білозерського та П. Куліша (вони відстоювали створення слов'янської федерації під монархічним скіпетром) був палким прихильником республіканського ладу. Існували розбіжності також щодо шляхів здійснення соціальних перетворень. Більшість гуртківців схилялася до думки, що звільнення селян від кріпацтва можна досягти шляхом дрібних реформ. Однак М. Гулак слідом за Т. Г. Шевченком неодноразово підкреслював, що існуючий лад не можна змінити «...без повторення 1825 року»⁶, але з участю широких народних мас — вирішальної сили, запоруки успіху.

Ідейні суперечки між М. І. Гулаком та автором «Закону божого» були настільки глибокими, що інколи вони доходили до відвертої ворожнечі. Про це, зокрема, свідчить сам М. Костомаров, який жалівся братчикам, що Гулак не хоче з ним зустрічатися, «...розмовляє неохоче і поводить себе замкнуто...»⁷.

Протягом всієї своєї нелегальної діяльності М. Гулак прагнув розширити невелике коло гуртківців, залучаючи до нього студентів Київського університету, більшість яких тоді створювала «...проекти різних конституцій»⁸. Так членами Товариства стали О. Навроцький, О. Посяда та О. Петров. М. І. Гулак накреслив перед ними конкретні шляхи революційної боротьби: «Для підготовки народу до повстання потрібно довести до його свідомості в найбільш невідгідному світлі всі розпорядження уряду, подорожуючи по селах и поширюючи серед нього (народу.— М. Я.) ідеї про народне повстання»⁹.

Кирило-мефодіївці вважали, що поширення освіти серед народу спричиниться до зміни політичного устрою. Тому Куліш, Костомаров, Гулак і Білозерський «...домовилися для видання малоросійських книг робити складчину так, щоб щомісячно кожний з них відкладав скільки зможе коштів від свого жалування»¹⁰. Вже в січні 1846 р. М. Гулак передав у спільну касу 60 крб. Та кирило-мефодіївцям не вдалося налагодити широке розповсюдження серед народу відповідної літератури. 18 березня 1847 р. за доносом зрадника Петрова почалися арешти. Царські жандарми схопили й М. Гулака. До рук сатрапів потрапили також рукопис «Книга буття українського народу», широка кореспонденція Гулака з Кулішем, Білозерським і Марковичем¹¹.

Під час допитів царська охранка не змогла добитися від М. І. Гулака зізнань. На всі запитання шефа жандармів графа Орлова та його слідчих він відповідав: «не знаю», «ні», «не відомо». «Я дав клятву,— говорив М. І. Гулак,— і не порушу її, щоб зі мною не було»¹². М. Гулак відмовлявся давати свідчення навіть після зізнання більшості кирило-мефодіївців. «Коли читаєш стоїчні, благородно-стримані, немов із сталі вирізані відповіді Шевченка і Гулака, які викликають в нас радість і подив, серце стискається тяжко, читаючи заплутані виправдовування, які розводив Косто-

³ П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество, М., 1959, стор. 65; ЦДІА СРСР, ф. 109, од. зб. 81, ч. 19, арк. 150—151.

⁴ А. Я. Конисский. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченко, Одесса, 1898, стор. 227.

⁵ Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців, К., 1915, стор. 7.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 109, од. зб. 81, ч. 4, арк. 158.

⁷ С. С. Дрейзен. Назв. праця, стор. 88.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 109, од. зб. 81, ч. 19, арк. 44.

⁹ Там же, ч. 4, арк. 92.

¹⁰ П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество, стор. 71.

¹¹ «Киевская старина», 1906, февраль, стор. 141; П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество, стор. 144.

¹² «Киевская старина», 1906, февраль, стор. 148.

маров, цілком збентежений всіма бідами, які впали на нього, розбивши всі наукові і громадські плани...»¹³

Вирок суду було оголошено 12 червня 1847 р. За пропозицією графа Орлова, М. І. Гулака було ув'язнено в Шліссельбурзькій фортеці на три роки. 30 травня 1850 р. його відправлено на заслання в м. Перм, де протягом шести років він працював в губернському статистичному комітеті під суворим поліцейським наглядом. Лише в 1856 р. М. Гулак одержав дозвіл бути вчителем географії, російської мови, а пізніше й математики, в Одеському Рішельєвському ліцеї¹⁴.

Царські жандарми боялися поширення прогресивних поглядів М. І. Гулака, а тому прагнули, щоб він довго не працював на одному місці. 1862 р. його переведено в Ставропольську гімназію, через рік — Кутаїську, а згодом — у Тбіліську класичну гімназію викладачем математичних дисциплін і мов. М. І. Гулак був людиною енциклопедичних знань, а тому мав велику популярність серед учнів і колег. Проте неодноразові клопотання дирекції училищ про нагородження його почесним знаком успіху не мали. Царський уряд не міг забути революційної діяльності в Кирило-Мефодіївському гуртку.

Педагогічна робота не заважала М. І. Гулаку провадити й наукову діяльність. Він створив такі праці, як «Про розв'язання трансцендентних рівнянь», «Про грузинську поему «Барсова шкіра», «Про місце грузинської мови в сім'ї індоєвропейських мов» та ряд інших, що й понині мають наукову цінність.

Останні роки свого життя, які, до речі, ще майже не досліджені, М. І. Гулак провів у будинку своєї прийомної доньки в м. Єлисаветполі (нині — м. Кіровоград, АзРФСР), де 29 травня 1899 р. і помер.

М. А. ЯКИМЕНКО

¹³ Матеріяли до історії Кирило-Мефодіївського братства, стор. 4—5.

¹⁴ С. С. Дрейзен. Назв. праця, стор. 93.

ЗАСНОВНИК ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ (До 200-річчя від дня народження І. П. Бларамберга)

У цьому році минає 200 років з дня народження Івана Павловича Бларамберга, засновника і колишнього директора Одеського археологічного музею — одного з найстаріших наукових закладів республіки, що зараз входить до складу Інституту археології АН УРСР.

Зовсім незвичайно склалася доля цієї «великої людини» (так називали його сучасники). Народився Жан Морет де Бларамберг в 1772 р. у Фландрії. 24-х років вступив до голландської військової служби, а через два місяці став офіцером генерального штабу. Зв'язаний з аристократичними колами Нідерландів, він брав участь у військових діях, перебував у полоні. Пізніше переїхав до Франкфурту-на-Майні, а в 1797 р. — до Петербурга. Революція у Франції та Нідерландах примусили І. П. Бларамберга по-іншому ставитися до сучасних йому подій. Після перебування в Петербурзі та Москві він у 1808 р. виїхав до Одеси, де й залишився до кінця свого життя. Росія стала його другою батьківщиною.

Займаючи різні офіційні посади (прокурора комерційного суду, таможенного інспектора Херсонської губернії, начальника таможні Одеського округу та ін.), І. П. Бларамберг водночас захоплювався улюбленою справою — вивченням археологічних пам'яток та історичною географією. Цьому значною мірою сприяли зустрічі з такими освіченими людьми того часу, як відомий знавець старожитностей граф Н. П. Румянцев, а також велика кількість археологічних знахідок у Північному Причорномор'ї, цікаві описи історії Півдня України та руїни стародавніх античних міст.

У будинку І. П. Бларамберга на Канатній вулиці (нині вул. Свердлова) бували російські поети К. М. Батюшков, О. С. Пушкін, В. І. Туманський, вчені Келер, Келлен та інші. В Одесі виник гурток аматорів та колекціонерів старожитностей, а садиба Івана Павловича перетворилася на своєрідний «клуб» любителів старовини.

За ініціативою І. С. Стемпковського генерал-губернатор М. В. Воронцов зробив доповідь царю Олександру I про необхідність археологічних розкопок у Новоросії та створення музеїв. 19 червня 1825 р. було видано розпорядження про організацію музеїв у Одесі та Керчі, першим директором яких був призначений І. П. Бларамберг. А вже 9 серпня 1825 р. у невеликому павільйоні садиби на Канатній вулиці офіційно відкрився Одеський музей старовини, основу якого склали колекція І. П. Бларамберга (82 єгипетських, грецьких та римських старовинних предметів, 265 грецьких та римських монет, 50 томів книжок). Були асигновані кошти на прид-

бання другої частини колекції І. П. Бларамберга та інших приватних колекцій старовини. Різні установи одержали наказ надсилати всі знайдені в Новоросії та Криму археологічні речі до Одеського музею.

Таким чином в Одеський музей потрапила величезна стела з зображенням скіфського царя Палака, що була знайдена біля Сімферополя в 1825 р., та багато інших старовинних речей з курганів біля Керчі.

Надзвичайно плідною була наукова діяльність І. П. Бларамберга. За дуже короткий строк він написав близько 30 праць з археології, 12 з яких було надруковано, а в 1822 р. у Парижі опублікував книжку про знахідки старовинних речей в курганах Пантікапея. Випередивши на півстоліття багатьох учених, І. П. Бларамберг одним з перших почав вивчати нумізматику Ольвії, правильно визначив місця розташування давньогрецьких міст Тіри (зараз м. Білгород-Дністровський), Ніконія (нині с. Розсолани біля м. Овідіополя), Неаполя Скіфського (недалеко від м. Сімферополя). Його численні замітки в газеті «Одесский вестник» викликали у читачів інтерес до стародавньої історії Північного Причорномор'я, а опубліковані за кордоном наукові праці вперше познайомили західноєвропейських вчених з археологічними пам'ятниками Півдня Росії. Про визнання наукових досягнень І. П. Бларамберга говорить той факт, що його було обрано членом багатьох наукових товариств як у себе на батьківщині, так і за її межами.

Радянські вчені добрим словом згадують наукові праці І. П. Бларамберга, а заснований ним Одеський археологічний музей перетворився на один з найбільших музеїв нашої країни.

А. С. ОСТРОВЕРХОВ,
І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Огляд джерел та літератури

ПРОТИ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ ТА СЕЛЯНСТВА

Підвищення революційної ролі робітничого класу, зміцнення його союзу з селянством було й лишається нині однією з найважливіших проблем марксистсько-ленінської науки, стратегії і тактики Комуністичної партії Радянського Союзу. Досвід КПРС у створенні й зміцненні союзу робітничого класу та селянства має не лише наукове, а й практичне значення для всього комуністичного і робітничого руху. «Досвід Радянського Союзу в будівництві соціалізму, в зміцненні й розширенні союзу робітничого класу і селянства,— підкреслював Тодор Живков,— має для нас, болгарських комуністів, для нашої країни першочергове значення. Цей досвід ми уважно вивчаємо й широко використовуємо в наших конкретних умовах»¹.

Досвід КПРС вивчають комуністи в капіталістичних країнах. Значний інтерес викликає праця ветерана французького комуністичного і робітничого руху Жоржа Коньо «Ленін сьогодні», де на численних фактах і прикладах переконливо показано інтернаціональний характер ленінської концепції союзу робітничого класу і селянства, міжнародне значення вирішення цієї проблеми в СРСР².

Робітничий клас у союзі з селянством виступає однією з основних революційних сил у сучасній антиімперіалістичній боротьбі. «Зближення інтересів селянства, міських середніх верств та інтелігенції з інтересами робітничого класу, їх зростаюче співробітництво,— зазначено в документах міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій 1969 р.,— ведуть до звуження соціальної бази влади монополій, загострюють її внутрішні суперечності і сприяють мобілізації широких мас на боротьбу проти монополій, імперіалізму»³. Все це провіщає нові класові бої, що можуть привести до фундаментальних суспільних перетворень у країнах капіталістичної системи, до соціалістичної революції, встановлення там влади робітничого класу в союзі з селянством та іншими верствами трудящих.

Найважливіші принципи створення й розвитку союзу робітничого класу і селянства сформульовані в працях класиків марксизму-ленінізму. Закономірності розвитку цього союзу в умовах соціалізму визначені в тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, 150-річчя від дня народження К. Маркса і Ф. Енгельса, в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та двотомній книзі Л. І. Брежнєва «Ленінським курсом».

Певну цінність мають праці діячів комуністичного і робітничого руху⁴. Вагомий вклад у дослідження проблем розвитку союзу робітничого класу і селянства вносять учені соціалістичних країн. Так, про благотворний вплив союзу робітників і селян на розвиток і зміцнення соціалістичного суспільства розповідається в працях угорських істориків, корейського соціолога Сен Сон Пхіра, колективній монографії румунських учених⁵ тощо.

¹ Тодор Живков. Союз рабочих и крестьян — незыблемая основа народной власти, М., 1960, стор. 10.

² Cogniot G. Prêsençe de Lénine, Paris, 1970, стор. 245—246.

³ Международное Совещание коммунистических и рабочих партий. Документы и материалы, М., 1969, стор. 278.

⁴ Тодор Живков. Союз рабочих и крестьян — незыблемая основа народной власти, М., 1960; Янош Кадар. Избранные статьи и речи, М., 1970; Вальтер Ульбрихт. К вопросам социалистического строительства в ГДР. Из речей и статей, Дрезден, 1968; Ulbricht W. Das ökonomische System des Sozialismus in der Landwirtschaft der DDR, 1961—1969, Berlin, 1970.

⁵ Blaskovits J., Kiss Gy. Comdolatok az első negyedszázadrol, 1944—1969, Budapest, 1970; Alianta elsei muncitoare cu țărănimea muncitoare în România, București, 1969; Сен Сон Пхир. Союз робітничого класу і селянства в КНДР після визволення, Пхеньян, 1965 (корейською мовою).

Про дослідження проблеми союзу робітничого класу з селянством та її окремих аспектів йдеться в історіографічних статтях радянських учених К. В. Гусева, І. І. Алексеєнка, В. В. Кривоїди, В. М. Селунської, а оцінку праць українських істориків з цього питання дано в монографії А. В. Санцевича⁶.

Поява в радянській і зарубіжній історіографії праць про союз робітничого класу і селянства допомагає викрити злісні фальсифікації цієї проблеми ідеологами антикомунізму.

Суспільно-політичний союз робітничого класу і селянства в концентрованому вигляді втілюється в КПРС — вищій формі організації трудящих. Багатомільйонна армія комуністів — активний будівник комуністичного суспільства — йде в перших рядах трудівників міста і села, виступаючи цементуючою силою розвитку й зміцнення союзу робітничого класу та колгоспного селянства.

Те, що всі досягнення радянського народу здобуті під керівництвом Комуністичної партії, роль якої в сучасних умовах комуністичного будівництва дедалі зростає, викликає люті ідеологів імперіалізму та їхніх прихвоснів. Вони силкуються довести нібито в процесі демократизації радянського ладу створилися умови для ліквідації керівної ролі Комуністичної партії. Деякі з них перекручують справжнє співвідношення об'єктивного й суб'єктивного факторів у суспільному розвитку. Західнонімецький ідеолог Георг фон Раух, наприклад, твердить, начебто визнання провідної і визначальної ролі Комуністичної партії в розвитку суспільних подій «важко поєднати з вченням історичного матеріалізму, за яким усі зміни є лише наслідком економічного розвитку»⁷. Підхоплюючи цю злісну вигадку, ідеологи буржуазії докладають усіх зусиль до того, щоб спростувати марксистсько-ленінське вчення про історичну необхідність і роль суб'єктивного фактора — свідомої й організованої діяльності народних мас, керованих революційною партією⁸.

Фальсифікатори та ревізіоністи всіх мастей намагаються зобразити КПРС і комуністичні та робітничі партії інших соціалістичних країн замкненими «групами» чи «класами», відособленими від робітничого класу, селянства та інтелігенції⁹. Так, професор Нью-Йоркського університету Р. Елсворт у своїй праці «Радянська держава» силкується довести нібито, починаючи з Жовтневої революції, КПРС постійно тяжіє до обмеження чисельності своїх лав. За його твердженнями, членом КПРС може стати не кожний громадянин СРСР, оскільки головною умовою прийому до партії є нібито не відданість радянської людини комуністичним ідеалам, а... її посада. До Комуністичної партії, пише Р. Елсворт, приймають переважно «адміністраторів» і тому, мовляв, «партія — це виключно адміністративна еліта»¹⁰.

Дані про склад КПРС цілком спростовують вигадки фальсифікаторів. Серед дорослого населення нашої країни комуністи становлять 9%. Це — найкращі представники радянського народу. Партія постійно дбає не лише про кількісне, а й про якісне зростання своїх лав, приділяючи велику увагу індивідуальному доброві передових людей, і насамперед — з робітників і колгоспників. Оскільки робітничий клас — основна продуктивна сила суспільства (в СРСР понад 55% працюючого населення становлять робітники) цілком закономірно, що його питома вага в партії неухильно зростає. Значне місце в КПРС належить представникам колгоспного селянства.

Напередодні XXIV з'їзду в партії було робітників — 40,1%, колгоспників — 15,1, службовців — 44,8% (при чому більше двох третин становили інженери, агрономи, вчителі, лікарі, наукові працівники, діячі літератури та мистецтва — вихідці з робітників і селян).

КП України — один з найбільших бойових загонів КПРС, який об'єднує в своїх лавах 2534,5 тис. членів і кандидатів у члени партії. З числа комуністів, зайнятих у народному господарстві, 75,6% працює безпосередньо в сфері матеріального вироб-

⁶ К. В. Гусев. Основные этапы истории союза рабочего класса и крестьянства и ее освещение в советской исторической литературе. — «Рабочий класс и развитие сельского хозяйства СССР», М., 1969; И. И. Алексеенко, В. В. Кривоид. К вопросу об историографии союза рабочего класса и колхозного крестьянства на современном этапе его развития (1953—1967). — Научные труды Краснодарского педагогического института, вып. 93. Некоторые вопросы теории и практики коммунистического строительства. Краснодар, 1967; В. М. Селунская. Советская историография борьбы рабочего класса за социалистическую революцию в деревне. — «Вопросы истории КПСС», 1970, № 1; А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967.

⁷ Против фальсификации истории КПСС, М., 1964, стр. 92.

⁸ Wilber Ch. The Soviet model and Underdeveloped countries. The University of North Carolina Press, 1969, стр. 222—223.

⁹ Milovan Djilas. The new class, New—York, 1957; Alex Inkeles. Social Change in Soviet Russia, Cambridge, 1968; Michall P. Gehlen. The Communist Party of the Soviet Union, London, 1969.

¹⁰ Ellsworth Raymond. The Soviet State, New York—London, 1969, стр. 191—196.

ництва. Лише за роки восьмої п'ятирічки в республіці до лав КПРС було прийнято 406 тис. чол., у тому числі 204 тис. робітників і 74 тис. колгоспників, а з січня 1955 р. до січня 1971 р. питома вага робітників і колгоспників у складі Комуністичної партії України зросла удвоє і досягла 58,5% загальної кількості комуністів республіканської партійної організації. XXIV з'їзд КПРС схвалив проведену роботу щодо поліпшення соціального складу партії, вказавши, що це «цілком відповідає природі нашої партії, місцю і ролі робітничого класу в радянському суспільстві»¹¹.

Все це переконливо спростовує злісні вигадки Р. Елсворта, Л. Шапіро, З. Бірського та інших «советологів» про кастовий, елітарний характер КПРС¹². Про вирішальну роль у її діяльності комуністів-робітників свідчить і те, що багато з них займають відповідальні посади в усіх виборних органах партії. На XXIV з'їзді партії зазначалося, що в ході звітно-виборної кампанії до бюро парторганізації і в парткоми було обрано 423 тис. робітників і колгоспників. Вони становлять близько 40% загальної кількості членів і кандидатів у члени районних та міських комітетів партії, збільшилося їх число також у складах обкомів, крайкомів і ЦК компартій союзних республік.

Робітничий клас широко був представлений також на XXIV з'їзді партії: з 4963 делегатів 1195 були робітниками різних галузей промисловості, будівництва й транспорту.

Завдяки зростанню політичної свідомості, освіченості, професійної підготовки робітників і колгоспників з їх середовища висуваються талановиті, здібні керівники всіх ділянок комуністичного будівництва. Більше 80% нинішніх секретарів ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів, голів Рад Міністрів, крайових і обласних виконкомів і близько 70% міністрів і голів державних комітетів СРСР починали свою діяльність робітниками й селянами. Серед директорів найбільших промислових підприємств країни більше половини в минулому були робітниками.

Поповнюючи й зміцнюючи свої лави найкращими представниками робітничого класу, партійні організації виявляють постійну турботу про формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду та комуністичної свідомості. Це сприяє підвищенню ролі КПРС у розвитку й зміцненні політичної основи і вирішальної суспільної сили комуністичного будівництва — союзу робітничого класу та колгоспного селянства.

Щоб «підтвердити» свої вигадки про кастовий, елітарний характер КПРС та її відірваність від трудящих мас, буржуазні ідеологи штучно ділять радянське суспільство на членів партії та позапартійних, силкуються протиставити КПРС трудящим масам, підірвати єдність партії і народу — джерела нашої нездоланної сили. «...Інтереси членів партії і позапартійних не збігаються» — твердить професор соціології Гарвардського університету А. Інkelес. Більше того, цей злісний антикомуніст намагається переконати читача нібито діяльність Комуністичної партії «завдає шкоди» всім класам і соціальним групам¹³. При цьому Комуністична партія зображується «правлячою групою» або «правлячим класом» радянського суспільства. Останніми роками на сторінках реакційних видань відбувається «дискусія» з приводу того, вважати КПРС «правлячою групою» чи «правлячим класом». Наприклад, відомий «советолог» Е. Карр, «дискутуючи» зі своїми колегами по ідеологічних диверсіях, писав: «У Радянській Росії немає правлячого класу. Там є правляча група, яка знайшла своє офіційне оформлення в партії»¹⁴. Отже, буржуазні пропагандисти намагаються присилувати читача беззастережно прийняти тезу про елітарний характер КПРС.

Насправді ж КПРС є зразком безприкладного служіння трудящим, вона постійно розширює зв'язки з масами, що сприяє встановленню і зміцненню взаємного довір'я. В. І. Ленін учив, що авангард лише тоді виконає своє завдання, коли не відриватиметься від керіваної ним маси, а вестиме її вперед. Без дотримання цієї умови ні про яке успішне комуністичне будівництво не може бути й мови¹⁵. Керуючись ленінськими принципами єдності партії й мас, КПРС враховує, поєднує, координує та забезпечує інтереси й потреби всіх класів і соціальних груп: «Народ — вирішальна сила будівництва комунізму. Партія існує для народу, в служінні йому бачить сенс своєї діяльності. Дальше розширення і поглиблення зв'язків партії з народом — необхідна умова успіху в боротьбі за комунізм»¹⁶.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 233.

¹² Leonard Schapiro. Reflections of the Changing Role of the Party in Totalitarian Polity. — "Studies in Comparative Communism", April 1969, стор. 1—2; Zbigniew Byrski. The communist "Middle class" in the USSR and Poland. — "Survey. A journal of Soviet and East European Studies", 1969, N 73, стор. 83—84.

¹³ Alex Inkeles. Social Change in Soviet Russia, Cambridge, 1968, стор. 92, 98.

¹⁴ E. H. Carr. Who Rules in Soviet Society. — The Soviet Crucible. The Soviet system in Theory and Practice, Toronto—London, 1967, стор. 258.

¹⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 192.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 122.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства розширення зв'язків партії з масами спрямоване на взаємне зближення робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, їх поступове злиття в єдиний колектив трудівників комуністичного суспільства.

Основна теза фальсифікацій А. Інклеса, Е. Карра, Р. Елсворта, Л. Шапіро та інших буржуазних фальсифікаторів зводиться до того, щоб керівну й спрямовуючу роль партії в комуністичному будівництві зобразити як диктатуру партії над робітничим класом, селянством та інтелігенцією. В СРСР, твердить Е. Карр, «диктатура пролетаріату була замінена диктатурою партії»¹⁷. Подібні вигадки, що мають на меті підірвати завойований КПРС моральний авторитет і безроздільний вплив у всіх сферах економічного й духовного життя, не нові. Ще в 1920 р. В. І. Ленін у праці «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» писав, що «сама вже постановка питання: «диктатура партії чи диктатура класу... свідчить про найбільш неймовірну і безнадійну плутанину думки... Всім відомо, що маси діляться на класи., що класами керують звичайно і в більшості випадків, принаймні в сучасних цивілізованих країнах, політичні партії... Все це азбука. Все це просто і ясно»¹⁸. Очевидно, це розуміють і буржуазні ідеологи, однак свідомо вдаються до брехні та наклепів.

В умовах соціалізму, коли робітничий клас у союзі з селянством і трудовою інтелігенцією будують нове суспільство, Комуністична партія здійснює керівництво масами через громадські й державні організації трудящих — Ради депутатів трудящих, профспілки, комсомол, кооперативні, культурно-освітні, оборонні, спортивні та інші організації. Вони будують свою роботу на основі політичної лінії партії і об'єднують практично все населення країни. «Виходить, загалом, і в цілому, — підкреслював В. І. Ленін, — формально не комуністичний, гнучкий і порівняно широкий, дуже могутній пролетарський апарат, через який партія зв'язана з класом і з масою і через який, при керівництві партії, здійснюється диктатура класу»¹⁹.

Партія, як найвища форма політичної організації радянського суспільства, здійснює своє політичне (а не адміністративне) керівництво масовими й державними організаціями через комуністів, які працюють в них. Зростання ролі партії — це не розширення її прав, а підвищення обов'язків і відповідальності за здійснення програми економічного й соціально-політичного розвитку радянського суспільства. Чим ширший розмах творчої діяльності, чим складніші завдання, які необхідно вирішувати, тим вища роль і відповідальність авангарду радянського народу — КПРС. Однак це не принижує ролі масових організацій трудящих, як намагаються тлумачити антикомуністи. Навпаки, в соціалістичному суспільстві поряд з посиленням ролі марксистсько-ленінської партії водночас зростає і значення громадських організацій, через які вона впливає на маси. Це взаємозв'язаний і взаємообумовлений процес, який глибоко відбиває демократичний характер соціалістичного ладу.

Одним з яскравих виявів підвищення політичної активності робітничого класу і колгоспного селянства є їх участь в управлінні державою, керівництві суспільними справами. Саме їх представники становлять переважну більшість у державних органах народної влади — Радах депутатів трудящих. Наприклад, депутатами Верховної Ради СРСР нинішнього складу є 481 робітник і 282 колгоспники, тобто 50,3%. З 484 депутатів, обраних до Верховної Ради УРСР, 243 (50,2%) — робітники й колгоспники, які безпосередньо працюють на виробництві. Це свідчить про послідовність політики КПРС, спрямованої на неухильне розширення представництва робітників і колгоспників у Радах, підвищення їх ролі в комуністичному будівництві.

Особливо зросла кількість робітників і колгоспників серед депутатів міських, сільських і селищних Рад. Так, на Україні робітники становлять 29,6%, а колгоспники 42,3% загальної кількості депутатів місцевих Рад. Причому 46,6% депутатів були обрані вперше²⁰. Характерно, що в складі сільських Рад багато представників робітничого класу, які разом з колгоспниками та службовцями беруть активну участь у розв'язанні завдань господарського і культурного будівництва на селі. Все це свідчить про народний, демократичний характер Рад депутатів трудящих, викриває вигадки буржуазних ідеологів, які принижують роль народних мас у суспільному розвитку і заперечують нерозривну єдність Комуністичної партії та народу.

Вірною опорою КПРС, школою комунізму, школою господарювання й виховання робітничого класу і всіх трудящих виступають радянські профспілки, які об'єднують 98 млн. трудящих, в тому числі понад 18 млн. робітників, колгоспників, службовців України²¹. Буржуазним ідеологам недовподоб, що радянські профспілки «не атакують державне планування та політику»²².

¹⁷ Е. Н. Сагг. Назв. праця, стор. 258.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 23.

¹⁹ Там же, стор. 29.

²⁰ «Комуніст України», 1971, № 8, стор. 4.

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 90; Матеріали XXIV з'їзду КП України, К., 1971, стор. 64.

²² Ellsworth Raymond. The Soviet State, стор. 276.

Використовуючи свої широкі права, вони беруть активну участь у розв'язанні багатьох завдань розвитку народного господарства — від участі в розробці та обговоренні поточних і перспективних виробничих планів до управління підприємствами. Профспілки відіграють також важливу роль у виробничій і громадській діяльності колективів будов, установ, сприяють поліпшенню матеріального добробуту і побуту трудящих, підвищенню їх культурного рівня, здійснюють контроль за чітким виконанням законів про працю та відпочинок. У промові на XV з'їзді професійних спілок СРСР Л. І. Брежнєв підкреслив, що вони беруть безпосередню й активну участь у розвитку всього суспільства, піднесенні виробництва, підвищенні його ефективності, управлінні народним господарством²³.

Надійним союзником робітничого класу — провідної сили радянського суспільства — виступає колгоспне селянство, новий за своєю соціальною суттю клас, праця якого дедалі більше наближається до праці індустріальних робітників. Ці два класи становлять приблизно три чверті населення СРСР. Їх союз став однією з вирішальних передумов торжества Великої Жовтневої соціалістичної революції, політичною основою нашого суспільства, запорукою здобутків соціалістичного й комуністичного будівництва. Як підкреслено в документах XXIV з'їзду КПРС, всі наші успіхи, що мають величезний вплив на розвиток світового революційного процесу, є результатом самовідданої праці робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції, трудящих усіх союзних республік.

З просуванням нашої країни до комунізму робітничий клас лишається провідною силою в усіх сферах життя. У зв'язку з цим «зусилля партії і далі будуть спрямовані на те, — підкреслено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, — щоб вплив робітничого класу в усіх сферах життя нашого суспільства зростав і зміцнювався, щоб його активність та ініціатива давали ще плідотворніші результати»²⁴.

Забезпечуючи провідне місце робітничого класу, Комуністична партія вбачає найважливіше завдання своєї соціальної політики в неухильному розвитку й зміцненні непорушного союзу робітничого класу й селянства, дальшому їх зближенні. Адже будівництво соціалізму й комунізму, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, справа не лише партії і робітничого класу, а всього радянського народу. Ось чому політика КПРС спрямована на неухильне зміцнення класового союзу при провідній ролі робітничого класу, на забезпечення морально-політичної єдності й згуртованості всього радянського народу навколо Комуністичної партії.

«На нинішньому етапі комуністичного будівництва, — підкреслив Л. І. Брежнєв на XV з'їзді профспілок СРСР, — ще глибшого смислу набуває союз робітничого класу з колгоспним селянством і трудовою інтелігенцією країни. Цементуючою силою цього великого союзу залишається робітничий клас, який відіграє і відіграватиме провідну роль в будівництві комунізму»²⁵.

Досвід будівництва соціалізму в СРСР показав усю безпідставність «проорокувань» Троцького про неминучість конфлікту між робітниками й селянами та «теорії» Бухаріна про мирне вrostання капіталізму в соціалізм, розвал колгоспного ладу і неминучість поразки Країни Рад. Однак повна й остаточна перемога соціалізму в СРСР ні в кого не викликає заперечень. Тому сучасні буржуазні «советологи» та буржуазно-націоналістичні «українознавці», спираючись на троцькістсько-бухарінські догми, намагаються тепер вишукати «докази» неможливості побудови комуністичного суспільства. Американський історик А. Штерн відверто закликає фальсифікаторів «доводити» шкідливість об'єднання фабричних робітників і селян²⁶. А деякі буржуазні фальсифікатори, наприклад французький правий соціаліст С. Малле, твердять, що коли робітничо-селянський союз необхідний, то в ньому робітники й селяни мають бути «рівними партнерами»²⁷. Тим самим вони фальсифікують суть, найважливіший принцип непорушності ленінського союзу робітників і селян — керівну роль робітничого класу. Мета наших класових противників полягає в тому, щоб підірвати основи союзу робітників і селян, викликати недовіря і незгоди між ними, розхитати морально-політичну єдність і дружбу народів Радянського Союзу.

Підтримуючи запущений на конвейер буржуазної пропаганди міф про стирання в сучасних буржуазних країнах класових протиріч і наявність класових «антагонізмів» у радянському суспільстві, ідеологи імперіалізму посилюють свої нападки на селянство як головного союзника робітничого класу, намагаються протиставити інтереси цих двох класів. Так, А. Інселес у своїй наклепницькій книжці «Соціальні зміни в Радянській Росії» особливу увагу приділяє «дослідженню» взаємовідносин

²³ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 84.

²⁵ «Радянська Україна», 21 березня 1972 р.

²⁶ Против фальсифікації історії КПСС. Академія общественных наук при ЦК КПСС. Кафедра історії КПСС. М., 1964, стор. 177.

²⁷ «Вопросы истории КПСС», 1969, № 10, стор. 60.

робітничого класу й селянства, ставлячи собі за мету показати читачеві, який клас радянського суспільства «завдає більшої шкоди» чи «більше загрожує» іншому²⁸.

Намагаючись протиставити колгоспне селянство робітничому класові, буржуазна пропаганда постійно твердить про культурну відсталість, «тотальне уярмлення» та соціально-економічне й політичне «безправ'я» селян²⁹. При цьому ідеологи антикомунізму свідомо вдаються до перекручень і фальсифікацій взаємовідносин двох братніх класів. «...Уряд (СРСР.—І. Ш., О. К.),—писав Р. Елсворт,—закуповує сільсько-господарські продукти за дуже низькими цінами, продає їх міському населенню за високими, а прибутки привласнює (pockets)». Однак, мабуть, розуміючи, що подібним нісенітницям мало хто повірить, все ж додає, що «ці прибутки використовуються для різних державних витрат, здебільшого для індустріалізації». Водночас Р. Елсворт наголошує, що Радянський уряд виділяє «мізерні суми» для розвитку сільського господарства³⁰. Провокаційний характер подібних писань очевидний.

Характерна деталь. Буржуазна пропаганда майже не наводить статистичних даних про стан сільського господарства СРСР і матеріальне становище колгоспного селянства. Ось, наприклад, якими «аргументами» оперує Р. Елсворт. Коні в радянських колгоспах, пише він, «худіші» за американських, а колгоспна свиня важить «удвоє менше, ніж американська», колгоспники споживають «дуже мало» м'яса, цукру, фруктів тощо. Він також твердить про соціально-політичне «безправ'я» колгоспників. За його вигадками, на селі немає партійних організацій; перетворення колгоспів на радгоспи відбувається всупереч інтересам трудящих, у того, хто бажає вийти з колгоспу, відбирають усе, «навіть його власну хату», і т. ін.³¹

З нападками на роль КПРС у радянському суспільстві, на союз робітничого класу, селянства й інтелігенції виступають також українські буржуазні націоналісти, які здебільшого лише повторюють злісні вигадки буржуазної пропаганди, запозичуючи у неї навіть термінологію. Прикладом цього можуть бути писання одного з націоналістичних ідеологів А. Білінського, який намагається протиставити Комуністичну партію радянському народові, робітничий клас — інтелігенції тощо. Виношуючи плани розпуску колгоспів і створення власницьких індивідуальних господарств, націоналістична пропаганда зображує колгоспне селянство «державними кріпаками», які мають нібито «жебрацький» життєвий рівень. Допмагаючи буржуазним ідеологам у пошуках в СРСР «нових класів та антагонізмів», націоналістичні фальсифікатори винайшли навіть «новий клас» — так званих «червоних куркулів», якими нібито є колгоспні механізатори³².

Однак практика колгоспного будівництва переконливо свідчить про величезні успіхи соціалістичного сільського господарства. Його могутнє піднесення досягнуте завдяки тому, що Комуністична партія завжди розглядала колгоспно-радгоспне виробництво як складову частину своєї економічної політики. Рік у рік збільшуються капітальні вкладення в сільське господарство, що сприяє здійсненню комплексної програми його розвитку. Протягом 1965—1970 рр. порівняно з попереднім п'ятиріччям, їх загальний обсяг зріс у 1,7 раза і становив 82,2 млрд. крб. У 1970 р. порівняно з 1913 р. продуктивність праці в цій галузі народного господарства зросла в 5,3 раза. XXIV з'їзд партії вирішив протягом 1971—1975 рр. збільшити до 128,6 млрд. крб. капітальні вкладення в сільське господарство. Крім того, 29,3 млрд. крб. (або на 11,5 млрд. більше, ніж у восьмій п'ятирічці) буде вкладено в галузі, зв'язані з матеріально-технічним забезпеченням сільського господарства, тобто в промисловість, що виробляє сільськогосподарські машини, мінеральні добрива, електроенергію, комбікори тощо.

Зростання економічної ефективності колгоспно-радгоспного виробництва, економічного потенціалу країни дає змогу забезпечити далі поліпшення матеріального й підвищення культурного рівня життя народу. Особливо велике соціальне значення має введення нової системи оплати праці колгоспників, їх пенсійного забезпечення. У дев'ятій п'ятирічці середня заробітна плата робітників і службовців збільшиться на 20—22%, а колгоспників — на 30—35%. Це сприяє вирівнюванню добробуту колгоспників і робітників.

Дедалі зближується освітній рівень робітників і селян. Перепис 1970 р. показав, що середню й вищу освіту мають 75% трудящих міста і більше 50% трудівників села. Введення загальної середньої освіти в дев'ятій п'ятирічці сприятиме дальшому піднесенню культури всього радянського народу.

²⁸ Alex Inkeles. Social Change in Soviet Russia, стор. 86—108.

²⁹ Isaac Deutscher. The Unfinished Revolution. Russia 1917—1967, New York—Toronto, 1967, стор. 52—54; Fifty years of Communism in Russia, New York, 1968, стор. 42; Ellsworth Raymond. Назв. праця, стор. 308—317.

³⁰ Ellsworth Raymond. Назв. праця, стор. 315—319.

³¹ Там же, стор. 202, 308—309, 318, 324.

³² Андрій Білінський. Світ і ми, Мюнхен—Чикаго, 1963; його ж. Громадські організації в СРСР, Мюнхен—Чикаго, 1969, стор. 140—141; Панас Феденко. Соціалізм давній і новочасний, Лондон—Париж—Мюнхен, 1968, стор. 223.

Поряд з намаганнями викликати взаємне недовір'я, підірвати дружбу між робітничим класом і колгоспним селянством буржуазні ідеологи останніми роками докладають чимало зусиль до того, щоб протиставити цим двом класам радянську інтелігенцію, а також службовців та висококваліфікованих фахівців промисловості й сільського господарства. Ці прошарки населення фальсифікатори називають «новими класами». Наприклад, за твердженнями А. Інкелеса, радянське суспільство складається з чотирьох класів — робітників, селян, інтелігенції, службовців — та однієї групи — членів КПРС. Цікаво, що критерієм такого поділу буржуазні соціологи вважають... розмір заробітної плати громадян СРСР³³.

Проте соціальна структура радянського суспільства визначається не цим, а наявністю в СРСР двох форм соціалістичної власності — загальнонародної і колгоспно-кооперативної, що робить неможливим експлуатацію людини людиною. Керівна роль робітничого класу в усіх сферах соціалістичного суспільства визначається провідним становищем соціалістичної промисловості та всенародної власності на засоби виробництва.

Пліч-о-пліч з робітничим класом і колгоспним селянством під керівництвом КПРС в ім'я загальної справи побудови комуністичного суспільства працює радянська інтелігенція, яка, як соціальна група, сформувалася в умовах соціалістичного ладу, вийшла з народу, тісно пов'язана з ним. Її інтереси в усьому збігаються з інтересами робітників, колгоспників, усього радянського народу. Швидке зростання чисельності й збільшення питомої ваги інтелігенції пов'язане з технічним прогресом, підвищенням ролі науки й культури в нашій країні.

Виділення ж радянської інтелігенції і службовців у «нові класи» потрібне буржуазним ідеологам для того, щоб підтвердити свої вигадки, по-перше, про «розрив» між теорією і практикою соціалістичного будівництва, а, по-друге, про появу в радянському суспільстві «нових суперечностей» та посилення «напруженості». Зокрема, фальсифікатори заявляють нібито комуністи «обіцяли ліквідувати всі класи, за винятком робітничого», а насправді, мовляв, з'явилися нові класи з певними ознаками. Характерними для експлуаторських класів буржуазного суспільства. До того ж, І. Дойтчер ділить так звані «нові експлуаторські класи» ще на «політиків» і «технократів», намагаючись переконати читача ніби вони ведуть між собою запеклу боротьбу як «ворожі соціальні класи». Водночас фальсифікатор закликає радянських робітників і селян протистояти цим «новим експлуаторам»³⁴.

Зближення робітничого класу, селянства і інтелігенції є важливою ділянкою соціальної політики КПРС. Прискорення цього процесу залежить від ступеня дальшого зближення двох форм власності, створення матеріально-технічної бази комунізму. Посилення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва, оснащення його сучасною технікою веде до прискорення подолання суттєвих відмінностей між містом і селом.

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства відбувається процес дальшого розвитку й зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства, що є цementsуючою силою єдності всього багатонаціонального радянського народу. Політика партії спрямована на те, щоб сприяти зближенню робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, поступовому подоланню істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізичною працею.

Документи й матеріали XXIV з'їзду партії, їх втілення в життя є новою зброєю в боротьбі проти буржуазної ідеології, сприяють поширенню ідей соціалізму, відкривають новий етап у русі радянського народу до комунізму. Ідейно-теоретичні настанови XXIV з'їзду КПРС мають принципове значення не тільки для нашої партії, а й для комуністів усього світу в їх єдності дій проти буржуазної ідеології, за чистоту й дальший творчий розвиток марксистсько-ленінської науки.

О. В. КАРТУНОВ.

І. В. ШУЛЬГА

³³ Alex Inkeles. Назв. праця, стор. 88; Democracy and Communism. Theory and Action, Princeton—London—Toronto, 1967, стор. 154—155.

³⁴ Isaac Deutscher. Назв. праця, стор. 54—60; Democracy and Communism. Theory and Action, стор. 153.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

І. Н. ПОБЕРЕЖНИЙ. БОРОТЬБА В. І. ЛЕНІНА ПРОТИ «ЛІВОГО» ОПОРТУНІЗМУ В МІЖНАРОДНОМУ КОМУНІСТИЧНОМУ РУСІ,

*Видавництво Київського університету,
Київ, 1971, 210 с.*

У сучасних умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде імперіалістична пропаганда проти СРСР і світової соціалістичної системи, особливо актуальне значення має розробка проблем боротьби проти ревізійонізму, як правого, так і «лівого», в міжнародному комуністичному русі.

Автор рецензованої монографії підкреслює, що боротьба В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму в світовому комуністичному русі заслуговує на особливу увагу як у світлі сучасної боротьби марксистсько-ленінських партій з догматизмом і сектантством, так і в зв'язку з процесом становлення нових комуністичних і робітничих партій, значна кількість яких виникла лише в останні роки. Формування і зростання в ряді країн робітничого класу, далі поглиблення революційного процесу сприятиме виникненню таких партій і в майбутньому.

В книжці досліджується багатогранна діяльність вождя революції з метою ідейного загартовування й організаційного зміцнення комуністичних партій, створення III, Комуністичного Інтернаціоналу й розробки актуальних проблем стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, його відсіч дрібнобуржуазній революційності. Написана монографія на основі вивчення і використання великої кількості творів В. І. Леніна, протоколів засідань конгресів Комінтерну, пленумів і засідань Виконкому, Малого Бюро і Президії Виконкому Комінтерну, документів і матеріалів III, Комуністичного Інтернаціоналу, РКП(б) та інших братніх комуністичних і робітничих партій, рішень XX—XXIV з'їздів КПРС, форумів комуністів — міжнародних Нарад комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969 років, виступів і листів соратників Володимира Ілліча,

а також інших першоджерел. Праця І. Побережного — це серйозне наукове дослідження, яке безумовно, було б неможливе без попередньої розробки радянськими істориками окремих аспектів проблеми, що вивчав автор. Слід, однак, відзначити, що більшість раніше опублікованих праць написана на загальносоюзному матеріалі і розповідає про боротьбу В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму всередині нашої партії. В літературі ще мало розроблене питання про боротьбу В. І. Леніна проти міжнародного опортунізму, зокрема проти «лівого» ревізійонізму. Автор деякою мірою заповнює цю прогалину.

Монографія складається з вступу, що дає короткий історіографічний і джерелознавчий огляд, й п'яти розділів. У першому йдеться про ленінський аналіз соціально-класових, гносеологічних коренів і політичної суті дрібнобуржуазної революційності.

Розкриваючи соціальну базу «лівого» опортунізму, якою є, як правило, нестійка частина дрібної буржуазії, що зазнає постійних утисків при капіталізмі, історик показує, що «лівий» опортунізм — це, по суті, прояв дрібнобуржуазної революційності, вияв настроїв і психології дрібного власника, хазяйчика, який «легко переходить до крайньої революційності, але не здатний проявити витримку, організованість, дисципліну, стійкість»¹.

Охарактеризувавши фактори економічного і політико-ідеологічного характеру, які зумовлюють поширення «лівого» опортунізму в капіталістичних країнах, дослідник розповідає й про джерела дрібнобуржуазної революційності, що мають місце також і в країнах, які будують соціалізм. Йдеться про залишки розбитих експлуаторських класів, більш або менш значні верстви дрібної буржуазії, капіталістичні пережитки в свідомості людей, недостатню марксистсько-ленінську підготовку і революційне загартовування деякої частини членів партії, відрив їх від дійсності, догматизм, вплив на них буржуазної ідеології.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 15.

Значне місце в розділі присвячено ленінському аналізу гносеологічних коренів «лівого» опортунізму, якими є суб'єктивізм, ідеалізм, ігнорування конкретної істини, підміна діалектики софістикою, еклектизмом.

У рецензованій праці розкрито соціально-політичну суть дрібнобуржуазної революційності, її численних відтінків — анархізму, зокрема анархо-синдикалізму, «вуглярного революціонізму» соціалістів-революціонерів, одзовізму, «імперіалістичного економізму», троцькізму, «лівого комунізму», «робітничої опозиції», маоїзму тощо.

У другому розділі вчений простежує складний процес виникнення й зростання комуністичних партій під впливом перемоги Великого Жовтня, величезну роботу В. І. Леніна по згуртуванню революційних елементів соціалістичних партій, його боротьбу за міжнародну єдність пролетаріату і критику ним лівого сектантства в період підготовки і створення Комінтерну.

В третьому розділі дається аналіз міжнародного робітничого і комуністичного руху напередодні II конгресу Комінтерну, розповідається про боротьбу В. І. Леніна проти «дитячої хвороби «лівизни» в комунізмі», яка поширилася в молодому комуністичному русі, показується значення ленінських праць для подолання «лівого» доктринерства в компартіях.

Четвертий розділ монографії присвячений боротьбі В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму в Комінтерні. Автор на основі глибокого аналізу ленінських праць, доповідей і промов вождя світового пролетаріату на конгресах Комінтерну, написаних ним проєктів резолюцій і листів, розкриває титанічну роботу Володимира Ілліча Леніна як засновника і вождя Комуністичного Інтернаціоналу, розробку ним стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху, його непримиренну боротьбу проти всіх видів опортунізму і, зокрема, проти «лівого» опортунізму, догматизму і сектантства.

У монографії показано, що керований вождем революції III конгрес Комінтерну завдав нищівного удару «лівому» фразерству, горезвісній «теорії наступу», виробив нову стратегічну і тактичну орієнтацію в новій міжнародній обстановці, що склалася в результаті спаду революційної хвилі після першої світової війни. Перемога ленінської лінії в Комінтерні відіграла виключно важливу роль в подальшому розвитку світового комуністичного руху. Якби В. І. Ленін не повернув круто керма, Комуністичний Інтернаціонал не діяв відповідно до справді революційного марксистського аналізу обстанов-

ки, зазначав Е. Тельман, Комуністичний Інтернаціонал був би значною мірою відірваним від мас².

У заключному, п'ятому розділі автор показує значення боротьби В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму для сучасного етапу розвитку світового комуністичного руху. В книжці критикуються концепції сучасних «лівих» ревізіоністів, погляди яких тісно переплітаються з поглядами правих опортуністів, оскільки соціальна й ідеологічна основа їх однакова; хитання й непослідовність соціальних верств, заражених дрібнобуржуазними уявленнями. Ці дві різновидності опортунізму живлять одна одну й однаково несумісні з марксизмом-ленінізмом, принципами комуністичного руху, вони об'єктивно ллють воду на млин антикомунізму. Джерелом як правого, так і «лівого» опортунізму в наш час є націоналізм, на ґрунті якого відбувається змикання «лівих» і правих опортуністів», що неминує веде їх до антирадянщини. Велика увага приділена викриттю маоїзму, троцькізму та інших сектантських збочень. Автор підкреслює, що сучасні троцькісти, маоїсти, «ліво»-авантюристичні елементи в комуністичних партіях намагаються об'єднатися в єдиний антикомуністичний фронт.

Комуністичні партії рішуче викривають будь-яких поборників «революційної фрази». Досвід боротьби В. І. Леніна проти буржуазної ідеології, правого і «лівого» ревізіонізму, як її різновидності, взятий на озброєння КПРС та іншими братніми партіями, успішно використовується в їх боротьбі за єдність і згуртованість міжнародного комуністичного і робітничого руху, всіх антиімперіалістичних сил.

Змістовна праця І. Н. Побережного не позбавлена окремих недоліків. Деякі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені не достатньо. Зокрема, мало уваги приділено розкриттю значення боротьби В. І. Леніна проти «лівого» опортунізму в рядах більшовицької партії для зміцнення світового комуністичного руху. Бажаємо було б у цьому ж плані показати значення досвіду боротьби КПРС проти «лівого» опортунізму. В історіографічному вступі названо ряд праць радянських істориків, але не проаналізовано їх.

І все ж недоліки не знижують загальної позитивної оцінки монографії, яка, без сумніву, буде корисною для всіх, хто цікавиться проблемами розвитку світового комуністичного руху.

І. С. Черненко

² Див. Еріст Тельман. Избранные статьи и речи, т. I, М., 1957, стор. 254.

В. Ю. МАЛАНЧУК, В. М. ПОПОВ,
А. Н. НОВОМІНСЬКИЙ.
ВИЩА ШКОЛА УРСР. ЗДОБУТКИ
І ПЕРСПЕКТИВИ (1966—1970),

вид-во «Вища школа», К., 1971, 148 с.

XXIV з'їзд КПРС та XXIV з'їзд КП України дали високу оцінку діяльності вищої школи в справі підготовки висококваліфікованих фахівців для потреб народного господарства, науки та культури.

В умовах науково-технічної революції комуністичне будівництво вимагає ще більшого зростання керівної ролі Комуністичної партії. Вища школа як важлива ланка комуністичного будівництва має виконувати своє високе покликання лише завдяки неухильній увазі з боку Комуністичної партії. В. І. Ленін з цього приводу писав: «Ми повинні весь апарат державний вжити на те, щоб учбові заклади, позашкільна освіта, практична підготовка — все це йшло, під керівництвом комуністів, для пролетарів, для робітників, для трудящих селян»¹.

Автори рецензованої праці показують, яких величких успіхів домоглася вища школа Радянської України за минулу п'ятирічку. Ці успіхи значною мірою були досягнуті завдяки тому, що Комуністична партія України розглядала розвиток вищої освіти в єдиному комплексі з проблемами матеріального виробництва.

В монографії розкриваються практичні заходи ЦК КПРС та ЦК КП України щодо керівництва вищою школою. Зокрема, наводяться основні постанови партії та уряду, прийняті в цей період і спрямовані на дальший розвиток ділової та творчої активності вузівських колективів. Читачі книги знайдуть дуже цікаві дані про підготовку фахівців-економістів та ряду нових спеціальностей, зокрема тих, які визначили основні напрямки науково-технічного прогресу в народному господарстві країни.

Спеціальний розділ у книзі присвячений науково-дослідній роботі вузів республіки та їх вкладові в створення матеріально-технічної бази комунізму. Заслугує на увагу висвітлення спільної роботи вчених вищих учбових закладів, науково-дослідних інститутів та колективів промислових підприємств.

Докладно розповідається про науково-дослідну роботу вчених різного профілю не тільки в старих вузівських центрах, як Київ, Харків, Одеса, Львів, а й у так званих «периферійних» вузах Херсона, Черкаса, Івано-Франківська та ін.

Наводиться перелік основних фундаментальних праць науковців вузів України та комплексних тем, над якими працюють кафедри. В цьому ж розділі розглядаються методи залучення студентів до наукової роботи. Вони вже здійснили багато

робіт, які мають велике практичне значення для народного господарства. Лише студентськими проектно-конструкторськими бюро МВССО УРСР за 1966—1969 рр. виконано робіт на суму близько 4 млн. крб. (стор. 64). Значне місце в монографії відведено питанням дальшого вдосконалення навчального процесу у вузах республіки. В минулій п'ятирічці були знайдені нові ефективні форми роботи, зокрема ректорські ради, які діють у 9 містах України (стор. 73).

Навівши слова В. І. Леніна про те, що «в усякій школі найважливіше — ідейно-політичний напрям лекцій... який визначається складом лекторів»², автори подають великий фактичний матеріал, який переконливо свідчить про неухильне зміцнення кафедр та лабораторій висококваліфікованими кадрами.

Значний інтерес викликає розділ про формування комуністичного світогляду студентської молоді, виховання її в дусі палкої любові до Вітчизни, в дусі патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму. Величезна роль у формуванні комуністичного світогляду на бойових та трудових традиціях нашого народу належить кафедрам суспільних наук.

ЦК КП України постійно дбає про підвищення бойовості та дійовості партійних організацій вищої школи. В заключній частині праці, де йдеться про основні завдання вищої школи республіки на майбутнє, публікуються дані про основні кількісні та якісні зміни в складі студентів. Проте треба зробити й деякі зауваження. Відомо, що вищі учбові заклади в роки минулої п'ятирічки виконали величезний обсяг науково-дослідних робіт за госпдоговірною тематикою. Варто було б детальніше ознайомити читачів з формами спільної роботи вузівських і виробничих колективів над зміцненням учбово-матеріальної бази кафедр та лабораторій за рахунок коштів, що нараховуються за виконання науково-дослідних робіт.

Вища школа України нагромадила величезний досвід підготовки висококваліфікованих фахівців для країн народної демократії, країн Азії, Африки та Латинської Америки. Вузи республіки підтримують широкі творчі зв'язки з багатьма вищими учбовими закладами світу. На наш погляд, ці питання доцільно було б виділити в окремий розділ. У цілому ж колектив авторів зробив корисну справу, підготувавши ґрунтовну працю про одну з важливих ділянок комуністичного будівництва. Вона сприятиме вдосконаленню форм і методів науково-педагогічної та ідейно-виховної роботи, спрямованої на підготовку та виховання висококваліфікованих спеціалістів, активних будівників комуністичного суспільства.

І. П. Кривой

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 415.

² В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 418.

**В. Ю. ОМЕЛЬЧУК. В ІМ'Я ЗАХИСТУ
ЗАВОЮВАНЬ СОЦІАЛІЗМУ,
вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
К., 1971, 172 с.**

В останні роки в СРСР, зокрема на Україні, опубліковано ряд праць і чимало статей з військово-патріотичного виховання. Однак більшість з них має практично-прикладну спрямованість і цілком теми не вичерпує. Тому дослідження В. Ю. Омельчука слід тільки вітати.

Важливою особливістю рецензованої монографії є те, що її автор не обмежується оглядом і узагальненням практичної роботи з військово-патріотичного виховання молоді, а й теоретично обґрунтовує проблему. В основу праці покладено лєнінську теоретичну спадщину про захист соціалістичної Вітчизни, що розглядається дослідником як наукова основа діяльності партії з військово-патріотичного виховання трудящих.

Автор ґрунтовно висвітлює суть, ідейний і класово-політичний зміст та спрямованість військово-патріотичного виховання як складової й невід'ємної частини ідеологічної роботи партії серед трудящих, нерозривно пов'язаної з формуванням нової людини — активного будівника й захисника комуністичного суспільства, який глибоко усвідомлює свій громадянський, патріотичний та інтернаціональний обов'язок.

На основі партійних документів чітко й послідовно розкривається керівна роль партії у військово-патріотичному вихованні. «Питання військово-патріотичного виховання народу, — влучно зауважує автор, — наша партія ніколи не розглядала як тимчасові, як такі, що їх можна розв'язати за допомогою швидкоплинної кампанії. Історія партії свідчить про те, що виховання радянської людини в дусі беззавітної відданості Батьківщині, питання зміцнення обороноздатності країни, готовності захищати Вітчизну від посягань імперіалістів завжди були в центрі уваги партії, її програмним завданням» (стор. 29). З особливою силою наголошується на рішеннях XXIV з'їзду КПРС, в яких велика увага приділена питанням зміцнення оборонздатності Радянської держави.

В праці широко використано матеріали партійної й комсомольської організацій Української РСР.

Автор переконливо доводить, що сьогодні ратний труд воїнів армії та флоту зливається воедино з самовідданою працею радянських людей, які прагнуть своєчасно виконати рішення XXIV з'їзду КПРС, розгортають соціалістичне змагання за гідну зустріч 50-річчя створення СРСР. Героїко-патріотичне виховання молоді зміцнює оборонну могутність Радянської Батьківщини і всієї соціалістичної співдружності.

В книзі підкреслюється роль військово-патріотичного виховання у формуванні марксистсько-лєнінського світогляду ра-

дянської молоді, що має неабияке значення для боротьби проти ворожої ідеології. Антикуністи роблять всілякі спроби запламувати безприкладний подвиг Радянської Армії, народу і партії у Великій Вітчизняній війні, применшити їх історичні заслуги в боротьбі з фашизмом, подати у кривому дзеркалі соціальну природу й славний бойовий шлях наших Збройних Сил. Праця завдає відчутного удару буржуазним вигадкам про «конфлікт поколінь» у Радянській країні.

На великому фактичному матеріалі дослідник показує основні напрямки, форми й методи військово-патріотичного виховання трудящих на сучасному етапі, особливо в школах республіки.

Найціннішим у монографії, очевидно, є узагальнення історичного досвіду КПРС з військово-патріотичного виховання в міжнародному плані. Вперше на Україні автору вдалось досить об'ємно і вдало проаналізувати вплив КПРС на діяльність у цьому напрямі братніх марксистсько-лєнінських партій соціалістичних країн. Адже «Радянський Союз, — як заявив у своєму виступі на XXIV з'їзді КПРС Перший секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії Е. Герек, — несе основний тягар боротьби проти сил імперіалізму та війни у всесвітньому масштабі. Він є гарантом соціалістичної системи, подає вирішальну підтримку й допомогу народам, які борються за свою свободу»¹.

Найбільш дієвим засобом вивчення і використання радянського досвіду в інших соціалістичних країнах автор вважає всебічні зв'язки їх партій з КПРС, вдосконалення системи Варшавського договору, діяльність товариств дружби. В праці аналізуються різноманітні форми інтернаціональних зв'язків та співробітництва в справі виховання молоді на революційних і бойових традиціях народів країн соціалістичної співдружності. У зміцненні інтернаціональної єдності юнаків та дівчат братніх країн величезну роль відіграють щорічні місячники дружби, фестивалі, прикордонні зустрічі, присвячені Дню Перемоги і роковинам звільнення Радянською Армією країн Східної Європи від фашистських загарбників, обміни делегаціями і поїздами дружби тощо. Останнім часом почався обмін студентськими будівельними загонами. Тільки в 1967 р. 26 вищих і середніх спеціальних навчальних закладів України здійснили обмін такими загонами з навчальними закладами соціалістичних країн (стор. 133).

Організації ВЛКСМ разом з представниками Спілок молоді країн соціалістичної співдружності проводять походи по місцях героїчних боїв Радянської Армії. Так, на честь 25-річчя перемоги над німецьким фашизмом братні спілки молоді Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Радянського Союзу і Чехословач-

¹ «Правда», 1 квітня 1971 р.

чнини організували інтернаціональний похід під девізом «Прапор перемоги», що відіграло значну роль у справі дальшого зміцнення дружби між молоддю соціалістичних країн, продемонструвало їх готовність захищати завоювання соціалізму, зміцнювати співдружність країн Варшавського договору (стор. 135). У книзі всебічно висвітлюється чимало інших цікавих і повчальних форм спільної роботи з героїко-патріотичного виховання.

Звичайно, не все в книзі бездоганне. Варто було б чіткіше визначити основні завдання дослідження, окреслити його хронологічні рамки, ширше показати особливості військово-патріотичного виховання серед різних категорій молоді, насамперед виробничої. Та ці зауваження не знижують високого ідейно-теоретичного рівня та практичної цінності рецензованої праці. Вона є помітним внеском в укра-

їнську історіографію з проблеми військово-патріотичного виховання трудящих, нашої багатонаціональної Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що йде назустріч своєму п'ятдесятиріччю.

Науково-популярний виклад сприяє тому, що матеріал рецензованої праці легко сприймається й, безумовно, стане у нагоді великій армії комсомольських працівників, пропагандистів, агітаторів та слухачів мережі комсомольської політосвіти, активістів ДТСААФ тощо. Хочеться сказати добре слово також в адресу видавництва «Молодь», яке останнім часом випускає багато цікавих книжок з військово-патріотичного виховання молоді, що значною мірою впливають на виховання трудящих на славних революційних, бойових і трудових традиціях партії та народу.

Г. Г. Письменний

**А. П. ВИНОГРАДОВ, С. А. ПИНАЛОВ,
Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ. ИСТОРИЯ
КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ
РАБОТЫ В СССР, Ч. I.
ВНЕШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ
В РОССИИ ДО ВЕЛИКОЙ
ОКТЯБРЬСКОЙ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
РЕВОЛЮЦИИ,
Харьков, 1970, 246 с.;**

**М. С. АНДРЕЕВА, А. П. ВИНОГРАДОВ,
С. А. ПИНАЛОВ, Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ.
ИСТОРИЯ
КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЙ
РАБОТЫ В СССР, Ч. II.
СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД (1917—1969 гг.),
Харьков, 1970, 299 с.**

Одним з найважливіших завдань комуністичного виховання широких народних мас є формування нової людини. У цьому, неодноразово підкреслював В. І. Ленін, важлива роль належить культурно-освітній роботі серед населення. На сучасному етапі розвитку радянського суспільства, коли Комуністична партія особливу увагу приділяє удосконаленню всіх форм ідейного виховання трудящих, великого значення набуває осмислення історичного досвіду і в галузі культурно-освітньої діяльності. На жаль, основні етапи її розвитку в нашій країні, в тому числі й на Україні, ще недостатньо висвітлені в науковій і науково-популярній літературі. Насамперед це стосується дожовтневого періоду. Тому вихід у світ навчального посібника з цього питання

(його підготували співробітники Харківського інституту культури) має важливе значення.

Рецензована праця є першою спробою з марксистсько-ленінських методологічних позицій осмислити й проаналізувати складний процес становлення й розвитку позашкільної освітньої та виховної діяльності різних класових і політичних сил Росії протягом майже двох століть. Авторів вивчили, систематизували й використали великий фактичний матеріал, широке коло специфічних джерел. Внаслідок цього їм вдалося охопити весь процес розвитку позашкільної освіти (так називалася до Жовтневої революції культурно-освітня робота) в період розкладу феодалізму та зародження й утвердження капіталістичних відносин. Тому за своїм змістом навчальний посібник для студентів є серйозним науковим дослідженням. Про це свідчить, зокрема, кваліфікований огляд основних груп специфічних джерел, що дається у вступі і служить базою для розробки питань з історії культурно-освітньої роботи в дожовтневий період.

Переконаливо обґрунтовують автори генезис позашкільної освіти, аргументовано доводячи, що культурно-освітня робота — це категорія історична, оскільки вона виникла тоді, коли пануючі класи відчували потребу в систематичній освітньо-виховній діяльності серед широких народних мас, тобто під час формування й розвитку капіталістичних відносин. Водночас виникнення культурно-освітньої роботи пов'язане з необхідністю її використання в масах передовими й революційними силами як засобу поширення прогресивних ідей і залучення трудящих до визвольного руху та боротьби проти своїх гнобителів.

Праця багато виграла від того, що її автори не просто викладають історичні факти, а роблять вагомі теоретичні узагальнення, які логічно випливають з великої кількості конкретних даних. Тут вперше чітко визначено культурно-освітню роботу, сформульовано основні закономірності її розвитку, який, як показують автори, нерозривно пов'язаний з діяльністю політичних партій і груп. Його активізація припадає на періоди суспільного піднесення та революцій, коли нагромаджується дедалі більше засобів, форм і методів впливу на маси.

У розв'язанні всіх методологічних питань культурно-освітньої роботи дослідники керуються вказівками основоположників марксизму-ленізму. Виходячи з ленінського вчення про дві культури в кожній національній культурі буржуазного суспільства, вони розглядають весь процес розвитку позашкільної освіти в Росії з точки зору боротьби революційної тенденції з ліберально-культурницькою. При цьому перша розвивалася відповідно до трьох основних етапів визвольного руху в країні. Політика царизму в галузі позашкільної освіти, як переконливо показано в праці, зводилася переважно до жорстоких поліцейських репресій і максимальних обмежень тих боязких заходів, що їх намагалися провести ліберальні кола.

Досить чітка структура рецензованої праці, яка складається з шести розділів. У першому з них йдеться про передумови виникнення позашкільної освіти в XVIII ст. Це реформи Петра I в галузі культури, видавнича діяльність Академії наук, формування російського просвітництва, зокрема революційного, тощо. Другий розділ присвячений розвитку позашкільної освіти в дворянський період визвольного руху, коли вели просвітницьку діяльність декабристи, перші російські революціонери-демократи, нелегальні пропагандистські гуртки і групи 20—50 років XIX ст. Водночас йдеться і про виникнення перших легальних форм позашкільної освіти — діяльність публічних бібліотек і читання публічних лекцій.

Наступний розділ присвячений різноманітним етапам визвольного руху. Тут докладно висвітлюються якісно нові моменти в розвитку культурно-освітньої роботи, пов'язані насамперед з широким розгортанням масової революційної пропаганди та агітації, яку спочатку вели дослідники М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, народники, перші робітничі організації, а згодом — марксистські гуртки, що виникли у 80-х — на початку 90-х років. Водночас критично аналізується розвиток ліберальної течії позашкільної освіти. Її представники вважали, що трудящим досить обмеженої суми знань, необхідних в умовах капіталістичного виробництва, намагалися відвернути увагу народних мас від революційного руху. В

цьому розділі розглядається також виникнення й розвиток ряду нових форм легальної позашкільної освітньої діяльності — діяльність недільних шкіл, народних бібліотек, організація народних читань тощо.

У трьох наступних розділах висвітлюються основні форми і методи культурно-освітньої роботи, характерні для пролетарського етапу визвольного руху. Автори приділили багато уваги багатогранній діяльності В. І. Леніна і його соратників. Вони чітко визначили головну мету й основні завдання культурно-освітньої роботи в масах петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», газети «Искра», партії більшовиків. У роки першої російської революції позашкільна освіта сприяла політичному загартуванню мас. Водночас вона збагатилася якісно новим змістом, набула різноманітніших форм, виробила свої демократичні установи, серед яких почесне місце належить першим в Росії народним клубам. На прикладі революції 1905—1907 рр. автори особливо вдало ілюструють закономірності розвитку позашкільної освітньо-виховної роботи.

Розкриваючи класово-політичну суть просвітницької діяльності ліберальної буржуазії, автори посібника цілком слушно наголошують на тому, що революційні сили, насамперед партія більшовиків, вміло використовували для своєї мети установи позашкільної освіти, створені саме лібералами. Таким чином, дослідники висвітлюють як підпільну, так і легальну культурно-освітню діяльність революційної соціал-демократії. Необхідно зазначити, що поєднання цих двох форм роботи високо оцінював В. І. Ленін.

Праця завершується висвітленням культурно-освітньої роботи в період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. На великому фактичному матеріалі показано, що партія більшовиків спрямовувала всю агітаційно-пропагандистську та революційно-просвітницьку діяльність на підготовку трудящих до повалення капіталістичного ладу. Внаслідок цього клубні та інші демократичні культурно-освітні установи й організації дедалі більше перетворювалися на опорні пункти революційної роботи партії серед широких мас населення.

Наприкінці кожного розділу коротко, але чітко сформульовані висновки. У заключенні підбиті підсумки розвитку культурно-освітньої роботи в Росії до Жовтневої революції.

Наукова й практична цінність та глибока змістовність рецензованої праці зумовлена її насиченістю цікавими й оригінальними фактами. Тут міститься великий за обсягом і часом мало відомий матеріал про розвиток позашкільної освіти на Україні. З інтересом читаються, наприклад, сторінки про недільні школи, що наприкінці 50-х — на початку 60-х років

XIX ст. виникли в Києві, Харкові, Катеринославі. Висвітлюється також ставлення до них великого українського поета, революціонера-демократа Т. Г. Шевченка (стор. 79). Докладно розповідається про недільно-вечірню школу, створену в Харкові видатним педагогом Х. Д. Алчевською (стор. 96—98).

У діяльності комітетів і товариств письменності на Україні брало участь чимало прогресивних діячів народної освіти і культури. На основі віднайдених документів автори, зокрема, доводять, що в 90-х роках до правління Харківського товариства у справі поширення письменності входили особи, які переслідувалися царськими властями за участь у революційних гуртках і розповсюдження нелегальної літератури (стор. 84). Авторів використали майже невідомі матеріали про участь передової української інтелігенції, зокрема М. М. Коцюбинського, в діяльності культурно-освітніх товариств «Прогресу» (стор. 205—206, 228). Особливо докладно розповідається про революцій-

ну просвітительську діяльність марксистських гуртків і більшовицьких організацій на Україні (стор. 131—132, 144—145, 147—149, 153—154, 184—191, 195, 198, 217, 233 та ін.).

В цілому праця заслуговує позитивної оцінки. Однак, очевидно, доцільно переглянути й уточнити визначення культурно-освітньої роботи (стор. 3). Адже відомо, що це не лише робота серед дорослого населення, оскільки культурно-освітні установи приділяли й приділяють значну увагу позашкільній роботі серед підростаючого покоління. Всебічно висвітлюючи діяльність специфічних установ позашкільної освіти (клубів, бібліотек, музеїв і т. п.), автори жодним словом не згадують про культурно-освітні заходи «Товариства пересувних художніх виставок», «Могучої чучки» та ін. Якщо вони обмежили своє завдання, то про це слід було сказати у вступі.

Практична цінність цієї праці незаперечна. Безперечно, що такий підручник схвалюно зустрінуть студенти та викладачі.

І. В. Бохан

Друга частина рецензованої праці має значний інтерес для всіх, хто вивчає історію радянської культури. Незважаючи на те, що авторський колектив підготував лише навчальний посібник, до його оцінки слід підходити більш широко, оскільки там нібито підбиваються підсумки дослідження різних аспектів історії культосвітньої роботи в СРСР за роки Радянської влади. Отже, це не лише цільовий навчальний посібник, а й узагальнююча праця по одній з проблем історії радянської культури. Саме з цих позицій рецензент прагне вказати на її достоїнства та певні недоліки.

Автори розкривають конкретні питання теми з правильних методологічних позицій. Через усю працю червоною ниткою проходить думка, що вирішальними факторами успішного розгортання культосвітньої роботи в нашій країні було встановлення диктатури пролетаріату, керівна роль КППС у культурному будівництві, послідовне проведення в теорії й на практиці ленинських принципів партійності та комуністичної ідейності радянської культури. Авторський колектив методологічно й історично обгрунтовано прагне пов'язати зміст, засоби й форми діяльності культосвітніх установ з завданнями соціалістичного й комуністичного будівництва на певному етапі історії радянського суспільства. Як правило, цей закономірний зв'язок розкривається переконливо. Проте інколи він виглядає штучним, дещо прямо-лінійним, що особливо помітно навіть у назвах окремих розділів, а саме: «Участь політико-освітніх установ у боротьбі за ко-

лективізацію сільського господарства», «Культосвітні установи профспілок у боротьбі за дальшу індустріалізацію». Очевидно, це є наслідком того, що автори застосовували загальну схему для періодизації історії радянського суспільства до культосвітньої роботи в СРСР. Це не завжди себе виправдовує, оскільки штучно розриває хронологічно єдині процеси культурного будівництва, породжує схематизм і повторення.

Слід визнати вдалою спробу авторського колективу сформулювати основні принципи культосвітньої роботи в СРСР, які, на думку авторського колективу, полягають у її комуністичній ідейності й партійності, нерозривному зв'язку з практикою будівництва нового життя, державному характері, широкому залученні трудящих до всіх видів культосвітньої роботи й диференційованому підході до населення (ст. 4). Звичайно, наведені формулювання, хоч і докладно прокоментовані, однак ще не вирішують поставленої проблеми в повному обсязі. Правда, автори й не претендують на це. Та цього досить для розуміння студентами суті проблем, а для спеціалістів — шляхів їх дальшого дослідження.

Складніше стоїть справа з висвітленням теорії культосвітньої роботи, яка поставлена лише в загальному плані (однак окремі її аспекти заслуговують на увагу). Проте залишається не з'ясованою суть радянської теорії політико-освітньої роботи (стор. 82). Очевидно, переконливу відповідь на це питання можна дати лише колективними зусиллями, тому виникає

необхідність організувати обмін думками на основі загальних принципів марксизму-ленінізму про узагальнення досвіду, теорію й принципи культосвітньої роботи в умовах соціалізму й комунізму.

Одним із достоїнств рецензованої праці є те, що перед конкретно-історичним висвітленням проблематики автори виклали своє розуміння суті й призначення культосвітньої роботи в СРСР. «Радянська культурно-освітня робота,—говориться у вступі,—це сфера ідеологічної діяльності, цілеспрямована позашкільна виховна й освітня робота, що здійснюється під керівництвом Комуністичної партії спеціально створеними державними й громадськими установами та організаціями для підвищення політичного, виробничо-технічного, загальноосвітнього і морально-культурного рівня радянського народу з метою його комуністичного виховання» (стор. 3). Подібне визначення, здається, відбиває суть предмету, що вивчається. Важливо підкреслити також і те, що воно є нібито вказівкою для авторського колективу під час розкриття теми рецензованої праці.

Яка ж сума тих питань, що їх необхідно насамперед розкрити в навчальному посібнику з історії культурно-освітньої роботи в СРСР? Читачеві не важко помітити, що предметом авторського дослідження в одних випадках є політико-освітня, а в інших культурно-освітня робота. При чому приблизно до початку 40-х років автори вживають переважно перший термін. Чи це випадково? А може між ними є певна різниця? На жаль, в рецензованому навчальному посібнику відповіді на ці питання немає.

Очевидно, справа в тому, що в перші роки революції політична освіта мас, агітаційно-пропагандистська діяльність партійних органів і державних установ, тобто культосвітня робота в теперішньому розумінні, були єдиним цілим, в тому числі і в організаційному відношенні, особливо після створення в 1920 р. Головополітосвіти при Наркомосі РСФРР. Уся її політично-державна діяльність стосувалася політосвітньої роботи, а саме: організації та ведення політичної пропаганди й агітації, культурної освіти трудящих. Поступово політична освіта мас, політична пропаганда й агітація виділилися в самостійну ділянку партійно-політичної роботи. На початку 30-х років з ліквідацією Головополітосвіти і створенням при партійних органах відділів культосвітньої роботи відбулося остаточне розмежування між політ- і культосвітою. Зміст і характер діяльності культосвітніх установ, їх призначення набули того смислу, який і сьогодні

вкладається в поняття культосвітньої роботи. Природно, що її принципова ідейно-політична спрямованість не змінилася.

Слід підкреслити, що автори рецензованої праці навели досить широкий матеріал про розмах культосвітньої роботи за роки Радянської влади. Щоправда, інколи відчувається перевантаженість цифровим матеріалом, а висвітлення організаційного боку культосвітньої роботи превалює над розкриттям її змісту. Загалом же необхідний фактичний матеріал вміло добраний, систематизований і узагальнений. Авторський колектив широко використав партійні й державні документи, праці й виступи Н. К. Крупської, А. В. Луначарського та інших керівників і активних учасників культурного будівництва в нашій країні. Вивчення та узагальнення цього матеріалу вимагало великої й копіткої праці.

У посібнику не лише розкриваються численні заходи щодо розгортання культосвітньої роботи, але й висвітлюються наслідки їх здійснення. Це дає змогу переконливіше показати ту велику роль, яку відіграють культурно-освітні установи в справі освіти мас, їх ідейно-політичному вихованні. Велика увага приділяється аналізу методів і форм культосвітньої роботи, узагальненню накопиченого досвіду, що сприятиме кращій організації культосвітньої роботи на сучасному етапі. Автори висвітлюють також питання підготовки кадрів культосвітніх працівників, партійного та державного керівництва культосвітньою роботою.

Ії історію авторський колектив висвітлює переважно на загальносоюзному матеріалі, однак вводить у текст і ті, що стосуються України. Це дає змогу виявити певну специфіку розгортання культосвітньої роботи в республіці. Показуючи величезні успіхи, автори вказують також на окремі недоліки, помилки і труднощі в розгортанні культосвітньої роботи. Вони були зумовлені загальними труднощами розвитку країни, незвіданістю шляхів, а також певними суб'єктивними факторами. Однак невідомо, чому автори не вказують на труднощі й окремі недоліки в розгортанні культосвітньої роботи в повоєнний період.

Загалом же перше видання навчального посібника з історії культосвітньої роботи в СРСР корисне, вдале й своєчасне. Дослідникам, які працюють у галузі історії радянської культури, зокрема в галузі культосвітньої роботи, рецензована праця дає потрібний матеріал для роздумів і подальших пошуків.

В. Т. Єрмаков

**М. Ф. КОТЛЯР. ГРОШОВИЙ ОБІГ
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ
ФЕОДАЛІЗМУ,**

вид-во «Наукова думка», К., 1971,
176 с., 9 карт

Нумізматичні пам'ятки давно вже привернули увагу істориків, колекціонерів-аматорів і шанувальників старовини. Майже кожен музей України володіє цікавими у науковому відношенні збірками монет, кількість яких невинно зростає з кожним роком. Дослідники-нумізмати докладно з'ясували роль і значення цих пам'яток у вивченні минулого, їх місце в загальному комплексі історичних джерел.

Але переважна більшість дотеперішніх праць була присвячена частковим питанням, невеликим групами і окремим скемплярам монет. Нагромадження джерельної бази здебільшого домінувало над теоретичними узагальненнями, синтетичними дослідженнями.

М. Ф. Котляр у рецензованій монографії заповнює цю велику прогалину у вивченні української нумізматики, змальовуючи картину послідовного розвитку грошового обігу на території України більш як тисячолітньої давності — з VIII ст. і до середини XIX ст.

Слід зауважити, що монетні системи України характеризуються значною складністю. На території нашої республіки знайдено багато римських, візантійських, східних і європейських монет різних епох, грошових одиниць місцевої чеканки тощо, вивчення яких вимагає від дослідника систематичної спеціальної підготовки. Саме в цьому й полягає найбільша складність вивчення монетної системи України, яку успішно подолав автор: в монографії підсумовано тривалу дослідницьку діяльність у галузі української нумізматики. Внаслідок копіїткої багаторічної праці в архівах Ленінграда, Москви, Львова і вивчення періодичної преси М. Ф. Котляру вдалося зафіксувати близько 2200 скарбів та окремих знахідок нумізматичних реліктів, ґрунтовно вивчити їх кількісний і якісний склад і більше половини з них уперше ввести до наукового обігу. 9 карт-схем з позначенням усіх знахідок монет на території нашої республіки яскраво унаочнюють результат дослідження.

На основі топографування, систематичного вивчення всього монетного комплексу України автор відібрав усе раціональне з праць своїх попередників, відкинув хибні теорії, пояснив багато нових явищ. Книга має виразно дискусійний характер, автор сміливо вступає у наукові суперечки з визначними авторитетами в нумізматиці й переконливо відстоює свої позиції. Наводиться майже вичерпна бібліографія нумізматичної літератури, даються історіографічні оцінки основних праць досліджуваної галузі. Вміло узагальнивши

багатющий фактичний матеріал, М. Ф. Котляр визначає основні напрямки й тенденції в розвитку монетного обігу на українських землях доби феодалізму, показує його специфічні особливості та загальні закономірності, тісний зв'язок з монетним ринком інших країн.

Монографія складається з шести розділів, вступу і післямови. Додається повний покажчик згаданих у праці скарбів та окремих знахідок монет. Обсяг книги не дав змоги авторові навести повну топографію монетних знахідок на території України, і він обмежився лише згадками про найважливіші пам'ятки. Будемо сподіватися, що в недалекому майбутньому буде видано топографію цих знахідок у повному обсязі. В книзі згадано багато назв монетних номіналів українського обігу. Ці спеціальні й незрозумілі для нефахівця терміни автор не завжди повно пояснює. З нашого погляду, доцільно було б додати до книжки короткий словник нумізматичної термінології.

Перший розділ присвячено монетним знахідкам VIII—XI ст. В цей період розпочинається грошовий обіг на наших землях, що з самого початку відзначається складністю й різноманітністю. Найбільш поширеними в цей час були куфичні дирхеми, що надходили з Арабського халіфату. Поряд з ними вживалися сасанідські драхми, візантійські монети й західноєвропейські динарії. Дуже вдало написані сторінки про карбування власної монети на Русі за Володимира Святославича і Ярослава Мудрого — майстерно виконаних златників і срібляників. Автор вказує на перевагу політичних мотивів при випуску древньоруських монет — своєрідне проголошення суверенності молоді руської держави.

В другому розділі вивчається монетний обіг XII—XIII ст. Цей період в нумізматичній літературі називають «безмонетним». У XII ст. на давньоруських землях майже повністю зникає з обігу карбована монета і з'являються монетні гривні — масивні зливки срібла вагою 100—200 г. За формою і вагою автор поділяє їх на київські, новгородські, чернігівські та литовські. Досить докладно зупиняється дослідник на поширеній в нумізматичній літературі теорії про хутрові гроші: нібито в безмонетний період на ринку замість карбованої монети курсували шкурки хутрових звірів. М. Ф. Котляр досить дотепно заперечує цю теорію (стор. 49—50), але, на наш погляд, проблема й надалі залишається відкритою. Письмові згадки про те, що на Русі до хутрових та шкіряних грошей привішували свинцеві пломби для свідчення повноцінності витертих від довгого користування шкурок, зустрічаються у відкритих недавно в Мадриді записках арабського мандрівника Абу Хаміда аль-Гарнаї про його подорож у Руські землі в 1150—1153 рр. В древньоруських джерелах також є неодноразові

згадки про грошові одиниці — куни, вершиці, мордки, резани та ногати. Все це підводить досить міцний ґрунт під цю теорію.

Новий період у розвитку грошової системи на території України, що розглядається в наступному розділі, охоплює XIV—XV ст. Крім монет місцевого виробництва (у Києві та Львові), в цей період на українських землях курсували празькі гроші, польські срібні напівгроші, джучидські або золотоординські дірхеми, генуезько-кримські монети, литовські динарії, угорські, молдавські, візантійські, італійські, сілезькі та північноруські монети. За влучним висловом К. Маркса, нумізматичні пам'ятки іноземного походження, впливаючись до місцевого обігу, втрачали «національні мундири» і використовувались при різноманітних торговельних угодах.

У XVI ст., якому присвячено четвертий розділ, грошовий ринок України, порівняно з попередніми періодами, вражає одноманітністю. Визначальними в українському грошовому обігу стають литовські та польські монети. Ми не можемо погодитися з думкою автора, ніби в монетному обігу України XVI ст. зовсім не вживалися так звані свідницькі напівгроші (стор. 95—96) — низькопробні фальсифікати польських монет. У скарбах на території західних областей УРСР вони зустрічаються не лише в XIV ст., але й навіть у першій половині XVII ст. Спираючись виключно на пам'ятки скарбів, М. Ф. Котляр твердить про незначну роль золотих монет-дукатів в українському грошовому обігу XVI ст. (стор. 99). Проте актовий матеріал, зокрема рахунки Львівського Ставропігійського братства, рясніють згадками про грошові операції, що здійснювалися в «червонних золотих». Таким чином, скарби не завжди повно відображають картину грошового обігу. Що ж до Галичини й Волині другої половини XVI ст. — початку XVII ст., то слід сказати про досить широке застосування золотих монет у торговельних операціях.

XVII ст. (п'ятий розділ) характеризується вторгненням на український ринок величезної маси західноєвропейських монет. Панівне становище займають монети Речі Посполитої (соліди, орти, півторагрошовики тощо), Прибалтійських володінь Швеції і Бранденбурзько-Пруської держави (дрейпелькери, пруські соліди, бранденбурзькі орти). Нерідко в скарбах трапляються й нідерландські талери. Поступово в грошовому обігу України зростає кількість російських монет, особливо після воз'єднання України з Росією в 1654 р.

М. Ф. Котляр переглядає думку про карбування власної монети на Україні Богданом Хмельницьким, що набула певного поширення в нашій історіографії. «Нумізматика, — переконливо зазначає він, — точна наука і спирається на матеріальні знахідки. Тому відсутність в українських скарбах другої половини XVII ст. монет, які можна було б приписати Хмельницькому, вирішує справу не на користь цієї думки» (стор. 112).

В останньому, шостому розділі розглядається монетна система України XVIII — першої половини XIX ст., коли внаслідок реформи Петра I тут майже безроздільно панувала російська монета. Основними стають кредитні за змістом мідні гроші. Значно зменшується кількість монетних кладів. Інтенсивний процес розкладу феодално-кріпосницьких відносин і створення капіталістичного укладу виключають тезаврування, тобто нагромадження золота, і породжують зручніші, ніж клад, форми зберігання грошей.

Складання списків монетних скарбів і окремих знахідок монет з наступним нанесенням їх на топографічні карти дозволило авторові змалювати не лише цілісну картину грошового обігу на українських землях, але й вирішити багато загальноісторичних проблем, які досі були недостатньо з'ясовані за браком історичних джерел. Наприклад, у монографії уточнюється напрямок хозарського шляху й шляхів торгівлі українських купців із Заходом тощо. М. Ф. Котляр висуває цікаве припущення, що знахідки скарбів кувирних монет на території сучасних Харківської та Сумської областей, тобто поза відомими досі межами району розселення слов'ян у VIII—X ст., свідчать про те, що на цих територіях жило осіле, а не кочове населення. Адже кожен скарб є, як правило, продуктом місцевого грошового обігу й потрапляє у схованку з рук місцевого жителя, а не проїжджого купця.

Зібрані й узагальнені автором рецензованої праці нумізматичні джерела проливають світло на характер і географію економічних, політичних і культурних зв'язків українських земель доби феодалізму, які в тлумаченні цих джерел виглядають набагато ширшими й різноманітнішими, ніж це вважалося раніше.

Книга М. Ф. Котляра дає історикам додатковий джерельний матеріал, особливо важливий для вивчення періодів, недостатньо висвітлених у письмових джерелах. Вона з інтересом зустрінута численним загоном колекціонерів-нумізматів.

В. О. Гавриленко,
В. В. Зварич

ДОБРОВОЛЬЦІ. ЗБІРНИК СПОГАДІВ,
вид-во «Карпати», Ужгород, 1971, 143 с.

За роки Радянської влади чимало написано про героїчне минуле трудящих Закарпаття. Але й досі ще не всі основні питання історії краю, навіть новітньої, ґрунтовно висвітлені. Зокрема, майже зовсім нерозроблені проблеми участі добровольців у революційних подіях на різних етапах визвольної боротьби народних мас Закарпаття. Давно вже відчувалася потреба дослідження цих питань, які, крім актуального наукового, мають важливе політичне та ідейно-виховне значення. Тому щойно видана праця «Добровольці» заслуговує на всяке схвалення.

З рецензованої книжки читачі взнають про те, як сотні й тисячі закарпатців захищали завоювання Великого Жовтня в Країні Рад, допомагали героїчному іспанському народові в боротьбі проти фашистської чуми, вливалися до лав героїчної Радянської Армії і сформованих на території СРСР чехословацьких підрозділів, щоб зі зброєю в руках громити загарбників і внести посильний вклад у визволення рідної землі. Події, про які розповідають автори збірника, знаменні тим, що відбувалися ще до воз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Мемуаристи не наводять висловлювання В. І. Леніна про те, що «...безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють посів від жнив»¹. Однак ця ідея пронизує зміст праці. Саме комуністи Закарпаття, несучи в маси ленінське слово правди, надихали трудящих на подвиги в ім'я щастя і свободи.

Збірник фактично складається з двох частин. Перша — спогади добровольців-фронтовиків, друга — дослідження П. С. Сірка про участь закарпатців у боротьбі за Радянську владу в 1918—1945 рр. Автори 19 невеликих спогадів показують важкий, але славний шлях, який пройшли закарпатські добровольці під час боротьби проти фашистських загарбників. Мемуаристи розповідають не тільки про себе, але й про своїх друзів та однополчан. У книзі розкрито керівну роль комуністів у розвитку революційної боротьби, організації втеч населення до Радянського Союзу, масовому вступі патріотів до лав армії-визволительки. У спогадах читач знайде цікаві факти про героїзм радянських воїнів, проявлений у боях за визволення України, Польщі, Чехословаччини. Найцікавішими розділами цієї частини книжки є «Невмируща слава бойова» (автор Ю. Сопко), «Дорогі мої земляки» (Ю. Банко), «Щоб нащадки щасливо жили» (М. Процюк), «Проти фашистської чуми» (Ю. Гнетило) та ін.

На жаль, мемуаристи лише побіжно зга-

дують про те, як вітало радянських бійців і командирів та чехословацьких воїнів населення визволених міст і сіл нашої Батьківщини, а також Польщі, Чехословаччини та Угорщини. Спогади значно виграли б, якби їх автори докладніше розповіли, якою чудовою політичною та ідейно-виховною школою була для них служба в Червоній Армії. Нарешті, деякі нариси дуже маленькі за обсягом і надто загальні за змістом, зокрема розповідь В. Пастеляка «За землю рідну», де навіть не сказано, в частинах якої саме армії воював автор.

Окремо слід зупинитися на дослідженні П. С. Сірка «Добровольці», яке має самостійний характер. Воно написано на основі вивчення та узагальнення великої кількості архівних матеріалів, зокрема фондів Закарпатського облдержархіву та поточного архіву обласного відділу соціального забезпечення. Крім цих джерел, автор широко використав праці з історії Закарпаття 1918—1945 рр., видані в нашій країні і за кордоном. Це дало йому змогу написати нарис про добровольців на широкому фоні класової боротьби трудящих Закарпаття. П. С. Сірко розповідає про участь закарпатських добровольців у боротьбі за Радянську владу в 1918—1919 рр., про солідарність трудящих краю з революційною Іспанією, але головну увагу приділяє буремним рокам Великої Вітчизняної війни. Він наводить багато нових прізвищ добровольців, називає загони, в яких вони служили.

Як у спогадах, так і особливо в дослідженні П. Сірка проводиться важлива думка — добровольці не з'являлися самі по собі. Патріотичний рух передової частини трудівників Закарпаття був логічним наслідком великої політико-виховної роботи серед населення крайової комуністичної організації. Розуміння великої мети боротьби породжувало героїзм і самовідданість.

Висвітлюючи основні питання революційної боротьби, зокрема антифашистського руху, автор прагне визначити в ньому роль добровольців. Він, зокрема, розповідає про закарпатців, які ще напередодні війни, після визволення Червоною Армією Західної України, виїхали до Радянського Союзу, а потім стали воїнами Радянської Армії та Чехословацького корпусу, сформованого на території СРСР, про солдатів і командирів угорської армії, що здавалися в полон, йшли в партизанські загони, щоб повернути зброю проти спільного ворога. Багато місця в нарисі відведено добровольцям, які пішли на фронт після визволення Закарпаття з-під угорсько-фашистського гніту. Цікаві факти й епізоди наводить П. С. Сірко про закарпатців — учасників руху Опору в різних окупованих фашистами країнах (стор. 131, 132 та ін.).

Проте деякі частини цього оригінального дослідження, очевидно, внаслідок ско-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 14.

рочень мають описовий характер, інколи надто схематичний. До того ж, воно недостатньо зв'язане з попередніми спогадами, які мали бути ілюстрацією до нього. На нашу думку, спогади слід видати окремою книжкою.

В нарисі є деякі неточності. Наприклад, на стор. 103 автор стверджує, що до початку Великої Вітчизняної війни із Закарпаття в СРСР перейшло близько 18 тис. чол. Але радянські історики вважають таку кількість дуже приблизною, висловлюючи припущення, що насправді вона не перевищувала 10 тис.²

На стор. 96 П. С. Сірко пише, що в 30-х роках «лише комуністичні газети «Карпатська правда» і «Мункаш уйшаг» відображали справжнє становище і настрої тру-

дового народу, пропагували програму боротьби», не згадуючи чомусь «Працюючи молодь», «Голос життя», що виходили на Закарпатті, і центральний орган КПЧ — «Руде право». На цій же сторінці дослідник зазначає, що в листопаді 1938 р. угорські фашисти «захопили за Мюнхенською угодою низинну частину Закарпаття». Але ж насправді це було зроблено не за Мюнхенською угодою, а за рішенням так званого Віденського арбітражу. На нашу думку, бажано було б ілюструвати книжку фотокопіями деяких документів, фотографіями речей учасників тих подій.

Незважаючи на ці та деякі інші недоліки, книжка «Добровольці» стане в нагоді пропагандистам, агітаторам, викладачам вузів і технікумів для виховання підрастаючого покоління Закарпаття на славних бойових традиціях його батьків і дідів.

І. М. Гранчак,
С. Ю. Прукиця

**А. И. СИЗОНЕНКО. ОЧЕРКИ ИСТОРИИ
СОВЕТСКО-ЛАТИНОАМЕРИКАНСКИХ
ОТНОШЕНИЙ (1924—1970 гг.),**

изд. «Наука», М., 1971, 203 с.

В радянській історіографії значна увага приділяється вивченню історичних зв'язків нашого народу з іншими. Такі дослідження яскраво ілюструють життєдайну силу міжнародної пролетарської солідарності трудящих, особливо в епоху пролетарських революцій і виникнення світової системи соціалізму. Тому кожна нова праця про взаємовідносини Радянського Союзу з іншими країнами завжди є приємною подією в науковому житті.

З виходом у світ книжки О. І. Сизоненка заповнено чимало прогалин у нашій історіографії щодо історії радянсько-латиноамериканських відносин. Розглядаючи взятє питання з позицій марксистсько-ленінської методології, автор об'єктивно висвітлює хід подій, здебільшого спотворених буржуазними писаками. Останнім часом апологети імперіалізму надзвичайно пильно вивчають латиноамериканські проблеми взагалі, й радянську історіографію країн Латинської Америки — зокрема. Досить сказати, наприклад, що 1969 р. тільки в Сполучених Штатах Америки існувало 348 наукових інститутів і центрів, що вивчали країни Латинської Америки. Характерно, що половину з цих закладів було створено після перемоги революції 1959 р. на Кубі. 1966 р. в США проблематі латиноамериканістики займалося 1884 докторів філософії. В тому ж році тут вийшов двотомний анатомований бібліографічний довідник «Латинська Америка в радянському друці. 1917—1964», що

включає близько 9 тис. назв книжок і статей.

Висвітлення радянсько-латиноамериканських відносин важливе ще й тому, що нинішній етап їх розвитку особливо красномовно підтверджує правильність ленінського принципу мирного співіснування держав з різними соціально-економічними системами. Адже в наш час стали особливо інтенсивними дипломатичні, торгово-економічні та культурні зв'язки між Радянським Союзом і латиноамериканським регіоном. З 24 країн Латинської Америки СРСР підтримує дипломатичні відносини з 16. Їм належить 93% території континенту, їх населення становить 97%.

Цілком доцільно автор визначив хронологічні рамки праці. Початок радянсько-латиноамериканським відносинам, як відомо, було покладено ще в 1924 р., коли Мексика разом з іншими державами стала на шлях дипломатичного визнання нашої країни.

В книзі використано нові матеріали, зокрема, знайдені самим дослідником різноманітні матеріали фондів Архіву зовнішньої політики СРСР, архівів інститутів АН СРСР, а також радянські та латиноамериканські публікації різних років.

Виклад подій не обмежується хронологічними рамками періоду, визначеного в заголовку. Адже Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок зародженню та розвитку міждержавних відносин Країни Рад з латиноамериканським континентом, народи якого й раніше вели рішучу боротьбу за визволення з-під диктату імперіалізму. Якраз у наявності давніх антиімперіалістичних традицій вбачає дослідник прагнення ряду латиноамериканських країн, зокрема Мекси-

ки, налагодити контакти з першою в світі країною соціалізму. «Мексиканський народ,— пише вчений,— що здійснив у своїй країні в 1910—1917 рр. буржуазно-демократичну революцію, яка мала антифеодальне та антиімперіалістичне спрямування, виявляв гарячі симпатії до країни, де перемогла Жовтнева революція, до російських робітників і селян, їх передових волелюбних прагнень».

Значна увага в монографії приділена розглядові торгово-економічних зв'язків між Радянським Союзом і країнами Латинської Америки в міжвоєнні роки. Дуже вдало простежено, зокрема, діяльність створеного в 1927 р. акціонерного товариства «Южамторг», якому належала головна роль у радянсько-латиноамериканській торгівлі до другої світової війни. Серед безлічі значимих, але невідомих фактів, якими оперує автор, привертає увагу досить інтенсивне для того часу пароплавне сполучення між двома континентами: з листопада 1925 р. по травень 1928 р. до молодой Радянської республіки з Південної Америки прибуло 40 пароплавів з вантажами.

Особливий інтерес викликає у читача матеріал про зародження та розвиток радянсько-латиноамериканських наукових зв'язків у 20—30-х роках, зокрема, висвітлення результатів наукових відряджень радянських учених до латиноамериканських країн. Двічі—в 1930 та 1932—1933 рр.—побував тут відомий ботанік і генетик М. І. Вавілов, який пізніше написав ряд цінних праць про географію, економіку й рослинний світ континенту. Про те, яким значним був науковий доробок радянських учених, свідчить, наприклад, той факт, що видана в нашій країні 1930 р. праця одного з учасників наукових експедицій С. М. Букасова «Возделываемые растения Мексики, Гватемалы и Колумбии», не втратила своєї цінності й понині. У 1963 р. її було надруковано іспанською мовою в Перу і рекомендовано для

вивчення всіма науково-дослідними та учбовими закладами Латинської Америки.

Змалювання радянсько-латиноамериканських відносин автор тісно пов'язує з аналізом політики імперіалістичних держав щодо країн цього континенту. В результаті підступів з боку імперіалістичного табору, очолюваного Сполученими Штатами Америки, в 30-х роках була розв'язана шалена антирадянська кампанія. Автор підкреслює, що розрив дипломатичних відносин з нашою державою негативно позначився, передусім, на інтересах самих країн Латинської Америки.

Важливими віхами у відновленні післявоєнного економічного співробітництва дослідник справедливо вважає Міжнародну економічну нараду, яка відбулася в Москві у 1952 р., а також угоду про торгівлю і платежі, підписану в 1953 р. між Радянським Союзом та Аргентиною.

Грунтовно і всебічно аналізує автор сучасний етап відносин, коли ряд урядів латиноамериканських країн у своїй зовнішній політиці проводить відверто антиімперіалістичний курс.

До недоліків рецензованої праці слід віднести насамперед деяку структурну диспропорцію. Якщо перша і третя глави займають приблизно однакову кількість сторінок, то друга—про радянсько-латиноамериканські відносини в роки другої світової війни—зовсім коротка (всього 16 сторінок). Лаконічний, навіть схематичний виклад збіднює показ подій того часу. В монографії слід було належним чином висвітлити бурхливий ріст руху солідарності латиноамериканських трудящих з радянським народом, у результаті чого 13 країн Латинської Америки в 1942—1946 рр. встановили дипломатичні зв'язки з Радянським Союзом. Хотілося б бачити повнішою й хронологічну таблицю, бо на жаль, в ній пропущено ряд важливих подій, про які йдеться в дослідженні.

А. А. Стрілко

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРО ДОСВІД НАПИСАННЯ ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ, ФАБРИК І ЗАВОДІВ, КОЛГОСПІВ І РАДГОСПІВ СРСР»

Останніми роками в Радянському Союзі великого розмаху набуло історичне краєзнавство. В усіх республіках ведеться вивчення історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, вживаються дійові заходи до виявлення, збереження і пропаганди пам'ятників історії та культури. В містах і селах, на підприємствах створено тисячі народних музеїв, діяльність яких служить патріотичному вихованню трудящих. Рік у рік розширюється видання історико-краєзнавчої літератури, підвищується її науковий та ідейно-теоретичний рівень.

Помітних успіхів у розвитку історичного краєзнавства досягнуто на Україні. Свідченням цього є видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». 18 томів цієї серії вже вийшли в світ і здобули схвальну оцінку широкої громадськості. У створенні цієї унікальної праці бере участь багато тисяч краєзнавців — учителів, працівників культосвітніх установ та архівів, викладачів спеціальних середніх і вищих учбових закладів, журналістів, письменників, ветеранів праці та ін. Нариси з історії окремих областей і населених пунктів, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, науково-популярні описи найвиразніших пам'ятників систематично публікуються всіма видавництвами України. Досить сказати, що за останні шість років читачі одержали більше 200 таких книжок. У республіці створено (переважно за останні роки) більше 6 тис. міських і сільських, заводських, колгоспних і шкільних музеїв, музейних кімнат і картинних галерей, що діють на громадських засадах.

Дальше піднесення історичного краєзнавства, підвищення його ролі як важливого засобу виховання радянських людей на революційних, бойових і трудових традиціях вимагає ефективної координації роботи в масштабах країни, поліпшення науково-методичного керівництва нею. Саме з цією метою 23—26 травня ц. р. в Києві була проведена Інститутом історії СРСР АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР

перша за повоєнний час всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР».

В її роботі взяло участь більше 600 представників усіх республік Радянського Союзу, в тому числі з Москви — 58, Ленінграда — 20, України (без Києва) — 279, Києва — 115, РРФСР — 69, інших союзних республік — 59. Серед учасників конференції були 2 академіки і 2 члени-кореспонденти АН СРСР, 6 академіків АН Української РСР, 5 членів-кореспондентів академії союзних республік, 71 доктор наук, 229 кандидатів наук, 43 наукових співробітники і працівники вузів, 30 працівників архівів та 36 — музеїв, 21 — бібліотек, 32 — видавництв, 39 — партійних працівників, 15 працівників державних установ, 9 представників творчих організацій, 11 — промислових підприємств і колгоспів. Переважна більшість їх — це автори праць з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів, спеціалісти в галузі методики історико-краєзнавчих досліджень, бібліографи-краєзнавці, редактори краєзнавчої літератури, працівники музеїв.

Широкий представницький склад учасників конференції дозволив всебічно обговорити найважливіші проблеми, пов'язані з історико-краєзнавчою роботою в країні, підвести її підсумки, обмінятися досвідом, зокрема у справі використання історико-краєзнавчого матеріалу в ідейно-виховній роботі, накреслити шляхи дальшого розвитку краєзнавства в країні, урізноманітнення його форм і піднесення наукового рівня праць, удосконалення роботи народних музеїв, шкільного та вузівського краєзнавства.

На першому пленарному засіданні було заслухано чотири основних доповіді: «Роль вітчизняної історії в патріотичному вихованні трудящих СРСР на революційних, бойових і трудових традиціях» — директора Інституту історії СРСР АН СРСР, чл.-кор. АН СРСР П. В. Волобуєва; «Про досвід створення «Історії міст і сіл Української РСР» — голови Головної редколе-

гії цього 26-томного видання, заступника Голови Ради Міністрів УРСР, д. і. н. П. Т. Тронька; про стан і завдання наукової розробки історії фабрик і заводів — декана історичного факультету Ленінградського державного університету, д. і. н., проф. В. А. Ежова; про висвітлення історії колгоспів і радгоспів — чл.-кор. АН Узбецької РСР Р. Х. Амінові.

На конференції працювало чотири секції: історії міст і сіл (більше 250 учасників); історії фабрик і заводів (близько 150 чол.); колгоспів і радгоспів (близько 80); загальнометодичних проблем історичного краєзнавства (близько 120). Секційні засідання тривали три дні. Було заслухано 26 доповідей та 107 повідомлень, в обговоренні їх взяло участь 54 чол.

Про дослідження історії міст і сіл Вірменії розповів д. і. н., проф. А. М. Акопян, Грузії — д. і. н. О. І. Кочлавашвілі, Узбецької РСР — д. і. н. Г. Р. Рашидов, Киргизької РСР — к. і. н. К. К. Орозалієв, Литви — к. і. н. Г. Шаджов, Таджикистану — д. і. н. Н. Негматов, Туркменії — Б. Коюнлієв, Сибіру — д. і. н., проф. Г. А. Докучаєв, Сахаліну — к. і. н., доц. О. М. Рижков. Розробці історії Москви була присвячена доповідь к. і. н. А. М. Синицина. Про висвітлення історії міст і сіл у багатотомній «Истории СССР с древнейших времен до наших дней» розповіла к. і. н., доц. Н. М. Новикова.

Ряд повідомлень і виступів торкався важливих теоретичних питань. Зокрема, великий інтерес викликало змістовне повідомлення д. і. н., проф. А. П. Смирнова про місто і село в умовах розвиненого соціалістичного суспільства. На багатому фактичному матеріалі яскраво проілюстрував стирання відмінностей між містом і селом перший секретар Волноваського райкому партії (Донецька обл.) В. С. Тетерюк. Документальний фільм, показаний після його виступу, наочно продемонстрував успіхи, досягнуті трудящими району в здійсненні найважливіших положень програми комуністичного будівництва.

Закономірно, що учасники секції приділили велику увагу вивченню досвіду створення на громадських засадах багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». З доповідями й повідомленнями про висвітлення в цьому виданні ряду основоположних питань історії виступили науковці Інституту історії партії ЦК КП України, Інституту історії АН УРСР, Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. Розкриттю ролі народних мас у нарисах історії міст і сіл республіки присвятили свою доповідь директор Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР А. Д. Скаба, д. і. н. І. І. Компанієць проаналізував висвітлення дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. В повідомленнях акад. АН УРСР М. І. Супруненко та проф. Г. М. Мултиха було розглянуто, як на сторінках видання відтворюються події Великої Жовтневої соці-

лістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв зупинився на показові діяльності партійних організацій і місцевих Рад. Про висвітлення питань культури і побуту розповів канд. філолог. наук П. Д. Павлій, про використання матеріалів «Історії міст і сіл Української РСР» в ідейно-виховній роботі — д. і. н., проф. В. Ю. Маланчук і секретар Черкаського обкому КП України, голова редколегії тому «Черкаська область» О. Л. Стешенко.

Про те, як було організовано роботу авторського колективу, що працював над томом про Харківську область, доповів голова редколегії цього тому, секретар Харківського обкому КП України, канд. економ. наук М. А. Сіроштан, про Львівську та Дніпропетровську — доктора історичних наук, професори М. К. Івасюта та П. Л. Варгатюк. Повідомлення кандидатів історичних наук Г. Я. Ємченка та О. С. Шерстюка розкривали характер роботи над нарисами про Ворошиловград і Запоріжжя; про с. м. т. Торчин Волинської обл. та м. Жовтневе Миколаївської обл. говорили автори нарисів голова селищної Ради Л. С. Рябчун та вчитель В. О. Касьяновський.

У процесі створення «Історії міст і сіл Української РСР» багатотисячний авторський колектив систематично одержував велику допомогу від Інституту історії та інших інститутів суспільних наук АН УРСР, державних і партійних архівів, бібліотек і Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. Про розробку науково-методичних вказівок, допомогу місцевим авторам розповів завідувач відділом історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР к. і. н. І. С. Слабеев. Начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР к. і. н. О. Г. Мітюков повідомив, яку велику роботу здійснили працівники державних архівів республіки, щоб виявити й довести до авторів документи, що зберігаються в архівах республіки та в центральних державних архівах СРСР, суміжних областей РРФСР, БРСР та МРСР. Про допомогу авторам з боку бібліотек республіки, зокрема про створення ґрунтовної наукової краєзнавчої бібліографічної бази, забезпечення авторів літературою, доповів директор Державної історичної бібліотеки УРСР Л. Л. Макаренко. Завідуючий редакцією «Історії міст і сіл Української РСР» Головної редакції УРЕ к. і. н. В. М. Кулаковський присвятив свій виступ аналізу науково-редакційної підготовки рукописів томів, розповів про роботу з авторами в процесі редагування нарисів і довідок, підготовку ілюстративного матеріалу. Директор Вінницького облпартархіву В. І. Кравчук розповів про те, що було зроблено для якнайповнішого використання в нарисах різних архівних документів, а відповідальний секретар редколегії тому «Ворошиловградська область», директор обл-

партархіву О. М. Семененко — як редколегія організувала виявлення і використання джерел у процесі роботи над цим томом. Про роботу над архівними джерелами під час написання тому «Полтавська область» говорила науковий співробітник Полтавського обласного архіву В. Н. Жук. Повідомлення к. і. н., доц. В. І. Ілька було присвячене використанню місцевих джерел у тому про Закарпатську обл.

Важливі теоретичні й практичні питання обговорювалися на секції історії фабрик і заводів. Аналіз літератури з історії промислових підприємств зробила д. і. н. Л. С. Рогачевська. На підсумках і проблемах дослідження історії підприємств Москви зупинилася в своїй доповіді д. і. н. А. В. Митрофанова. Про розробку історії промислових підприємств у союзних республіках розповіли к. і. н. К. С. Козмоян (Вірменія), молодший науковий співробітник І. Матусявічус (Литва), кандидати історичних наук М. Язикова (Туркменія) та М. Аліджанов (Таджикистан), д. і. н. С. А. Аттокуров (Киргизія); про досвід вивчення історії шахт і заводів Донбасу — канд. техн. наук Н. З. Гармаш. Виступи канд. техн. наук І. М. Шаповала та директора видавництва «Промінь» І. М. Книшева були присвячені розробці історії підприємств Подніпров'я та аналізові виданих праць. Велику увагу було приділено розглядові проблем створення історії нових підприємств, а також обмінові досвідом написання історії окремих фабрик і заводів, зокрема Московського автозаводу ім. Лихачова, Магнітогорського металургійного комбінату, Волгоградського тракторного заводу та інших. Ряд доповідей і повідомлень було присвячено висвітленню в цих працях революційного руху, діяльності партійних організацій підприємств, розгортання соціалістичного змагання, участі трудящих у Великій Вітчизняній війні, виховання пролетарського інтернаціоналізму тощо. Змістовними були доповіді й повідомлення про вплив соціалістичного підприємства на соціально-економічний розвиток регіону, заводський колектив і особу, історію підприємства і соціальне прогнозування, про дослідження технічних та економічних аспектів розвитку соціалістичних підприємств (доповідь підготували наукові співробітники Інституту історії АН УРСР канд. техн. наук Ю. О. Анісімов і канд. економ. наук Л. В. Матвеева). З інтересом було вислухане повідомлення к. і. н. В. О. Максимової «О. М. Горький — редактор книг з історії фабрик і заводів».

На засіданнях секції історії колгоспів і радгоспів виступили науковці Москви, а також представники багатьох союзних республік, зокрема, д. і. н. І. Є. Зеленін (Москва), кандидати історичних наук Р. Масов (Таджикистан), А. Джумамуратов (Туркменія), В. Н. Казахєян (Вірменія), доктори історичних наук Д. М. Малабаєв (Киргизія), С. Камалов (Кара-Кал-

пакія), а також молодший науковий співробітник Є. Шопа (Литва), директор видавництва «Донбас» П. П. Богданов. З інтересом були вислухані доповіді та повідомлення Г. Юлдашева про досвід роботи єдиного в країні громадського інституту історії колгоспів і радгоспів при Інституті історії партії ЦК КП Узбекистану, д. і. н. Г. Т. Рябова — про участь громадськості Смоленщини в збиранні матеріалів з історії сіл, колгоспів і радгоспів, д. і. н. Г. Ф. Чмиги — про написання історії колгоспів і радгоспів студентами історичного факультету Московського державного університету. Про досвід роботи над історією окремих сіл і колгоспів розповіли молодший науковий співробітник В. М. Растяпін (Москва), к. і. н., доц. В. Л. Биче-оол (Кизил). Використанню матеріалів історії сіл і колгоспів у комуністичному вихованні трудящих присвятили свої виступи вчителі Б. К. Іщенко (с. Шевченкове Черкаської області), П. Л. Столяр (с. Григорівка Київської області), к. і. н. Н. Ф. Карпенко (Дніпропетровськ). Видання збірників документів та праць з історії колгоспів і радгоспів було темою виступів директора видавництва «Урожай» Ф. Т. Кавуна (Київ) та заступника директора Хмельницького обласного архіву І. В. Гарнаги. В багатьох доповідях і повідомленнях аналізувалися окремі питання історії колгоспів. Так, д. і. н. І. М. Волков (Москва) зупинився на висвітленні питань про зміцнення і розвиток колгоспного ладу, к. і. н. В. А. Маланчук (Київ) — про явища нового побуту в західних областях України.

Широке коло питань обговорювалося на секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства: методика досліджень, практика вивчення і пропаганди пам'ятників історії та культури, робота музеїв, зокрема народних, форми використання історико-краєзнавчого матеріалу у виховній роботі. Змістовною була доповідь д. і. н. І. М. Климова (Воронеж), повідомлення чл.-кор. АН Української РСР Ф. П. Шевченка (Київ), д. і. н., проф. В. П. Загоровського (Воронеж), директора Центрального державного архіву давніх актів СРСР М. І. Автократова (Москва) та ін. Д. і. н., проф. М. Т. Белявський докладно зупинився на принципах виявлення, вивчення і пропаганди пам'ятників Великої Вітчизняної війни. Виявлення, охорона і пропаганда пам'ятників історії та культури РРФСР і Української РСР були темою доповідей чл.-кор. АН СРСР В. Л. Яніна (Москва) та д. і. н. О. С. Компан (Київ). Про діяльність музеїв, зокрема народних, використання історико-краєзнавчого матеріалу в масово-політичній роботі розповіли к. і. н., доц. Р. Н. Оксенюк (Луцьк), М. І. Ожицька (Львів), к. і. н. К. Р. Синицина (Казань), директор народного музею радянсько-чехословацької дружби с. Соколова на Харківщині К. М. Коваленко, директор народного іс-

торико-революційного музею м. Павлограда на Дніпропетровщині М. І. Комісарова, С. М. Чайковський (Київ), П. П. Новиков (с. Тиманівка Вінницької області), кандидати історичних наук Р. С. Кац та Г. І. Підлуцький (Київ). Ряд повідомлень торкався топографо-геодезичних матеріалів (Л. А. Пономаренко, Київ), топоніміки (канд. філолог. наук О. С. Стрижак, Київ). Висвітленню ролі наукових періодичних видань у розвитку історичного краєзнавства була присвячена доповідь д. і. н. П. М. Калениченка (Київ).

На конференції виступили бригадир Київського заводу «Арсенал» Герой Соціалістичної Праці А. А. Донченко, голова ордена Леніна когоспу ім. Леніна Тарашанського району Київської області Герой Соціалістичної Праці С. І. Онопрієнко, одна з перших п'ятисотенниць, нині канд. с.-г. наук М. В. Гнатенко.

Конференція показала, що в галузі наукової розробки історії міст, сіл, промислових підприємств, колгоспів і радгоспів досягнуто значних успіхів. Історичне краєзнавство, яке колись було заняттям любителів-одинаків, набрало широкого розмаху, стало важливою галуззю радянської історичної науки.

Проте в цій справі є ще певні недоліки й труднощі. Зокрема, слабо розробляються питання методології і методики досліджень, недостатньою мірою узагальнюється і поширюється нагромаджений у цій галузі досвід. Окремі книги з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів не повністю відповідають сучасним ідейно-теоретичним вимогам, трапляються фактичні помилки й неточності, деякі праці хибують на схематизм і сухість у викладі матеріалу. Суттєвим недоліком є відсутність належної координації і перспективного, цілеспрямованого планування у виданні книг історико-краєзнавчої проблематики. Не знайдено справді дійових форм поєднання зусиль учених-істориків, письменників, журналістів, краєзнавців, представників інших суспільних наук. Інститути історії союзної і республіканських академій лише зрідка аналізують цю літературу, не впливають належним чином на піднесення її наукового рівня. В окремих історико-краєзнавчих виданнях

недостатньо висвітлюється життя радянського народу в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. Незадовільно організовано пропаганду книг та їх рецензування в наукових, літературно-художніх, молодіжних журналах.

Конференція прийняла рекомендації, спрямовані на подальше піднесення ідейно-теоретичного і наукового рівня досліджень з історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Зокрема, звертається увага на необхідність комплексного вивчення проблем історії населених пунктів, промислових і сільськогосподарських підприємств, використання досягнень соціології, етнографії, соціальної психології та інших суспільних наук. Особлива увага має бути звернута на висвітлення історії трудових колективів як основних осередків соціалістичного суспільства, що дозволить глибше і повніше розкрити багатогранну діяльність радянського народу під керівництвом КПРС, спрямовану на побудову соціалізму і комунізму в нашій країні, на подальше зміцнення непорушної дружби і братерського співробітництва всіх народів СРСР. Конференція звернула увагу всіх, хто працює в галузі історичного краєзнавства, на необхідність повніше висвітлювати зміни в житті та соціальній структурі радянського суспільства, що сталися за роки останніх п'ятирічок в результаті науково-технічної революції, відображати загальне піднесення освіти й культури, зростання комуністичної свідомості трудящих. В рекомендаціях містяться конкретні пропозиції міністерствам, відомствам і науковим установам щодо заходів, спрямованих на поліпшення організації історичного краєзнавства, розробки його методологічних і методичних основ, підготовки кадрів спеціалістів, координованого планування видань з цієї проблематики.

Учасники конференції висловили впевненість, що радянські історики використають досвід спільної розробки актуальних проблем історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів для виховання трудящих нашої країни в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

І. С. Слабеев

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «50 РОКІВ РОЗГРОМУ ІНТЕРВЕНТІВ І ЗАКІНЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ В СРСР»

З 6 по 9 червня ц. р. в Москві відбулася Всесоюзна наукова конференція, присвячена 50-річчю розгрому інтервентів і закінченню громадянської війни в нашій країні. Організаторами конференції були Наукова рада АН СРСР з комплексної

проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», чотири установи АН СРСР (Інститут історії СРСР, Інститут загальної історії, Інститут слов'янознавства та балканістики й Інститут сходознавства), а також Інститут воєнної

історії Міністерства оборони СРСР і Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР.

На пленарних засіданнях доповіді виголосили колишній комісар першого кінного корпусу Червоного козацтва Південного фронту, нині академік І. І. Мінц («В. І. Ленін — керівник Радянської держави в роки громадянської війни»), член-кореспондент АН СРСР П. А. Жилін («Біля джерел радянської воєнної стратегії в роки громадянської війни»), проф. Ю. П. Петров («Комуністична партія — організатор перемоги Радянської республіки в роки воєнної інтервенції та громадянської війни 1918—1920 рр.»), член-кореспондент АН СРСР М. П. Кім («Ідейна боротьба в галузі культури в роки громадянської війни»), Ю. І. Корабльов («В. І. Ленін і організація тилу Радянської республіки в громадянській війні, 1918—1920 рр.»).

На конференції працювали п'ять секцій. В їх роботі взяли активну участь і вчені Радянської України.

На секції «Партія більшовиків у роки громадянської війни» (голова бюро — проф. Л. М. Спирін) виступило 44 чол. Вони обговорювали такі чотири основні проблеми: «Як була організована наша партія», «Боротьба більшовиків за політичні резерви у війні», «Воєнна політика РКП(б) та «Ідеологічна діяльність Комуністичної партії». Виступаючи відзначали, що в нашій країні протягом останніх 15 років вийшло з друку більше 420 історико-партійних досліджень.

Д. і. н. А. В. Лихолат (Інститут історії АН УРСР) виголосив повідомлення «РКП(б) — організатор військово-політичного союзу радянських республік». На секційному засіданні також виступили історики з м. Дніпропетровська к. і. н., доц. Ю. В. Агапов і к. і. н., доц. Т. Д. Шульга. В роботі секції взяли участь проф. Г. М. Мултих і к. і. н. І. Ф. Курас (Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС).

На секції «Збройні сили Радянської республіки в роки громадянської війни» (голова бюро — д. і. н., проф. М. М. Азовцев), яка привернула найбільшу увагу воєначальників Радянської Армії, було заслухано одну доповідь, дві співдоповіді та 35 повідомлень.

Робота секції «Радянський тил в роки громадянської війни» (голова секції — д. і. н. Ю. І. Корабльов) була сконцентрована на обговоренні таких проблем: «Військово-політичний союз радянських народів», «Економічна політика Радянської держави», «Діяльність центральних і місцевих радянських та громадських організацій» і «Культурне будівництво та ідеологічна боротьба». На засіданні виступили зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського металургійного інституту д. і. н. К. І. Позняков («Історіографія пи-

тання про тил») і полковник Я. А. Титаренко (Київське вище військово-інженерне училище зв'язку), який доповів про єдність Росії та України в роки громадянської війни.

Найбільше представників України взяло участь у роботі секції «Історіографія громадянської війни і воєнної інтервенції в СРСР» (голова бюро — д. і. н., проф. В. П. Наумов). Наукові повідомлення виголосили академік АН УРСР М. І. Супруненко з Інституту історії АН УРСР («Підсумки вивчення історії громадянської війни на Україні»), д. і. н., проф. Харківського університету І. Л. Шерман («Основні етапи історіографії громадянської війни в УРСР»), д. і. н. П. М. Калениченко з Інституту історії АН УРСР («Громадянська війна на Україні у висвітленні сучасної польської історіографії»; повідомлення підготовлене спільно з к. і. н. І. Т. Лісевичем), д. і. н., проф. Одеського університету М. Ю. Раковський («Революція і контрреволюція на Півдні, 1918—1920 рр.»). В обговоренні доповіді та повідомлень взяли участь д. і. н., проф. М. А. Рубач (Інститут історії АН УРСР), який зокрема, заперечував проти неправильної трактовки д. і. н. М. В. Березняковим (м. Кишинів) Хотинського повстання 1919 р., а також д. і. н. Д. І. Соїфер з Дніпропетровська.

На секції було заслухано 24 доповіді та повідомлення. Всі промовці відзначили, що вперше на наукових конференціях, присвячених громадянській війні, працювала історіографічна секція. Ця обставина свідчить про значне піднесення науково-дослідної роботи в галузі історіографії даної проблеми. В ході обговорення вказувалося також на необхідність ще глибшого вивчення нового напрямку в історичній літературі європейських соціалістичних країн, який характеризується вивченням громадянської війни в СРСР.

Великою активністю відзначалася робота секції «Пролетарський інтернаціоналізм і світовий революційний процес у роки громадянської війни» (голова бюро — д. і. н. О. Я. Манусевич). Тема повідомлення к. і. н. І. І. Белякевича зі Львівського університету — «Інтернаціоналісти-поляки в боротьбі за владу Рад у Криму (січень — квітень 1918 р.)». На засіданнях виступили з раніше не запланованими повідомленнями 15 чол., у тому числі чимало зарубіжних гостей.

З різних причин не могли взяти участь у роботі конференції українські вчені д. і. н. І. М. Кулинич та Р. Г. Симоненко (Інститут історії АН УРСР), к. і. н. Т. Д. Бондар, В. П. Павленко та В. А. Полушкіна (Київ), М. І. Ксьонзенко і В. С. Тичина (Харків), тези повідомлень яких були опубліковані завчасно.

Зі спогадами виступили ветерани громадянської війни — Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв, генерали армії П. І. Батов, І. І. Федюнінський, генерал-полков-

ник артилерії М. М. Хлебніков та ін. Було також зачитано вітальну телеграму від Маршала Радянського Союзу С. М. Будьонного. Всього виступило близько 150 чол.

Від учених зарубіжних країн виступили на пленарних засіданнях Х. Христос і П. Панайотов (НРБ), А. Чубінський, А. Де-

руга і С. Лопатнюк (ПНР), Ч. Аморт (ЧССР), Ф. Мучі і Д. Мілеї (УНР), Ш. Штефанеску і В. Захареску (СРР), Г. Йен і Г. В. Шаф (НДР), Ш. Бира (МНР).

Учасники наукової конференції прийняли привітання ветеранам громадянської війни.

П. М. Калениченко

РЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

4—6 травня 1972 р. в Українській сільськогосподарській академії було проведено республіканську науково-методичну конференцію на тему: «XXIV з'їзд КПРС і військово-патріотичне виховання студентської та учнівської молоді».

У роботі конференції взяли участь представники керівного складу партійних і комсомольських організацій вузів і технікумів, професори, викладачі, начальники військових кафедр вищих учбових закладів і військові керівники технікумів, організатори ДТСААФ, Червоного Хреста, спортивних товариств, Рад ветеранів війни.

З великою увагою на пленарних засіданнях конференції були заслухані доповіді заступника Міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР В. Ю. Маламчука, секретаря ЦК ЛКСМУ Г. І. Ревенка, голови Республіканського комітету ДТСААФ генерал-майора А. П. Покальчука, представників Київського Червонопрапорного військового округу генералів П. В. Куревіна і С. Г. Артюшенка та інших товаришів.

На засіданнях секцій висвітлювались актуальні питання військово-патріотичного виховання в дусі вимог КПРС.

Вимоги Комуністичної партії до військово-патріотичного виховання радянського народу впливають з ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни. Імперіалісти готують нову термоядерну війну, спрямовану перш за все проти Радянського Союзу і країн соціалістичного табору. Вони з жадливою жорстокістю придушують визвольний рух народів В'єтнаму, Лаосу, Камбоджі та інших країн. Значну увагу в підготовці нової світової війни агресори приділяють ідеологічній боротьбі, намагаються роззброїти маси, особливо молоді.

У резолюції XXIV з'їзду КПРС підкреслюється, що всебічне підвищення оборонної могутності нашої Батьківщини, виховання радянських людей в дусі високої пильності, постійної готовності захищати великі завоювання соціалізму має і надалі залишатись одним з найважливіших завдань партії й народу.

Конференція наголошувала на тому, щоб на підставі марксистсько-ленінських методологічних принципів відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України, Закону СРСР «Про загаль-

ний військовий обов'язок» визначити основні напрямки, цілі, форми і засоби, узагальнити позитивний досвід військово-патріотичного виховання студентської молоді.

Партія звертає увагу на те, що наявність нових засобів збройної боротьби підвищує вимоги до освітнього і морально-психологічного рівня тих людей, які в разі небезпеки будуть керувати ними. Конференція відзначила, що учбовий процес зараз став головною ланкою військово-патріотичного виховання студентства та учнівської молоді, що необхідно подолати недоліки і труднощі, які ще є у цій галузі. Ряд кафедр суспільних і спеціальних наук уже здійснили розробку методики військово-патріотичного виховання, про досвід яких було повідомлено у доповідях: Л. Ю. Беренштейна і В. В. Горакка «Методологічні принципи військово-патріотичного виховання у курсах суспільних наук»; Н. М. Якупова (Одеса) «Методика військово-патріотичного виховання в курсі історії КПРС»; І. С. Ключнікова (Львів) — наукового комунізму, Ю. К. Філінського (Одеса) — загальнотехнічних наук, В. В. Науменка — на заняттях біологічних дисциплін; М. Л. Соломахіна, А. Г. Ніколаєва «Формування у студентів якостей офіцерів запасу в учбовому процесі на військових кафедрах»; Н. А. Шангіна, І. І. Кобилянського «Педагогічні і психологічні основи військового виховання у вищій і середній спеціальній школі» та ін.

Значне місце конференція приділила питанню добору кадрів, військово-патріотичному вихованню організаторів оборонно-масової роботи.

Щоб здійснювати військово-патріотичне виховання в його головних напрямках (морально-політична і психологічна підготовка, військова підготовка, фізичне загартовування) необхідно розробити науково обгрунтовані перспективні плани на весь період навчання молоді у вузах, технікумах, створити Ради в кожному учбовому закладі, які б займалися вдосконаленням методики, форм і засобів військово-патріотичного виховання, координацією цієї роботи в учбовий і позаучбовий час. Більшість вузів і значна частина технікумів мають такі перспективні плани. Проте у багатьох з них здебільшого не відбито ге-

роїко-патріотичні заходи, недостатньо приділяється увага питанням військового виховання і оборонно-масової роботи.

На конференції йшла мова про те, щоб заходи виховання на бойових і трудових традиціях впливали не тільки на свідомість, але й на почуття молодого людини, несли в собі великий ідейний та емоційний заряд. Підкреслювалося значення вечорів ушанування бойових знамен, зустрічей з героями боїв і праці, пошуків документів, експонатів, особливо про масовий героїзм студентів і викладачів у роки Великої Вітчизняної війни. Така робота у Харківському інженерно-економічному, Львівському політехнічному інститутах, Німішаєвському технікумі та інших закінчилась створенням музеїв історії цих закладів. Крім того, уже видано історію Київського і Харківського університетів, Донецького політехнічного, Дніпропетровського і Львівського медичних інститутів. Готуються до друку й історії інших вузів.

Останнім часом молодь почала створювати у вузах клуби революційних і бойових традицій. Напередодні свята 1 Травня клуб Київського університету організував поїздку кількох груп студентів до меморіалів Брестської фортеці та Хатині. Про досвід клубів доповіли на секціях Г. М. Крившоє, В. В. Савинець (Львів). Успіху конференції сприяли обставини, що склались у сільськогосподарській академії. Саме тут, у Голосіївському лісі, де розташована академія, у 1941 р. проходили вогневі рубежі. Про це свідчать численні залишки окопів у лісі, Стела на братській могилі воїнів, створена студентами вузу, меморіальна дошка на фасаді 3-го корпусу в пам'ять про те, що у липні — вересні 1941 р. тут був штаб винищувально-

го батальйону з студентів і викладачів академії, ветеринарного та лісотехнічного інститутів. З інтересом слухали учасники конференції доповідь проректора академії М. Ф. Сагача про військово-патріотичну роботу в вузі. Високу оцінку вони дали музею історії академії, кімнаті В. І. Леніна, учбовій базі військової кафедри, об'єктам меморіалу, створеним на території УСГА, а головне — творчому колективу, де серед професорсько-викладацького складу працює 212 учасників Великої Вітчизняної війни — активних вихователів молоді на бойових традиціях.

Велике враження на учасників конференції справили мітинг з приводу відкриття пам'ятника-монумента, на якому викарбовано: «Тут у серпні 1941 року на підступах до Києва Радянські війська і загони Народного ополчення зупинили німецько-фашистських загарбників» і урочистий вечір вшанування бойових прапорів крейсера «Аврора», фортеці «Орешек», двох стрілецьких дивізій, партизанського з'єднання С. А. Ковпака, підводного човна. На вечорі з промовами виступили генерал-лейтенант запасу В. Ю. Васильєв, який брав участь у штурмі Зимового палацу, колишній моторист «Аврори», капітан першого рангу у відставці О. С. Неволін, генерал запасу колишній командир 240-ї Київської стрілецької дивізії Т. Ф. Уманський, поет Платон Воронько, який був у лавах партизанського з'єднання С. А. Ковпака, випускник академії лейтенант О. В. Лях та інші.

Конференція прийняла рекомендації щодо посилення військово-патріотичного виховання серед студентів та учнівської молоді.

Ю. А. Дьяченко

НА ОБЛАСНОМУ СЕМІНАРІ ВИКЛАДАЧІВ СУСПІЛЬНИХ НАУК У КИЄВІ

25—26 квітня 1972 р. проходив обласний семінар викладачів суспільних наук, скликаний Київським обкомом КП України. З доповіддю про виконання кафедрами суспільних наук рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України виступив секретар обкому партії Ф. М. Рудич. В обговоренні доповіді взяли участь ректор Київського інституту народного господарства професор В. І. Загородній, зав. кафедрою філософії Київського політехнічного інституту професор В. І. Войтко, декан економічного факультету Київського державного університету професор І. С. Ступницький, директор Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ професор М. Р. Доній, доктор історичних наук М. З. Данилюк.

З учасниками семінару зустрілися відповідальні редактори республіканських журналів: доктор історичних наук В. М. Терлецький («Комуніст України»), доктор історичних наук П. М. Калениченко («Український історичний журнал»), академік АН УРСР С. М. Ямпольський («Економіка Радянської України»), кандидат філософських наук В. І. Куценко («Філософська думка»). Вони розповіли про висвітлення на сторінках журналів актуальних питань комуністичного будівництва, поставлених XXIV з'їздом КПРС, про підготовку до 50-річчя Союзу РСР.

Працювали секції викладачів історії КПРС, політичної економії, марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму.

П. М. Михайленко

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» — ДО 50-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СРСР

XXIV з'їзд КПРС дав високу оцінку радянському робітничому класу, який був і залишається основною продуктивною силою суспільства, займає провідне місце у системі соціалістичних суспільних відносин. Завдяки героїзму робітничого класу, всіх трудящих досягнута індустріальна і оборонна могутність Радянської Батьківщини, відбувається технічна переозброєність сільського господарства та інших галузей економіки, забезпечується даліше піднесення матеріального і культурного рівня народу. Про все це читач може дізнатися з брошури кандидатів історичних наук В. О. Романцова та І. В. Шульги «Провідна сила радянського суспільства» (2,5 друк. арк., тираж 31000, ціна 7 коп.).

«Живи, Україно, прекрасна і сильна, в Радянським Союзі ти щастя знайшла...» Цими словами гімну республіки кожного дня починає роботу радіостанція столиці. Український народ завжди прагнув до дружби з іншими народами, бо розумів: дружба — то свобода, рівноправність, важлива передумова розв'язання найскладніших і найпекучіших проблем. Автор брошури «В Радянським Союзі щастя знайшла» кандидат історичних наук Л. В. Олійник розповідає про розквіт Української РСР за 50 років у складі СРСР, про її всебічні економічні й культурні зв'язки з численними країнами світу. Розповідаючи про комуністичне будівництво і великий

вклад у цю справу трудящих України, він використовує матеріали XXIV з'їзду КПРС та XXIV з'їзду КП України (2,5 друк. арк., тираж 31000, ціна 7 коп.).

Доктор історичних наук В. А. Чирко свою брошуру присвятив питанню «Комуністична партія — організатор СРСР». Читачі дізнаються про боротьбу партії, народу за перетворення у життя ленінської програми створення багатонаціональної соціалістичної держави — СРСР. Автор розкриває глибокі корені віковичної дружби народів нашої країни, висвітлює основні положення ленінської програми з національного питання (3 друк. арк., тираж 31000, ціна 7 коп.).

Про ленінську ідею інтернаціоналізму і проблеми літературно-мовних взаємин у сучасну епоху, основні літературно-мовні зв'язки братніх радянських культур, закладені Великим Жовтнем, йдеться у брошурі докторів філологічних наук Г. П. Іжакевича та Б. М. Мінчина «Дружбою ми здружені». Саме в братерському єднанні народів і їх культур піднесли до нових висот ідеї інтернаціоналізму.

Надруковані брошури будуть хорошими практичними посібниками агітаторам, лекторам, пропагандистам, які виступають з лекціями до 50-річчя утворення СРСР. Вони написані популярною мовою.

З. Г. Невідома

ПРО РОБОТУ ЮНИХ ІСТОРИКІВ У КИЄВІ

При науковому товаристві школярів м. Києва (створеного в 1967 р.) діє секція історії та археології, шефами якої Президія АН УРСР затвердила Інститут історії АН УРСР і Інститут археології АН УРСР. Кабінетом історії Київського палацу піонерів та школярів керує проф. В. А. Дядиченко. Йому значну допомогу подають член-кор. АН УРСР Ф. П. Шевченко і кабінет історії Київського інституту удосконалення вчителів.

В роботі VI міської наукової конференції школярів міста, присвяченої 50-річчю утворення Союзу РСР, взяли участь школярі з 50 шкіл.

За рішенням журі грамотами міськкому комсомолу і Палацу піонерів та школярів нагороджені праці: «Архітектурні пам'ятки давньої Русі. Ленінські декрети про охорону пам'ятників» — С. Фатеева, Ю. Мойсеева, О. Кузнецова, В. Гуріна — учнів 9 класу 54-ї СШ; «Представники різних національностей нашої Батьківщини в боях за м. Київ у 1941—1943 рр.» — В. Удіна — учня 10 класу 73-ї СШ та ін-

ших. Понад 680 рекомендацій подано для прийому до наукового товариства.

В школах міста створено історичні гуртки, члени яких беруть активну участь в лекторії «Сторінки історії нашої Батьківщини», виїжджають у наукові експедиції разом з Інститутом археології АН УРСР, де працюють спільно з науковцями.

Протягом усього часу члени Інститутів активно допомагають членам наукового товариства, щорічно розробляючи тематику конкурсних робіт, складають списки рекомендованої літератури, рецензують реферати школярів, беруть участь у роботі секції, проводять зустрічі в своїх інститутах з гуртківцями, екскурсії по місту та до музеїв. Школярі, які працюють над темами, мають можливість користуватися бібліотеками інститутів, консультуватися з провідними вченими республіки. В Інституті історії АН УРСР було проведено 7 занять. Постійно діє лекторій «Сторінками історії нашої Батьківщини». Активним шефам членам-кореспондентам АН УРСР А. Г. Шевелеву та Ф. П. Шевченку, д. і. н.

В. А. Дядиченку, молодшим науковим співробітникам В. П. Дудкіну та А. А. Кондранькому оголошено подяку.

Мета роботи секції — виховувати в школярів любов до історії, розвивати дослідницькі навички, поглиблювати знання, набуті ними на уроках історії в школі, вміння працювати над спеціальною літературою, знайомити із здобутками радянських вчених і т. ін. Наукова конференція школярів — це перший крок залучення юних істориків та археологів до самостійної дослідницької роботи. Рік у рік підвищує-

ся рівень праць школярів, які вивчають твори класиків марксизму-ленінізму, партійні документи, матеріали нарад та з'їздів. У членів наукового товариства, учасників історичних олімпіад, наукових конференцій інтерес, викликаний участю в історичних гуртках, переростає в бажання продовжити вивчення історії та археології у вищих учбових закладах, одержати високу та почесну кваліфікацію історика чи археолога.

А. О. Тумановська,
Є. П. Степанович

ВІДЗНАЧЕННЯ 70-РІЧЧЯ М. С. ГОЛЬНЕВА

30 травня ц. р. відбулося засідання Ради Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, присвячене вшануванню відомого історика й педагога, члена КПРС з 1925 р. Микити Семеновича Гольнева в зв'язку з 70-річчям від дня його народження та 50-річною науковою і педагогічною діяльністю.

З вступним словом виступив директор Інституту підвищення кваліфікації проф. М. Р. Доніч, який відзначив заслуги ювіляра в галузі радянської історичної науки та підготовки викладацьких кадрів вищої школи.

Життя М. С. Гольнева — чудовий приклад служіння народові. М. С. Гольнев народився 26 травня 1902 р. в с. Покровська Багачка Полтавської області в родині селянина. В 1920 р. пішов добровольцем у Червону Армію, брав участь у боях з бандами української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В армії був прийнятий кандидатом у члени партії. Після демобілізації, з 1921 р. — на різній роботі в радянських органах, з 1928 р. — студент Інституту народної освіти (м. Дніпропетровськ), з 1931 р. — аспірант Інституту червоної професури (м. Харків). Після його закінчення працював на відповідальних посадах: зав. кафедрою ленінізму Українського інституту заочного партійного навчання при ЦК КП(б)У, зав. відділом пропаганди Київського міського КП(б)У, зав. кафедрою марксизму-ленінізму Київського педінституту, заступником директора Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна. З 1941 по 1943 рр. — доцент Новосибірського педінституту, потім знову заст. директора Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна й водночас — доцент кафедри марксизму-ленінізму Київського держуніверситету.

В 1947 р. М. С. Гольнев захистив кандидатську дисертацію і того ж року став директором Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б). З 1951 р., майже 20 років, М. С. Гольнев працював зав. кафедрою історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ, кілька років очолював редколегію журналу «Комуніст України». І нині, незважаючи на вік, плідно працює на кафедрі історії КПРС ІПК.

М. С. Гольнев — автор ряду брошур та більш як 50 статей на різні історико-партійні теми. Він є ініціатором підготовки навчального посібника «Методика викладання історії КПРС у вузах».

Історик веде велику навчально-педагогічну роботу. Багато слухачів підвищило свою кваліфікацію на кафедрі історії КПРС, яку очолював Микита Семенович. Ряд кандидатів наук підготував за цей час М. С. Гольнев.

Ювіляра нагороджено Почесною грамотою Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР за заслуги в науково-педагогічній діяльності, йому вручено вітальні адреси від Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, кафедри історії КПРС Київського держуніверситету, Української сільськогосподарської академії, Київського медичного інституту, Київського політехнічного інституту, Вороного педінституту.

М. С. Гольнева тепло вітали колеги й учні. На адресу ювіляра надійшли вітальні телеграми від колективу Інституту історії партії ЦК КП України, Одеського держуніверситету та інших навчальних закладів.

М. С. Гольнев щиро подякував за сердечні поздоровлення й теплі побажання.

Г. І. Гержод

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

З ПРИВОДУ ЛИСТА Н. В. КОМАРЕНКО

З великим інтересом і задоволенням прочитав лист Н. В. Комаренко*, яка порушила, на мій погляд, важливе питання про безпосередніх попередників нинішнього Інституту історії АН УРСР. Копітка робота над архівними матеріалами, друкованими працями, більшість яких нині стала бібліографічною рідкістю, а також бесіди з науковцями-істориками, які стояли біля джерел радянської історичної науки на Україні, дали їй переконливі підстави поставити питання про попередників Інституту історії АН УРСР. Цілком підтримуючи точку зору Н. В. Комаренко, хочу поділитися своїми спогадами, коротко спинитися на тих подіях, учасником яких був сам.

В Інституті історії я працюю з 1935 р. Свій шлях у науку почав аспірантом Інституту історії, який входив до Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), створеної в Харкові 1931 р. Мені відомо — наукові співробітники Інституту розробляли окремі проблеми історії України, що дало їм змогу написати синтетичну працю — перший том історії України (до 1861 р.), — яка вийшла в світ у 1932 р. Але вона зазнала суворої критики, і перед колективом істориків було поставлене завдання створити справді науковий курс історії України.

В 1936 р. ВУАМЛІН ліквідовано і всі її інститути, в тому числі й Інститут історії, передано до АН УРСР. Інститут історії України АН УРСР (так він почав називатися) був безпосереднім наступником і продовжувачем попереднього Інституту, що входив до ВУАМЛІН. До новоствореного інституту в складі АН УРСР перейшли всі наукові співробітники (К. Г. Гуслиний, Ф. О. Ястребов, І. М. Премислер та інші) й аспіранти (В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, І. Д. Кундюба, В. Н. Котов). Вони продовжували розробляти тематику, заплановану ще в Інституті історії ВУАМЛІН. На основі написаних ними розділів до синтетичного курсу історії України в 1939—1941 рр. почали виходити окремі нариси.

Отже, простежується цілкова спадкоємність як кадрів, так і проблематики наукових досліджень в Інституті історії ВУАМЛІН і в Інституті історії України АН УРСР.

З історією цих двох установ тісно пов'язана діяльність Українського інституту марксизму-ленізму, заснованого 4 листопада 1922 р. Там існував історичний відділ з кафедрами історії України, Заходу, Жовтневої революції і громадянської війни на Україні та історії партії. Інститут готував кадри істориків-марксистів і досліджував минуле й сучасне України. УІМЛ проіснував близько 10 років і вніс помітний вклад у розвиток марксистсько-ленінської історичної науки на Україні, а 1931 р. був реорганізований у ВУАМЛІН. Про це я пишу як сучасник тих подій, про це мені нагадав лист Н. В. Комаренко, а докладніше розповідають інші її праці.

Таким чином, жодна з названих установ — УІМЛ, ВУАМЛІН, Інститут історії України — не зникла зовсім, а перетворювалася на іншу, тобто продовжувала існувати, хоча й під іншою назвою. Створений 4 листопада 1922 р. УІМЛ реорганізовується в 1931 р. на ВУАМЛІН, в складі якої був Інститут історії; на його базі в системі АН УРСР 1936 р. почав діяти Інститут історії України (нині — Інститут історії АН УРСР). Можна вважати, що Інститут історії АН УРСР у своєму розвитку пройшов три стадії: Український інститут марксизму-ленізму, Інститут історії ВУАМЛІН та Інститут історії України АН УРСР.

Отже, я цілком приєднуюся до думки Н. В. Комаренко про те, що Інститут історії АН УРСР бере свій початок від Інституту марксизму, який був заснований 4 листопада 1922 р.

Ф. Є. ЛОСЬ.

* Н. В. Комаренко. До питання про генезис Інституту історії АН УРСР. — «УІЖ», 1972, № 5, стор. 154—156.

* * *

Ознайомившись з листом Н. В. Комаренко про час зародження й хронологічні етапи розвитку Інституту історії АН УРСР, вважаю її міркування досить обґрунтованими.

Насамперед слід підкреслити, що за час свого існування Інститут історії АН УРСР перетворився на провідний центр історичної науки в республіці і відіграє важливу роль у розвитку історичних досліджень в СРСР. В Інституті виросли висококваліфіковані кадри істориків-марксистів, які опублікували багато праць, особливо з історії України. Ці праці є цінним внеском у радянську історичну науку. Вони спростовують буржуазно-націоналістичні концепції, що перекручують багатовікову історію українського народу, затушовують його найтісніший зв'язок з історичним розвитком російського народу.

Комуністична партія завжди надавала великого значення розвитку історичної науки та підготовці вчених, озброєних марксистсько-ленінською методологією. Уже в системі Академії наук УРСР, створеної 1919 р., незабаром організовуються різні історичні установи. Проте їх співробітниками спочатку були переважно вчені, які не володіли марксистсько-ленінською методологією, а то й стояли на позиціях буржуазно-націоналістичної школи М. Грушевського.

Щоб прискорити підготовку радянських наукових кадрів і розгорнути дослідження в галузі суспільних наук на основі марксистсько-ленінської методології, наприкінці 1922 р. й було створено Український інститут марксизму-ленінізму, в якому, крім економічного та філософсько-соціологічного, діяв і історичний відділ.

У 1931 р. за постановою ЦК КП(б)У УІМЛ був реорганізований у ВУАМЛІН, у складі якої був ряд інститутів, серед них і Інститут історії. 1936 р. останній увійшов до Відділу суспільних наук АН УРСР.

Гадаю, думка Н. В. Комаренко (вона спирається на архівні й друковані джерела) про те, що історію Інституту історії АН УРСР слід починати з часу заснування УІМЛ (листопад 1922 р.), є правильною. З цього приводу я хочу поділитися власними спогадами. Науковою роботою в галузі історії України я почав займатися наприкінці 20-х років. Будучи співробітником Інституту історії культури Наркомосвіти УРСР (Харків), я мав наукові контакти з істориками, які працювали в УІМЛ і ВУАМЛІН, часто слухав доповіді й лекції видатних радянських учених, діячів партії та держави, зокрема М. О. Скрипника, В. П. Затонського, протягом деякого часу керував одним з історичних семінарів у ВУАМЛІН. Слід підкреслити, що на заняттях історичних семінарів в УІМЛ і ВУАМЛІН велика увага приділялася вивченню праць класиків марксизму-ленінізму, оволодінню марксистсько-ленінською методологією. Це відіграло важливу роль у підготовці марксистських кадрів істориків на Україні.

З 1934 р. я працював в Інституті історії ВУАМЛІН, а з 1936 р., у зв'язку з ліквідацією ВУАМЛІН і переводом Інституту історії в АН УРСР, разом з відомими нині істориками Ф. Є. Лосем, В. А. Дядиченком, Ф. О. Ястребовим та іншими — в Інституті історії України АН УРСР.

На мою думку, є підстави вважати, що Інститут історії АН УРСР існує 50 років. У становленні, розвитку й піднесенні української радянської історичної науки велику роль відіграв Інститут історії АН УРСР, зародження якого пов'язане зі створенням УІМЛ (1922 р.).

К. Г. ГУСЛИСТИЙ.

Н. И. Супруненко. Изменения в социальной структуре социалистического общества и повышение руководящей роли рабочего класса.—В основу статьи положен доклад, сделанный автором на республиканской научной конференции «Актуальные положения марксистско-ленинской теории в свете решений XXIV съезда КПСС». Автор показывает улучшение социальной структуры нашего общества в процессе социалистического и коммунистического строительства, повышение руководящей роли рабочего класса, акцентирует внимание на том, что КПСС, являясь политическим авангардом всего советского народа, продолжает сохранять классовый характер партии рабочего класса.

А. А. Асадов. Солнечный Азербайджан в созвездии советских республик.—На богатом фактическом материале, с привлечением большого количества сообщений периодической печати, автор дает развернутую картину братской дружбы и взаимопомощи народов Азербайджана, Российской Федерации, Украины, Грузии, Армении и других советских республик, объединившихся в могучем многонациональном Союзе ССР.

А. С. Ткаченко. Дружба трудящихся Донбасса, Урала и Кузбасса (1941—1942 гг.). В годы Великой Отечественной войны особенно ярко проявились несокрушимое единство и братская дружба народов СССР, явившиеся могучим фактором разгрома фашизма. Большой вклад в победу внесли трудящиеся Украинской ССР, в частности шахтеры, металлурги и машиностроители Донбасса, эвакуированные на Урал, в Сибирь и Кузбасс. Автор на значительном фактическом материале показал трудности, которые преодолевали донбассовцы в период налаживания производства оборонной продукции в эвакуации, их трудовые подвиги.

П. В. Волобуев. Роль отечественной истории в патриотическом воспитании трудящихся СССР на революционных, боевых и трудовых традициях. Освещая значение исторической науки в деле идейно-политического воспитания советских граждан, автор, констатируя определенные достижения советских историков, намечает пути их дальнейшей работы.

А. Г. Митюков. Навстречу VII Международному конгрессу архивов.—Предстоящий VII Международный конгресс архивов будет в определенной степени международным смотрам достижений и советского архивного строительства. Автор—начальник архивного управления УССР—кратко информирует о развитии архивного дела на Украине, об успехах в обеспечении хранения, комплектования и использования документов Государственного архивного фонда.

SUMMARIES

N. I. Suprunenko. Changes in Social Structure of Socialist Society and Increase of the Working Class Leading Role.—The article is based on the author's report at the republican scientific conference "Actual Statements of the Marxist-Leninist Theory in the Light of Decisions of the 24th Congress of the CPSU". The author shows improvement of our society social structure in a process of socialist and communist construction, increase of the working class leading role. He attracts attention to the fact that the CPSU, being a political vanguard of the whole soviet people, continues preserving a class character of the working class party.

A. A. Asadov. Sunny Azerbaijan in a Constellation of the Soviet Republics.—On numerous facts, using a lot of periodic publications and communications, the author gives a detailed description of fraternal friendship and mutual aid among the peoples of Azerbaijan, Russian Federation, the Ukraine, Georgia, Armenia and other Soviet republics which united in the mighty multinational Union of the Soviet Socialist Republics.

A. S. Tkachenko. Friendship of the Working People of the Donbas, Ural and Kuzbas (1941—1942).—The unconquerable unity and fraternal friendship of the USSR peoples, which were a mighty factor in fascism crushing, found their particularly bright manifestation during the years of the Great Patriotic War. A great contribution to the victory was made by the working people of the Ukrainian SSR, in particular by miners, workers engaged in metallurgy and machine-building of the Donbas evacuated to Ural, Siberia and Kuzbas. The author presents many facts showing difficulties which were overcome by the Donbas people during the period of organizing the defence production output in the evacuation, their labour exploits.

P. V. Volobuyev. Role of Fatherland History in Patriotic Education of the USSR Working Peoples Based on Revolutionary Fighting and Labour Traditions.—The article deals with importance the author attaches to historical science in ideological and political education of soviet citizens. Constatating definite achievements of soviet historians, he outlines the ways of their further work.

A. G. Mityukov. On the 7th International Congress of Archives.—The forthcoming 7th International Congress of Archives will be to some extent an international review of achievements of the Soviet archival building as well. The author—head of the Record Office of the Ukrainian SSR—shortly informs on development of archival affair in the Ukraine, on successes in providing custody, accession and usage of the documents of the National Record fund.

АЛИЕВ Г. З.— Турция в период правления младотурок (1908—1918 гг.), изд-во «Наука», М., 1972, 388 с.

БАРАБАШ В. Й.— Полтавщина в дев'ятій п'ятирічці, вид-во «Прапор», Харків, 1972, 126 с.

БЕРЕЗНЫЙ Л. А.— Начало колониальной экспансии в Китае и современная американская историография, изд-во «Наука», М., 1972, 222 с.

БОРИСОВ О. Б. и КОЛОСКОВ Б. Т. — Советско-китайские отношения 1945—1970. Краткий очерк, изд-во «Мысль», М., 1972, 476 с.

Вспомогательные исторические дисциплины, вып. 4, изд-во «Наука», М., 1972, 252 с.

Вторая мировая война и современность, изд-во «Наука», М., 1972, 355 с.

Директивы командования фронтов Красной Армии. 1917—1922 гг. Сборник документов. Т. 2. Март 1919 г.—апрель 1920 г., Воениздат, М., 1972, 803 с.

ЖАМИН В. А. и ВЛАДИМИРОВА И. М.— Научно-техническая революция и преимущества социалистической системы хозяйства, изд-во «Мысль», М., 1972, 79 с.

КОНДРАТЮК А. С.— Ідейно-політична робота партійних організацій в період соціалістичної перебудови західноукраїнського села (1944—1950 рр.), вид-во Львівського університету, Львів, 1972, 100 с.

КОНЕВ И. С.— Записки командующего фронтом, 1943—1944, изд-во «Наука», М., 1972, 368 с.

КОЗЛОВ А. И.— Борьба трудящихся Черноморья за власть Советов. 1917—1920, изд-во Ростовского университета, Ростов, 1972, 165 с.

КУКИН Д. М.— Ленинский план построения социализма в СССР и его осуществление, изд-во «Наука», М., 1972, 223 с.

МАКСИМЕНКО М. М.— Местные Советы Крыма в послевоенный период 1945—1958, изд-во «Наукова думка», 1972, 268 с.

Математические методы в исторических исследованиях. Сборник статей, изд-во «Наука», М., 1972, 234 с.

МОСКАЛЕНКО К. С. На юго-западном направлении 1943—1945. Воспоминания командарма, изд-во «Наука», М., 1972, 644 с.

МУХАМЕДЖАНОВ М. М.— Молодежь и революция. У истоков международного движения молодежи, изд-во «Мысль», М., 1972, 357 с.

Научно-технический прогресс и производительность труда, изд-во «Мысль», М., 1972, 234 с.

О чем умалчивают в Пекине, изд-во АПН, М., 1972, 56 с.

Пограничные войска СССР 1929—1938. Сборник документов и материалов, изд-во «Наука», М., 1972, 775 с.

Развитие советской науки за 50 лет. Указатель юбилейной литературы 1967—1969 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 327 с.

РОССИЯ И ИТАЛИЯ. Русский и итальянский средневековый город. Русско-итальянские отношения в 1900—1914 гг., изд-во «Наука», М., 1972, 477 с.

САВИЧЕВ К. П. — Подготовка и распределение молодых специалистов в СССР, изд-во «Высшая школа», М., 1972, 159 с.

Советская внешняя политика и европейская безопасность, изд-во «Международные отношения», М., 1972, 254 с.

ТАКИН ЯВИН.— История рабочего движения Бирмы, изд-во «Прогресс», М., 1972, 222 с.

УЛЬЯНОВСКИЙ Р. А.— Социализм и освободившиеся страны, изд-во «Наука», М., 1972, 557 с.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.